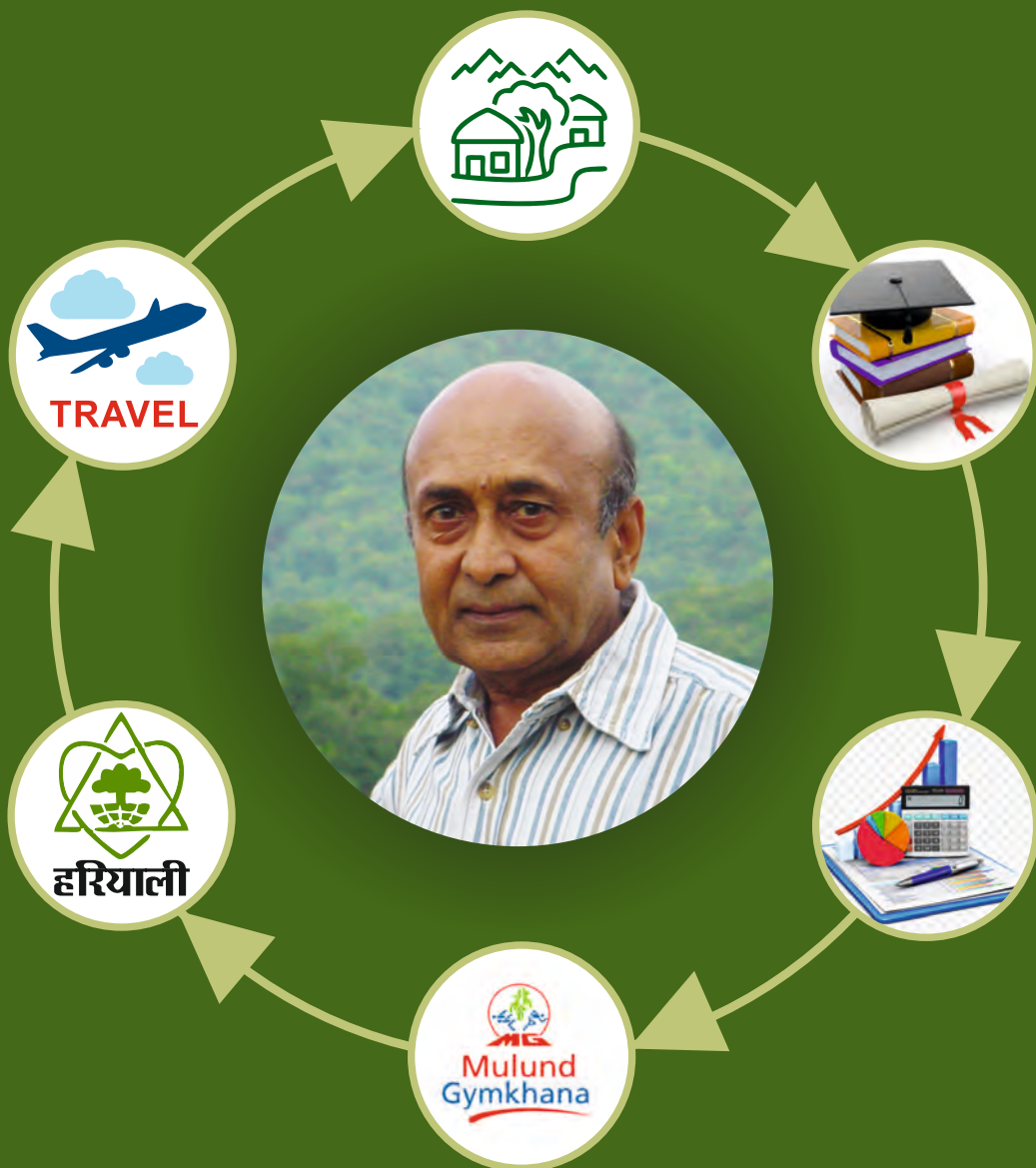

KARMAYOGEE PUNAM SINGAVI

(Eighty-One Years' Journey of a Village Boy
from and back to a Village
with many a Success Stories)

KARMAYOGEE PUNAM SINGAVI

**(Eighty one Years' Journey of a
Village Boy from and back to a Village
with many a Success Stories)**

Price Rs. 1500/-

**Co-ordinator
Prin. Laxman Bhole**

KARMAYOGEE PUNAM SINGAVI

First (Digital) Print : January 2024

© **All rights Reserved with Publisher**

© सर्व हक्क प्रकाशकाधीन

Co-ordinator

Mr. Laxman Bhole

C/22, Ganadhiraj Society, Mithagar Road,

Mulund (East) Mumbai-400 081

Mobile : 8692093626

Publisher

Mr. Laxman Bhole

C/22, Ganadhiraj Society, Mithagar Road,

Mulund (East) Mumbai-400 081

Mobile : 8692093626

Typesetting

Deepak Phadake, Thane

Contact : 9987051529

Cover Design and Layout

Vikas Phadke, Thane

All Pictures, Photos, Graphics, Illustrations, Images and Designs used in this book are provided by Publisher Mr. Laxman Bhole

शिक्षणऋषी डॉ. बी. जी. बापट

This book is dedicated to the First Principal of
Mulund College of Commerce,
Dr B. G. Bapat, a renowned
economist and social thinker who was a Mentor
and Guiding Light of
not only thousands of students,
but also of colleagues like me and
Prof. Punam Singavi.

Laxman Bhole

Preface

The First question for the reader of this book is likely to be why was this book written on the life of Punamchand Uttamchand Singavi?

The answer to this question is in the word “Karmayogee.” My own thought process behind undertaking to write this biographical book on Punambhai was to record his achievements which focus on his dedication to start socially useful institutes, namely Mulund Gymkhana to promote sports and Hariyali for environmental protection. I was a witness to his selfless work after he gave up his lucrative practice as a chartered accountant. According to me his missionary zeal to bring these institutes into prominence and the saga from brass-tacks to a wide vision realized in Mulund Gymkhana and Hariyali. and that too having no monetary resources should be written about not only as a tribute to him and his colleagues but as a means to inspire, to guide and motivate others to work for a social cause and the cause of environmental protection. After interviewing Punambhai several times, recalling my own involvement in Hariyali’s progress and reading his books and articles, I came across many aspects of Punambhai’s life that are worth including in this book. His commitment reminds me of Swami Vivekanand’s words as follows: -

“Arise, awake and stop not, till the goal is reached”

When Punambhai’s fifth standard examination was over, he happened to see a stack of new books on his teacher’s (Pareet Guruji) table and requested him to give them to read in the summer vacation. Guruji pointed out practical difficulties whereupon the boy, Punam offered solutions ending in getting the books home which were read not only by him but by other boys and girls and their parents. This had the effect of his self-confidence **arising**.

Similarly, as a practising chartered accountant when a junior officer did not give his client's income tax clearance certificate to him after repeated visits, Punambhai met the higher officer and complained angrily. The higher officer asked him to sit and have tea and gave him a piece of advice: **“Even Buddha and Gandhi could not reform this world. Remember this and I am sure you will control your anger.”**

Punambhai says that the incident taught him the lesson of his life. This **awakening** dawned on him. Swami Vivekanand’s words **“and stop not till the goal is reached”** are seen manifested in Punambhai’s life.

Punambhai’s wife, Mrs. Pushpalata Singavi was a partner in this success proving, “Behind every successful man there is a woman.” Her raising four daughters in a traditional ethos

and with higher education, she was steeped in householder's responsibilities despite which she silently and whole but white heartedly adopted to the social and environmental workstyle of Punambhai. Even when he decided to settle in Lavasa, she accepted it with a conviction to feel happy in her husband's happiness. This reminds me a line from G.D. Madgulkar's Geet Ramayana "जेथे राघव तेथे सीता."

Punambhai's colleagues in all his spheres of work deserve respect and admiration for their active support to his plans and involvement in implementing those plans. Their

talent, skills and sharing Punambhai's vision were valuable assets to him. I must mention that this is not a biography in the usual manner but a book of integrated articles. I thought of a distinct advantage in inviting articles from Punambhai's colleagues and other admirers of his as different writers of articles by different writers can highlight their observations, experiences and facets of Punambhai's personality.

Laxman Bhole
Retd. Principal,
Mulund College of Commerce
01-12-2023

ACKNOWLEDGEMENT

When I thought of the idea of this book, I didn't visualize fully its gamut as it has emerged in the final shape i.e., It's contributors of articles who have expressed their deeply felt impressions and convictions with personal experiences, content of Punambhai's books and his range of undertakings.

I am grateful to Prin. A.D. Oak, Profs. Dr. Mrs. Alka Kulkarni, Suhasini Kirtikar, D.B. Kundargi, Dr. Mrs. S.M. Diwanji, & Dr. Mrs. S. L. Bhatt for encouraging me to undertake the work of co-ordinating for this book. They have kept the spirit of literary and intellectual culture of the ex-staff family of Mulund College of Commerce. Reminiscences of Prof. Punam Singavi's days of MCC linger even after his lectureship 44 years ago.

Hariyali's Shri. S.N. Patankar, Dr. Mrs. Neelima Kulkarni, Shri. Ashok Mhapuskar (Mulund Gymkhana) gave boost in the initial stage of the book. Advocate M. N. Deshmukh's appreciation of my effort and his interview are memorable. Prin. Dr. Madhuri Pejaver's article highlights the impact of Punambhai and Hariyali's work on the local habitat and environment. So do the articles of all other Hariyalians and long-time friends of Punambhai highlight the qualities and method of work of Punambhai and his impact on their respective lives. Thus Punambhai's

milestones of achievements got duly reflected. The article by Divisional Forest Officer, Shri. Phale capped it. Shri. M.N. Choksi, Chartered Accountant who did articleship under Punambhai highlights the facts of his discipline, scholarship and loving care which was unknown to many of us.

Mrs. Pushpalata Singavi's valuable contribution in Punambhai's success is reflected in this book. Reticent though, she responded to my queries highlighting modestly her way of life full of adjustments, hardwork, and sacrifice, reminding me of Milton's words in 'Paradise Lost', "He for God and she for god in him". I thank her.

Vidyullata Sanjay Nahar-Singavi's article set the tone of Singavi Family's life by values. This was reinforced by Punambhai's other three daughters and sons-in-law : Veena-Sunil, Vibhavari-Hitesh and Trupti-Mohit. Articles by his relatives of different age groups are full of respect and admiration for him. I am grateful to all of them.

Punambhai's friends at Lavasa have written about him revealing how he became likeable in the new place in a short period. I thank all of them for their cooperation.

Punambhai's own extensive responses to my queries were oral and in the form of long quotations. Without his reading the book of his

life, I would not have been able to write this book. I am indeed deeply grateful to him.

I thank Akshay Singavi for his help. The expertise of Shri. Deepak Phadke & skill of Shri. Vikas Phadke have given this book this form of “Coffee Table Book”. They richly deserve our thanks.

I am indeed grateful to my senior colleague, friend and (Retd) Principal of Mulund College of Commerce Shri Achyut Oak for having very gladly accepted to write Foreword for this book and for making valuable suggestions during the course of writing. Shri Satish Athalye, Mr. Om Prakash Sarawagi & Mrs. Rama Sarawagi deserve thanks for their help and advice.

I am dedicating this book to our Mentor during my teaching career

and Prof. Punam Singavi, as well, the most respected and revered Late Dr. B.G. Bapat, the First Principal of Mulund College of Commerce. So am I grateful to Mrs. Arundhati Joshi and Dr Mrs. Koumudi Godbole, daughters of Late Prin. Dr. Bapat for having given their consent to me for dedicating this book to their Late father.

I am hopeful that this book in the nature of semi biopic of Prof. Punam Singavi, alias Shri. Punambhai will inspire new entrepreneurs in the field of management of social service organizations and other readers in their personal life.

Laxman Bhole
Co-ordinator

Acknowledgement by Prof Punam Singavi

(alias Shri Punambhai)

Never at any stage of my life did I dream of anybody desiring to write on me and my work in the nature of a semi-biopic.

It, therefore, came to me as a surprise when my close friend and colleague for the last more than half a century, Prin Laxman Bhole, expressed his desire to do so. Although I never looked at his proposal as some kind of joke, I did not take it as seriously as I ought to have. I felt that he probably intended to write the history of formation and development of the environmental organization, which the God Almighty had motivated me to form, 'Hariyali'. And although not quite so, he wanted to highlight the method of my working for the development of any 'Non-Governmental Social Service Organization'(NGO). However, the concept got spread over a wider canvas when he started collecting information of other similar organizations in the formation and development of which I had played the pivotal role. He wanted to know about my own development from childhood from my close relatives, friends and colleagues apart from myself. At this stage the concept turned into a 'biopic' by a very close friend and I got more and more involved in helping him to achieve his objective.

In fact, another close and respected friend, Prin Oak was trying to prevail upon me for writing my biography for over many years. However, I had always resisted the idea as not being any use for the outside world. As such, I do not know whether there was any conspiracy between the two of my closest friends, Prin. Laxman Bhole, the Co-ordinator of this Book and Prin. Achyut Oak, being the seniormost amongst the three of us, to make me a subject-matter of this book! Nonetheless, I am indeed grateful to both of them from the bottom of my heart, for considering me and the modest social work that I have been able to do so with the involvement and participation of people at large. Let the reader judge whether it is worthy of writing such a voluminous book.

Like myself, they also realize that I would not have been able to achieve this level of height in my life without the 'behind the curtain' support, involvement, encouragement and 'mother-like care' from my spouse i.e. 'Our daughters' Aai', Sau. Pushpalata Singavi. I myself and our four daughters have never shied away from expressing the important role that she has played in my life. As such, this book is not a 'Biopic' on me or my work, but on 'Us

together'. More than to me, to our daughters, sons-in-laws and the grand children she has been a great source of strength and inspiration. I am blessed by their own achievements in their respective fields and their caring attitude. Although geographically spread over three different continents, we always feel overwhelmed by the caring and loving attitude of theirs and their own well-being is always at our hearts as parents and grand-parents.

So am I grateful to all of my colleagues in various organizations, friends and relatives who have contributed their articles in this book, invariably showering their praise on us in such glorious words as observed by the Co-ordinator Prin. Bhole. So much love and affection fill their articles that myself and Sau. Pushpalata shed tears of joy and fulfilment. Also, they helped

in contributing few pictures for the book relevant for their respective articles.

Most of the pictures required by the Co-ordinator, Prin. Bhole, for the books were contributed by me from my archives. It is not my claim that those are the best ones from whatever I have in my collection (vest) of pictures. However, I have tried to be judicious in forwarding those to the Co-ordinator, for his selection for inclusion in the book.

Shri Deepak Phadake and Ms Vrushali Arun Phadake of Ankur Prakashan and the Artist friend Shri Vikas Phadke have been as co-operative and helpful as ever.

I wish them all good health and long life in token of my gratitude.

Punam Singavi,
Lavasa, 7th December 2023

Foreword

It is with great pleasure that I write a few words about the Biopic of my close friend, Shri Punamji Uttamchandji Singavi penned down by another equally close friend, Prin. Laxman Bhole. However, encapsulating a friendship that spans 54 years in about 400 words is indeed challenging. My association with Shri Punamji began with our appointments at Mulund College of Commerce (MCC), Mumbai in 1970. Most of our conversations and discussions in those years happened over a carrom board, table tennis, chess, and during library visits.

In 1980, Shri Punamji left the college. However, our association continued outside the college at a personal level and through various social initiatives, and post-retirement, through our tours and travels in India and abroad. Our two books (आमची मुसाफिरी १ आणि २) document our many travels and experiences.

Through this book, you, the reader, will learn more about Punamji's remarkable work in multiple domains. Let me provide a quick glimpse of what follows.

Punamji is a chartered accountant and had a thriving practice at Fort in Bombay, now Mumbai. However, beyond his professional commitments, he has always found time and energy for causes close to his heart.

Shri Punamji, along with like-minded colleagues, founded 'Hariyali', an organisation that has done monumental work in environmental

conservation and awareness for over two decades.

Before Hariyali, Punamji was instrumental in the creation of Mulund Gymkhana. You can see Shri Punamji's vision in establishing 'Mulund Gymkhana' when Mulund was still an emerging township. He foresaw that the future Mulund would need a place that nurtured sports and sportspersons, and that place had to be set up while Mulund was still in its early stage of development.

I vividly remember our discussion with a senior corporation official at the time. For him, Bombay only extended to Dadar and Matunga, and he questioned why we needed a new sports facility when Bombay already had Shivaji Park, Cooperage, Brabourne, and others. It seemed that Mulund did not exist or matter to him. However, battling many such challenges, Mulund Gymkhana became a reality from which thousands have benefited.

This book offers a biographical panorama of Punamji's remarkable and selfless journey from which future generations have much to learn.

I recommend this book to all public libraries, educational institutes, and individual collections.

I wish Prin. Bholeji the best in his new endeavour at public education through this biopic of Shri Punamji.

Principal (Retired)
Achyut Dattatraya Oak
achyutoak@gmail.com, 9822475560

Part - I

My Inspiration to Write This Book	02
Fulfillment of a common man's Dream	08
आक्रोश	13
Saga of Mulund Gymkhana	14
Punam Singavi & Mulund Gymkhana	21
एक आठवण एक साठवण	23
क्रिडोपासक पुनम सिंगवी आणि मुलुंड जिमखाना	25

"All Principles & Mottos of my life"
at the end of several chapters
are of Prof. Punam Singavi

Part I - Chapter 1

My Inspiration to Write This Book

Punambhai giving instructions to the participants of Bhatsa River Parikrama organized by Hariyali in 2004.

I first met Prof Punamchand Uttamchand Singavi (more known by short name 'Punam Singavi' alias 'Punambhai') in the Mulund College of Commerce Mumbai, India on 20th June 1970 in the Staff Room. That was the day the colleges invariably used to open during that period after summer vacation, unless it happened to be a Sunday or holiday.

After having finished his address to the students, Principal Dr B.G. Bapat was holding an introductory

and instruction session for the members of the teaching staff. It was there and then I came to know that Prof Singavi, a practising chartered accountant and Lecturer in Accountancy & Auditing originally held from the neighbouring district of Dhule from that of mine, Jalgaon, both being part of Khandesh region. Our affinity for each other in the staff room started from that moment onwards kept on moving on a rising scale ever since then. Over last

almost fifty-three years it is now converted into unbreakable bond of friendship, colleagues in several social projects and college activities, co-authorship of books, travel at individual and family levels, etc. Prof Achyut Oak of Mathematics & Statistics (who later became Principal of the College, preceding me) has also ever since then been very much a part of our Troika.

During this entire period of our association, I have always felt fascinated and impressed by the way Prof Singavi had conducted several activities in the college, addressed several social ailments with his knowledge, experience and several other qualities. He is full of positivity and constructive thoughts. He would discuss about the solutions to a

problem than only keep on harping on those and get bogged down under their pressure. He would succeed, where others would fail.

He had an excellent chemistry with the Principal Dr Bapat, who had tremendous faith and belief in Prof Singavi's ability to come out with solutions to problems in sticky situations. Even after half a century's gap I distinctly remember one such embarrassing situation. The college was conducting a non-residential winter camp of N.S.S. unit at Thane's Ma Niketan. We were working for a Gobar Gas Plant there with our Shramdan. This involved digging of a big, round pit of about six feet depth, constructing a brick lining and thereafter installing therein a heavy M.S. tank

Punambhai educating the participating volunteers on making seed-balls for plantation.

The trio of Mulund College of Commerce Shri Punam Singavi, Prin Oak & Prin Bhole at a waterfall in Lavasa

with rotating movement. The tank was procured and received at the site from a manufacturer in Rajkot, Gujrat. It was received just two days before winding up the camp at night. How to instal that tank, weighing almost about a ton, in the pit appropriately was a problem with which we were stuck up. No solution appeared to be feasible and everybody, including myself as the Camp-in-charge, Prin Dr Bapat and the school authorities felt greatly dejected. At this juncture Dr Bapat requested us to contact Prof Singavi in his office. There were no mobiles during those days. He explained the situation to Prof Singavi and asked him to visit the site. Prof Singavi lost no time in doing so and took

stock of the situation. Location of the site was such that crane could not be taken there. He requested Dr Bapat to allow him a couple of hours to have the problem resolved. He took two students with him and went around a couple of engineering workshops in the neighbourhood to find out whether he could get a tripod with chain pully for a few hours to lift the tank. None was available. Finally, he could see one at the Paper Products Ltd, a factory at the Jn of Highway and Upvan Road No. 2. He explained to the authorities of the company the precarious position in which a good social project had got stuck up and requested them to lend their tripod with an experienced operator/labour.

Whereas the company made the tripod available at no cost, no experienced handler was available. He took the responsibility of guiding the students to operate the tripod on his own and got the work done. Dr Bapat, all the student volunteers and the management of Ma Niketan felt so elated when with the help of the tripod and chain pulley block the tank was installed properly within fifteen minutes only that they cheered him a lot. Later on, I was a witness to several such situations where he would come out with some innovative solutions and take his mission forward, which you would find under the respective chapters in this book.

Punambhai has a magnetic quality of attracting like-minded people to him and involve them in whatever mission he would commit himself to. I have had the fortune of working with him in several social projects and many innovative initiatives conceived, promoted and pursued by him, always leading from the front, like Mulund Gymkhana, Hariyali, Bhatsa River Parikrama, etc. I have had the fortune to be a close witness and a part of the success stories of such projects, narrated by several of his colleagues, friends, journalists, etc. The No. of awards he has been donned with so far, speak about his

success and missionary zeal. **In order that any organization should succeed, it must have a strong base and pillars to stand on. Punambhai has been one such pillar of strength for several such projects and their success stories. I felt an intense desire and urge to highlight qualities and social work in the fields of sports, environment through constructive approach, ability to inspire and involve people at large in such social projects by undertaking a biopic work on him.** When I requested for his permission and co-operation for the same, he answered that it was my right and privilege to do so as a friend and colleague for over half a century. However, I did not have much information about his childhood, family background, etc upto the age of 25 (twenty-five) years of life. When I sent him a big questionnaire about his life, he sent me a list of number of his close relatives, friends and colleagues, who could provide the necessary info. After contacting some of them I felt amazed at the natural love, affection, respect, reverence and appreciation with which they looked at him as a father, brother, uncle, grandfather, in-law relations, colleagues, etc. Nothing of that appeared to be of formal nature. Where and how could Punambhai of the same age, social

and family background as that of mine earn this? Being himself a man of few words, whenever and whatever questions I asked him, he would send me copies of several pertinent articles written by him and by others on him and his projects and request me to seek the answers by myself. God, how prolifically and intensely he has written hundreds of articles in Marathi and English, most of which are chronicled and published by now in the form of several books. Although I had the privilege of reading all those at the time he wrote and published those, reading those now gave me a new insight in them, highlighting several facets of his personality. **After re-reading those I find that Punambhai walks the talk. He is not only a dreamer but a performer and achiever.** People get attracted to him not because of what he says, but because of what he does! Should this not reach the present younger generation and the posterity through an appropriate biopic work? This book is an attempt in that direction.

After going through the lots of written and published materials on him and his work in Marathi, English and Hindi, I felt so confused and lost as to where and how to start writing on him? Should I write in English or Marathi? Either way, it

would have involved the tremendous task of making translations Which material to fit in where?

The book is divided in seven parts, based on the nature of subject matter of the contents of each section. Although mainly in English, the book contains articles of various persons about the work of Punambhai, his nature, impact on them after working with him and a number of other factors in Marathi and Hindi also. I have refrained from making any translations so as to retain the originality of sentiments of the respective writers. I was simply amazed at the scale and nature of response that I received from the respective writers, who include his colleagues, friends, neighbours, students, clients, relatives, etc. Their writings appeared to me to have come out from the bottom of their respective hearts, spontaneously. The book also contains a number of articles written by Punambhai about his work, several incidents in life, different stages of his life of over eighty years, highlighting the growth of social service organizations like Mulund Gymkhana, Hariyali and the Spun Pipes Manufacturers Association of Maharashtra (SPMA) in the formation and development of Punambhai had a major role to play. The first two would not have seen

even light of the day in the absence of Punambhai. I have tried to throw light on various facets of Punambhai's personality, the systematic manner in which he initiated several social initiatives in various fields ranging from organizing and promoting the interests of weaker sections of people, sports, environmental protection, afforestation, water conservation, environment-friendly celebration of festivals, solid-waste management, etc through the participation of people at large. In the first section of the book, I have tried to highlight various initiatives and schemes through which Shri Punambhai has tried to promote the respective organizations and different aspects and facets of his personality which became apparent to me. As far as possible, I have tried to do so by extensively quoting and reproducing several quotes from his own articles on such matters, restricting the use of my own words, so as to let the readers know his thought process and views in his words.

Opinions expressed by the respective people, as also be me, on Shri Punambhai invariably mean, include, refer to and form inseparable references to his beloved wife Sau Pushpalata Singavi, without whose 'behind the curtain silent support and help', it would have been much more difficult for Punambhai to

achieve whatever he has been able to so far in his journey of life. As such, no separate articles are written or compiled on her except those, which Punambhai himself and their daughters and close relatives have written. My salute to her.

I have also expressed my own observations on the articles and my gratitude unto all those involved in the publication of this book in my preface. The book also contains a latest poem in English at the end of Part VI of the book penned down by Punambhai during the course of my inter-active sessions with him, which throws light on the modesty of the person and his unflinching faith in the God Almighty.

The reason why I have decided to have the book written and printed partly in English, Marathi and Hindi, as well, is to serve it as a "Coffee Table Book" for all the members of any Indian family, where the younger generation tends to read more in English and that of our generation and the next one in their language of preference. That has also helped me to avoid onerous, tedious and at times tricky work of translation.

I hope, the book will meet the approval of the readers and will act as a source of inspiration for the younger generation/s of social workers actively pursuing their mission in various walks of life.

Laxman Bhole

Part I - Chapter 2

Fulfillment of a common man's Dream

Dignitaries on the Dias on the occasion of inauguration of the Pavilion of Mulund Gymkhana

It was an eventful day in 1988 in the history of Mulund Gymkhana. So was it for the sports-lovers residing in/around Mulund, the last Eastern Suburb of Mumbai, adjoining Thane.

For, it was on this day that a common man's dream for and with the involvement of socially conscious residents of Mulund had started taking a concrete shape.

The occasion was inauguration of the Sports Pavilion of Mulund Gymkhana on Navghar Road,

Mulund East at the hands of Shivsena Pramukh Late Shri Balasaheb Thakre as the Chief Guest and Dr. Shyamrao Ashtekar, the Then Sports Minister of Maharashtra, as the Guest of Honour in front of the huge crowd without an inch of open space on the ground and under heavy security.

As an ordinary sports-loving citizen I had conceived a dream of setting up a Gymkhana in Mulund, where the children of Mulund and

nearby suburbs of Mumbai could avail of facilities for learning and getting trained in various faculties of recognized sports. **Only lamenting on the poor performance of our sports-persons at the national and international tournaments was not acceptable to me and my colleagues in the founding team of Mulund Gymkhana.** As members of the parental generation it was our duty to provide such facilities to our children and the posterity, we felt. It was with this noble objective in mind and not for any self-interest that the founders of the Gymkhana had set out their journey against all the odds, without any support from

either the State or Central Government, local body, any funding agency or the bureaucracy. We, however, found one exception in the very positive attitude of the Then Municipal Commissioner of Mumbai, Shri Sadashivrao Tinaikar. Having felt convinced about the nobility of the cause and sincerity, commitment and devotion with which the promoters of the Gymkhana were working, he gave instructions to the administration not only to remove all the bureaucratic hurdles, but to expedite permission for buying the land and use available floor space index (FSI), within the framework of rules and regulations.

Punambhai standing in front of the Pavilion Building with a sense of fulfilment of a dream

Dinner of relaxation for all with shri Balasaheb Thakre

While seated with the Hon. Guests on the dais as the Founder Secretary of the Gymkhana, all this past rotated frame by frame on the screen of my eyes, which were filled with gratifying tears. However, I had to control my emotions since I was only the 2nd person to speak after the welcome speech of our Then President, Dr. A.m. Pradhan.

Ms. Vidyullata alias Vidya Singavi, who was still studying in the Mulund College of Commerce was compering the entire show. "Sir, when you came here two years back to lay down the foundation stone of the Gymkhana Pavilion, you had asked us to ensure that the project does

not follow the line of other governmental schemes, where no work is done after laying down the foundation stones. You had also assured that you, yourself would like to come for the inauguration of the Pavilion when completed and instructed the local Corporators from your party (Shivsena) to help us in all possible ways. Sir, you had also asked us to ensure that the Pavilion not only contains good infrastructure, but also bears a good esthetic look and remains within the reach of a common man. It should not become only a bar and Centre for playing cards for a handful of wealthy people like other

Gymkhanas.” **Sir, we have tried to live up to all your expectations and our promises.** Having had a good look with critical eyes at the Pavilion from within and outside and after listening to the report from our Secretary, it would be for you Sir, to judge our performance so far”, said Vidya with a fluent flow of words which, impressed even Shri Balasaheb, who acknowledged it in his speech. She had made my task lighter and also gave me courage to present my report with greater confidence. President, Dr. Pradhan in a brief speech welcomed the Guests and all those present for the function.

Now it was my turn to narrate the history of the Gymkhana so far, its objectives, hurdles in our journey and how we had tackled those with a sense of commitment and devotion and express our gratitude unto all those who had helped us in one way or the other, including the forthright and rational approach of the Municipal Commissioner, Shri Tinaikar. **I deemed it to be my duty to do so, despite knowing that Shri Tinaikar was not at all in good books of Shri Balasaheb and Shivsena. Indeed I derived this courage from Vidya’s initial narration.**

Hon. Minister of Sports Dr. Shyamrao spoke after me and

complimented the Gymkhana for its success so far and spontaneously announced a monetary assistance of Rs. 1,00,000/- from his Ministry. With the permission of Shri Balasaheb and the gathering he left immediately after his speech since he had to attend a late-night ministerial meeting.

Balasaheb rose to speak after him to a thunderous clap and ‘Balasaheb Zindabad’ chants for quite some time from the crowd. He was at his eloquent best that night. Although he had earlier mentioned that he would not like to speak much since he had also to meet and talk to his activists after the meeting, he spoke spontaneously for over an hour. His speech was full of appreciation and compliments for the work of Gymkhana and the presence of mind, boldness and maturity with which Vidya had conducted the meeting at such a young age. **As the father of Vidya I felt very proud of her.** Balasaheb, too, announced a donation of Rs. 5,00,000/- generously, outsmarting the Minister. Each and every word that he spoke that day was responded by the audience with a thunderous applause. (To the best of my knowledge both those donations have yet to reach the Gymkhana even after a wait of almost a quarter

century of years). After a vote of thanks by the Vice-President Late Dr. Mansukhlal Nandu, Balasaheb readily agreed to have a late-night dinner with the members of the Managing Committee of the Gymkhana and major functionaries of Shivsena from Mulund-Thane region, who were present on the occasion. **Although giving that invitation was easy for us, arranging for a good dinner at 11.30 at night without any prior intimation was not so.** However, one of the leading restaurants of the suburb agreed to make the necessary arrangements at such a short notice and late hour without any hesitation when it came to know that the dinner was arranged in honour of the Shivsenapramukh. **Balasaheb again was at his best and forthright in his talk with us at the dinner. He**

enthralled the gathering with a number of anecdotes about the contemporary politics and politicians.

What an eventful and gratifying day it was! It was more so for me. For, inauguration of the Gymkhana Pavilion also paved my way for retirement from the Secretaryship of the Gymkhana in conformity with my principle of retirement after realization of the dream. It was time for me to walk the talk of “working in social life with involvement, but detachment”.

Although my colleagues did not allow me to do so for almost four more years, that night I had a very sound sleep with the determination of walking the talk in mind!

Punam Singavi

Lavasa, 17th June 2023

Principles & Mottos of my life

**Whenever you want to do anything in social life
always think globally,
plan nationally and act locally.
Without that you will not be able
to achieve anything concrete.**

Part I - Chapter 3

आक्रोश

लॉस एंजेलिस!
१९८४चे ऑलिम्पिक अमेरिकेत आहे
अन् अमेरिका आलिम्पिकमध्ये
सर्वत्र निनादत आहे!
एशियाड भारतात होते
पण भारत मात्र नव्हताच दिसत
कुठे एशियाडमध्ये!
अन् मग आक्रोश करायचे,
हे असं कां? हे असं का?
दूरदर्शनवर आलिम्पिक बघताना वाटे,
हे कधी बंद होऊच नये; होऊच नये!
कमनीय युवतींची कसरत,
अन युयूत्सू युवकांची दौड
कधी थांबूच नये, थांबूच नये!
मात्र,
दूरदर्शन बंद झाले तरी
निवेदकाशिवाय भारतीव अस्मिता
कुठे दिसूच नये?
अन् मग आक्रोश करायचे
हे असं का? हे असं का?
मामा साखरदांडे पासष्ट वर्षांचे!
सकाळी बरोब्बर सहा वाजता
येऊन जिमखाना उघडतात!
का?

तर छोट्यांना अन् तरुणांना
भरपूर खेळायला मिळावं म्हणून!
त्या छोट्यांनी अन् त्या तरुणांनी
मात्र,
बघितलेला नसतो
कधी सूर्य उगवतांना!
आणि मग मन आक्रोश करते,
हे असं का? हे असं का?
जिथे संधी आहे
तिथे साधना नाही!
अन्
जिथे साधना आहे,
तिथे संधीच नाही!
संधी अन् साधना यांचा
समन्वय अभावानेच दिसावा?
अन् मग मन आक्रोश करते
हे असं का? हे असं का?
छोट्यांनो अन् तरुणांनो,
अन् अर्थातच हे भ्रष्ट राजकारण्यांनो
कळेल का तुम्हांला
मनाचा हा आक्रोश
अन्
हृदयाचे हे स्पंदन?
हृदयाचे हे स्पंदन?

Part I - Chapter 4

Saga of Mulund Gymkhana

(Beginning to Inauguration of the Pavilion)

Punambhai explaining salient features of the proposed Pavilion to the Then Municipal Commissioner of Mumbai, Late Shri Sadashivrao Tinaikar

Formation of Mulund Gymkhana and the construction of its Pavilion has been a to watch and study, more particularly, for the young entrepreneurs and intending social workers in various walks of life.

Although I do not belong to any faculty of sports and was not a founder member of Mulund Gymkhana, I was watching it from a very close quarters, since apart from its Founder Secretary Shri

Punambhai, a number of his founder colleagues were very close friends and acquaintances of mine like Prof Achyutrao Oak, Prof Y. B. Bhide, Dr M.S. Nandu, Dr D.E. Teredesai, Dr A.M. Pradhan, Architect S.L. Gadre, J. K. Shah, Prof Anant Thakkar and many others. While talking with them I could automatically get updated about the activities of the Gymkhana, which was nowhere in existence. The

(Punambhai commences the digging for plinth of the Pavilion)

speed and the manner in which the Gymkhana came into existence was always a matter of curiosity for me and I decided to get the info directly from Punambhai. Given below are the excerpts from his interview taken by me in the form of questions and answers: -

Q: Although you are a practising chartered accountant and a college teacher by profession and were not known as a sports-person from any faculty, how and when did the idea of forming Mulund Gymkhana strike you?

A.: Although I had a great liking for sports, I never got an opportunity to learn and play any

recognized game during my childhood, except football and other conventional Bharatiya games like, hu-tu-tu (now known and played at international level as 'kabaddi'), kho-kho, langdi, lagori, vitee-dandu, etc. The first time I could get an opportunity to learn and play table tennis, chess, carrom, etc was only when I entered College as a student. I did play those games during my college life a lot and secured certain degree of proficiency in the same. Thereafter for almost twenty-five years of my life I could not get much opportunity to continue to play any games on regular basis for lack of any facilities for the same and for constraints on my time.

When my children, Vidya and Veena started going to school, I could see that they, too, did not have facility and opportunity to learn and play any such games. The fact that they were studying and staying in a well-developed suburb of Mumbai, i.e, Mulund as against my rural background, did not make any difference, that too, after the passage of fifty years! This pathetic situation used to make me feel restless. Could I not, as a citizen of this great country and as a responsible and caring parent do anything to change this situation in my own humble way, I used to think. That made me

take steps to create such facilities and infrastructure in Mulund, not only for my own children, for the younger generation/s and people of all age-groups.

Q. Waah! Then how did you go about this?

A: I first discussed the matter with my friend and colleague in the Mulund College of Commerce (who by that had become Principal of the College) and who himself was a veteran sports-person throughout his career and with whom I kept on playing table tennis and carrom in the college gymkhana during free time. He liked the idea and thereafter I kept on discussing the matter (lack of sports

infrastructure in Mulund) with several friends from various sections of the society. By now I had become known in Mulund as a constructive social worker, apart from being a practising chartered accountant and a professor. Thereafter I called a meeting of a few prominent and socially known people in Mulund in the Mulund College of Commerce in consultation and with the permission of Prof Oak. The invitees included doctors, professors, chartered accountants, educationists, industrialists, Lions, Rotarians and other social workers from Mulund.

Q. How was the response of the people at the meeting?

A: Pretty good. All of them were

Shri Balasaheb Thakre inaugurates the name plaque of the Pavilion

feeling the pinch for lack of sports infrastructure as parents and sport-lovers. However, all of them were very apprehensive about realization about the dream and kept on repeating the same questions: “tell us, where and how are you going to get the land from in the absence of any political patronage, availability of funds or any concrete plans for the same”. We had no answers for the same except saying that “let us first agree upon working together for creating such facilities, structure of the organization, its name, eligibility and conditions for becoming a member, rules & regulations, etc. A concrete plan can only be prepared thereafter. God Almighty will show us the way”. Barring a couple of those who had made similar attempts in the past without any success, all others present at the meeting agreed to pursue the proposal, reluctantly though, making me as Hon Secretary of the Organization (which was named as ‘Mulund Gymkhana’), Dr A.M. Pradhan as the President, Prin Oak and Dr M.S. Nadu as the two Vice Presidents. It was also decided to keep the Registered and Administrative Office and operate from my residence for the sake of convenience. All of us agreed to look out for availability of land.

Q. Pretty interesting. How did you go thereafter? I could see that Mulund Gymkhana had become known to most people in Mulund even before it acquired any land or set up the Pavilion?

A: One of the objectives that we set out was to create a general awareness in the minds of the residents of Mulund about the lack of and need for creation of such an infrastructure. First of all, we undertook a ‘Sports Survey of School-going Children in Mulund’ with the co-operation of managements of various schools in Mulund. The students were requested to respond to a questionnaire, which included several “easy to answer questions with ‘yes’ or ‘no’ and ticking up the right answer with several options provided therein”. For example, “do they play any games in the school or outside it, if not – why not? For lack of facilities, or no permission from the parents, or no time at their disposal”, etc.

Results of the Sports Survey acted as an eye-opener. Those were widely published through newspapers, local cable channel, etc, which gave larger publicity to the Gymkhana.

We also knew that the infrastructure did not mean or was

restricted only to setting up of the Pavilion. There were many other activities, which we could conduct with the help of natural infrastructure either at no cost or with modest cost. For instance, there was beautiful hilly region adjoining Mulund human habitation, where we started organizing treks for the youngsters. On Sundays and other holidays, we took them to Thane Lake for learning boating without requiring them to incur any cost. We could incur such expenses out of the membership fees, which we

were collecting from members on admission as Life Members, the number of which was ever-increasing. We organized open bridge tournaments at the Maharashtra Sewa Sangh Hall inviting entries from all over the State, which proved to be a self-sustaining activity. Similarly, annual Invitation Cup Volleyball Tournaments were organized on the Mulund College Quadrangle Ground, wherein we sponsored the team of the College, which performed very well. All these activities made Gymkhana well known not only in Mulund, but throughout the city of Mumbai and the State of Maharashtra. Meanwhile, we were also going to schools, colleges and

other social service organizations talking about the activities and plans of the Gymkhana. At all such meetings I used to start my address by reciting my poem in Marathi 'Aakrosh' with all the earnesty at my command, which used to charge the entire atmosphere. That created a sound base for enrolment of new members and potential donations in the future.

Meanwhile, a primary to secondary school in Mulund offered us one of their spare halls for starting the Table Tennis activity for a year on hire. After the expiry of one year another offer for shifting the facility to the bungalow of one Shri Patil came for one more year. With each such offer and successful conduction of the events my belief that the God Almighty helps those help themselves got strengthened.

Q. Fantastic! Punambhai, it is this extreme optimism, conviction and commitment to the cause, which is the base of all of your success stories. How did you thereafter get the land and started constructing the Pavilion?

A. Meanwhile, we were all looking out for an appropriate piece of land for conducting our activities. There were many obstacles in the way such as, maze of rules & regulations, bureaucratic negativity, political

rivalry amongst the local corporators – who wanted to help us for improving their vote bank, but would not do so after seeing that we were not averse to avail of the co-operation from their rivals, as well – paucity of land and restrictions on its usage and so on. Nonetheless, we succeeded in hitting across one such proposal where the land had to be purchased by us at the prevailing market rate. At this stage one of the builder came forward and made an offer for substantial donation for meeting the initial cost of the land, provided the contract for construction was given to him. His offer was accepted after inviting quotations for construction on the basis of plans prepared by one of our members and a leading Architect from Mulund, Shri Harishbhai Thakkar.

From this point onwards there was no moving back, though a number of obstacles and hurdles had to be countered. At this stage instead of our approaching potential donors for funds, they started coming forward on their own inquiring for our plans to name various faculties and the entire Pavilion and the appropriate sums of donations for the same. Incidentally, all the donors had become our members by now and increased the

bench-strength of the Gymkhana. Rest of the story you know and my other colleagues whom you probably intend to interview would tell you about.

Q. One last question: Can you please throw some light on your “Chalo Olympics, 2000” project?

A: Sir, good that you asked this question. My poem about which I mentioned earlier ‘Aakrosh’ contains a stanza on our performance at the Aashiad and Olympics. It was not just the words,

but I actually intended to walk the talk. The moment we got the land in our possession, (which was somewhere in the year 1984), we started the faculty of Gymnastics on the open ground, which we got levelled. During our journey so far, we had identified good coaching abilities in Raja Shiv Chhatrapati Award Winner Shri Ashok Mapuskar, Shirish Bendre and others. We spoke to them about training the youngsters in gymnastics so as to ensure that they reach the level of Olympics to be held in the year 2000 A.D. (sixteen years thereafter). I am glad to say that they voluntarily agreed to coach the youngsters at nominal honorarium and the three to four trainees amongst few other made it to the national level sports

tournaments, if not Olympics by 2000. That was quite an achievement for the trainees and their respective coaches.

Q. What an amazing Saga, Punambhai! It may be quite embarrassing for you to answer this question, but who do you think, were two or three of your colleagues, who proved to be of utmost help to you in building up Mulund Gymkhana as an organization?

A: In building up any organization, nobody's efforts can be belittled and every brick has its importance at the respective places. However, I would like to mention that if I was a dreamer, it was my dear friend Prin Achyutrao Oak, who always made me realize the ground realities, though lending unconditional and valuable support at each level. Another friend and colleague Adv Manohar Deshmukh had a major role to play in boosting the funds not only through his own substantial donation, but by motivating others to do so. Shri Ashok Mapuskar

managed the faculties in a very competent manner. Credit for setting up the Gymkhana goes to all such individuals and not me alone.

Friends, that is the fascinating story of Mulund Gymkhana, a major success story of Shri Punambhai and an abject lesson to prospective entrepreneurs and social workers intending to undertake any such venture. The qualities of modesty, optimism, constructive attitude, seeking solutions to all the problems by resorting to innovative methods and within available means, having a hawkish eye for picking up the right people for the right jobs and attracting people from all the age-groups and different walks of life to co-operate with him in realizing his dreams in Punambhai, which inspired me to right this book. You will know about many other success stories and qualities of Punambhai penned down by his colleagues, friends, students and members of his family in the subsequent Parts of this book.

Laxman Bhole

Principles & Mottos of my life

If you think of starting/initiating/undertaking any project or event in either personal or social life, look at it from all the angles as per your competence and then execute it whole-heartedly like a smitten person.

Part I - Chapter 5

Punam Singavi & Mulund Gymkhana

I came across Punam Singavi when he was a resident of Mulund

(West), in the late 1980s. My first acquaintance with him was as a chartered accountant. In our discussion, I noted his disposition for social service. He remarked that Mulund was a good urban place to

live but there's no gymkhana. According to him Gymkhana is a necessity and not a comfort or a luxury. His urge to have Gymkhana in Mulund and his persuasion resulted in forming a group of ten/twelve like-minded men who used to hammer the difficulties out in implementing the project of Mulund Gymkhana till two O'clock in the night. They were Punam Singavi, Myself (Adv. M.N. Deshmukh,) Dr A.M. Pradhan, Dr M.S. Nandu, Dr D.E. Teredesai

Prof. Y.B. Bhide, Adv V.B. Deshpande, Anant Thakkar, J.K. Shah, S.L. Gadre, Arun Joshi, N.R. Venkatesh. It was indeed the brainchild of Punam Singavi who worked painstakingly for this project.

The first question was about the land for Gymkhana. My client Shri. Vaity who owned land in Mulund-East, that was not in use and enough for a gymkhana. It was purchased by Sukhi and Shah but a small portion was in possession of Shri. Savala with whom I had good relation. It was also bought. This land was in some other

zone It could not be brought in the zone for gymkhana but by my legal drafting I overcame the difficulties and the zone was changed. It was a tight rope dancing.

We used to discuss the total format but Punam Singavi implemented. Visiting authorities in Mantralaya and Bombay

Municipal Corporation as well as elsewhere was undertaken by Singavi. He was with us during the growth of Mulund Gymkhana.

I admire him for his decision to give up his lucrative practice as C.A. in the flourishing firm Singavi, Oturkar and Kelkar. I felt bad when he gave up his roaring practice as C.A. I observed him balanced in profession, continuously giving advice.

I remember the condition of the land chosen for Gymkhana. In monsoon it was filled with water deep upto hips – It could not be imagined that Gymkhana can be built on it. Hip – deep water scared people away. However, I prevailed upon my clients, motivated them and persuaded them to donate for the project. Punam Singavi's communication skill also had its effect and it was proved that funds for a worthy cause are given. I am happy to recall that maximum funds were donated by my clients.

Again and again, I have to say that Punam Singavi left no stone unturned

Adv. M. N. Deshmukh greeting Punambhai & Sau. Pushpalata on the occasion of celebration of 75th birthday.

in getting the Gymkhana registered in taking care of the nitty-gritty and the paraphernalia that goes with founding an institute.

He could get the maximum donations. I donated for one hall. His idea of naming the halls after the donors was successful because small donations make this impractical. For Jain and Deshmukh Hall, we both donated.

I am the only trustee of Mulund Gymkhana alive now and continues. Despite his Herculean efforts, Punam Singavi never expected any benefit for himself. Gradually he withdrew from the progressive Gymkhana. His Philosophy has been to remain detached from institutes founded by him. The Verse in the Bhagvad Geeta describes his Sadhana:

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

मा कर्मफलहतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥४७॥

It is sad that in the Managing Committee meetings and in Annual

General meeting, Punam Singavi's name is not mentioned.

Recognition of his endeavour and vision deserve grateful symbolic memorial.

I cannot forget Punam Singavi's insisting to buy a big farm at Owala for all of us partners. He sold his two acres and after that prices shot up. When my son's efforts to get Owala out of the green zone, the prices will again be sky high. Singavi's loss pains me.

I have decided to give him a share of the appreciation of land I have got. I am deeply grateful to him.

Similarly, I do not approve of his living in Lavasa. He turned his back on the ultramodern facilities in Mulund. He can buy a flat in Pune. In old age one needs medical facilities.

Laxman Bhole
(Based on the interview of
Adv. M.N. Deshmukh)

Part I - Chapter 6

एक आठवण एक साठवण

गुरुब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः

गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरुवे नमः॥

या पृथ्वीतलावर जगताना प्रत्येक मानव हा कायम स्वरूपी शिष्यच असतो. प्रत्येकाला कोणी ना कोणी गुरू असणे गरजेचे असते. त्याशिवाय ज्ञान मिळणे असंभव आहे. मला माझ्या आयुष्यात खूप चांगले गुरू मिळाले. सर्वांनीच मला शिकविले असे नाही. पण त्यांच्यामुळे योग्य मार्गदर्शन, निर्णय घेण्याची क्षमता, काम कसे करावे तसेच कसे करून घ्यावे, सहकाऱ्यांवरील विश्वास यांचे ज्ञानामृत दिले. त्यामध्ये मुलुंडचे तीन गुरू म्हणजे श्री.पुनम सिंगवी, प्रि. अच्युतराव ओक, प्रि. लक्ष्मण भोळे. यांपैकी पुनम सिंगवी यांचे मार्गदर्शन महत्त्वाचे होते.

मला मुलुंड जिमखाना या संस्थेचा सभासद श्री. पुनम सिंगवी यांनी करून घेतले. एका जवाहिऱ्याच्या नजरेतून मला पारखून, खेळाडू ते प्रशिक्षक व नंतर आयोजक म्हणूनही घडविले. माझ्यासारखा गावखेड्यांतून आलेल्या खेळाडूला क्रीडा क्षेत्रात चांगली संधी उपलब्ध करून दिली.

सिंगवी सरांची आणि माझी ओळख डॉ. उल्हास प्रधान यांनी जिमखान्याच्या कणकेश्वर (अलिबाग) ह्या सहलीमध्ये करून दिली. त्यापूर्वी मला राज्य सरकारचा श्रीशिवछत्रपती राज्य क्रीडा पुरस्कार मिळाला होता. त्यानंतर सरांनी मला मुलुंड जिमखान्याचा सदस्य करून घेतले. त्या वेळी जिमखान्याची स्वतःची जागा व वास्तू नव्हती. मुलुंड विद्या मंदिर येथे कै.मामा साखरदांडे व कै. निमकर

यांच्या देखरेखीखाली टेबलटेनीस व कॅरम चालायचे. त्यानंतर मुलुंडमधील काही प्रतिष्ठित मंडळींनी (कै. डॉ. अरविंद प्रधान, श्री. पुनम सिंगवी, कै. सु.ल. गद्रे, कै. अरविंद जोशी, डॉ. नंदू, अँड मनोहर देशमुख, अनंत ठक्कर इ.) तत्कालीन मुंबई महापालिका आयुक्त कै. सदाशिव तिनईकर यांचेकडून जिमखान्यासाठी मुलुंड पूर्व येथे जागा मिळविली. कै. दत्ताजी ताम्हणे यांच्या शुभहस्ते भराव टाकून मैदानाची पायाभरणी झाली. मी स्वतः मातीचे घमेले दत्ताजींच्या हाती दिले. सर्वांच्या प्रयत्नाने जिमखान्याची वास्तू उभी राहिली. दिगंबर सुखी यांनी जिमखान्यासाठी जागा दिली. त्यामुळे वास्तूला त्यांच्या दिवंगत भावाचे नाव दिले आहे. या सगळ्यामध्ये श्री.पुनम सिंगवी यांचे मोठे योगदान आहे. ते जिमखान्याचे पहिले सेक्रेटरी होते. थोड्याच दिवसात त्यांनी मला कमिटी मॅबर करून घेतले. मैदानाचे काम सुरू असताना आम्ही मुलांचे प्रशिक्षण सुरू केले. श्री. सतीश माचिवले, पुराणिक, रवी कुंटे, बेंद्रे, ध्रुव दत्ता वगैरे प्रशिक्षक होते. बाहेर पाऊस असताना सतीश सर मुलांना जिमखान्याच्या छोट्या जागेत रामायण, महाभारत किंवा जिम्नॉस्टिकची माहिती सांगायचे. हळूहळू आम्ही मुलुंड कॉलेज ऑफ कॉमर्स, अँबीच बंगला, महाराष्ट्र सेवा संघ या ठिकाणी कॅंप घेतले. तीन ते चार वर्षांत जिमखान्याची वास्तू उभी राहिली. त्यानंतर मी कमिटीचा राजीनामा देऊन सरांच्या सांगण्याप्रमाणे प्रमुख प्रशिक्षक पदाची जबाबदारी घेतली. नंतर जिम्नॉस्टिकचा महापौर चषक,

ओपन कॅरम स्पर्धा मुलुंडमध्ये घेतल्या. सिंगवी सरांनी जिमखान्याचे उद्घाटन के. बाळासाहेब ठाकरे आणि क्रीडामंत्री शामराव अष्टेकर यांच्या हस्ते केले. कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन सरांची मुलगी विद्युलता हिने फार सुंदर प्रकारे केले.

कॅरम स्पर्धेतून आम्ही जिमखान्याला चार कॅरम बोर्ड मिळवून दिले. ही स्पर्धा राष्ट्रीय विजेता सुहास कांबळी यांनी जिंकली. नंतर जिमखान्यात बॅडमिंटन, टेबल टेनीस, बुद्धिबळ, कॅरम, अद्ययावत जीम वगैरे सुविधा सुरू झाल्या. मीदेखील जिम्नॅस्टिक, टेबल टेनीस, रोप मल्लखांब वगैरेचे प्रशिक्षण वर्ग सुरू केले. या उपक्रमांना खूप चांगला प्रतिसाद मिळाला. यासाठी संजीवनी पूर्णपात्रे, दीपक सुर्वे, शशी सुर्वे, राजेंद्र माळी, निशित म्हात्रे, अनंत भागवत असे चांगले प्रशिक्षक मिळाले. श्री. रमेश पेंढारकर, आनंद रानडे यांचे चांगले सहकार्य मिळायचे.

प्रशिक्षणार्थी सहा ते बारा वयोगटांतील मुले-मुली असायची. सर्वांना गणवेश असायचा. खेळाडू व प्रशिक्षक यांनी वेळेवर मैदानात येणे व पालकांनी मैदानामध्ये न जाणे याबाबत मी दक्ष होतो. सिंगवी सरांनी आमच्या क्षेत्रात कधीच हस्तक्षेप केला नाही. आम्ही कर्नाळा-कणकेश्वर-किहीम बीच येथे मुलांच्या सहली आयोजित करायचो. पहिल्याच वर्षी दोन बसमधून १०० ते ११० मुले होती. सहा वर्षांची मुले कणकेश्वरचा डोंगर चढून गेली. मी त्यांना किहीमला समुद्रात मनसोक्त खेळायला दिले. येताना सर्वांना खाऊ दिला. परंतु वाटेत मुलांकडील पाणी संपले. मुलेही खूप दमली होती. मी चोंढी येथील दुकानातून मिनरल वॉटरचे बॉक्स विकत घेतले व मुलांना पाणी दिले. हा खर्च आमच्या बजेटमध्ये नव्हता. परंतु सिंगवी सर यावर उपाय काढतील हा विश्वास होता. दुसऱ्या दिवशी सरांना हा वृत्तान्त

सांगितल्यावर ते म्हणाले, 'अशा वेळी ५०० काय ५००० जरी खर्च केलेत तरी मी कमिटीकडून पास करून देईन.'

सरांच्या कारकिर्दीत हरीष मुलिया, शाल्मली म्हात्रे, नेहा घायाळ, श्रेयसी मनोहर, सायली धुरी यांनी शिवछत्रपती पुरस्काराचा बहुमान मिळविला तर अमित चितळे जिल्हा क्रीडा पुरस्कार व दीपक सुर्वे व राशी सुर्वे यांनी प्रशिक्षक म्हणून जिल्हा पुरस्कार मिळविला.

सरांनी त्यांच्या मोठ्या मुलीचा विवाह सोहळा ओवळा येथील फार्म हाऊसवर केला. त्या वेळी मलाही या सोहळ्यात सहभागी करून घेतले होते. जिमखान्याने प्रि.ओक व प्रि.भोळे सरांच्या साहाय्याने फिजिकल एज्युकेशनचे कॉलेज सुरू केले. त्याचा आम्हांलाही खूप फायदा झाला. कॉलेजचा रिझल्ट १०० टक्के लागायचा. आता जिमखाना चांगलाच आकारास आला होता. जुनी मंडळी आता हळूहळू बाजूला होत होती. हळूहळू सरांनीदेखील हरियाली या संस्थेत जोमाने कार्य करायला सुरुवात केली. पर्यावरण रक्षणाचे उद्दिष्ट त्यांनी ठेवले होते.

सरांचे एक वाक्य मी कायम लक्षात ठेवले. जेव्हा लहान मूल आजारी अगर कृश असते, तेव्हा त्याच्याकडे कोणी पाहत नाही. पण ते गुटगुटीत झाले की प्रत्येकाला हवेसे वाटते. संस्थेचेही तसेच आहे. मी सरांचा हा सल्ला विसरलो नाही. मीही आता वृद्धत्वाकडे झुकलो आहे. कोणत्याही पदाची अगर खुर्चीची हाव न ठेवता क्रीडा क्षेत्रात कार्यरत आहे.

श्री. पुनम सिंगवी यांच्यासारखे गुरू सर्वांना लाभोत ही परमेश्वराजवळ प्रार्थना.

श्री. अशोक मापुसकर
श्रीशिवछत्रपती पुरस्कार मानकरी
व्हॉलीबॉल १९७६-७७

Part I - Chapter 7

क्रिडोपासक पुनम सिंगवी आणि मुलुंड जिमखाना

१९७६-७७ च्या 'शिवछत्रपती राज्य क्रीडा पुरस्कारा'चा मी मानकरी झालो तेव्हा जग जिंकल्याचा आनंद झाला. तेव्हाच मी क्रीडा क्षेत्रात काम करण्याचा संकल्प केला. सन १९७७ मध्ये मी विवाहानंतर दादरहून मुलुंडला राहायला आलो. मुलुंडला मला क्रीडाक्षेत्रात त्रिमूर्ती मिळाली - श्री.पुनम सिंगवी, श्री. अच्युतराव ओक आणि श्री. लक्ष्मण भोळे. यांचे ज्ञान, अनुभव व विचारसरणी यांचा मला फार उपयोग झाला.

श्री. पुनमचंद सिंगवी यांनी मला 'मुलुंड जिमखाना' या संस्थेचा सभासद करून घेतले. नंतर कमिटीमेंबर, चीफ कोच म्हणून नियुक्ती केली. त्या वेळचे महापालिका आयुक्त श्री. सदाशिव तिनईकर यांच्याकडून मुलुंड जिमखाना, पूर्वं येथे मुलुंड विद्यामंदिर येथे सुरू होता. आदरणीय कै. दत्ताजी ताम्हाणे यांच्या शुभहस्ते मैदानावर भरणी टाकण्याचे काम सुरू झाले. मी स्वतः मातीचे घमेले दत्तार्जीच्या हाती दिले. सर्वांच्या अथक प्रयत्नाने जिमखान्याची वास्तू उभी राहिली. श्री. दिगंबर सुखी यांनी आपल्या भावाच्या स्मरणार्थ जिमखान्याच्या वास्तूसाठी जागा दिली. त्यामुळे या वास्तूला त्यांच्या भावाचे नाव दिले आहे. या सर्वांमध्ये श्री. सिंगवी सरांचे मोठे योगदान आहे ते जिमखान्याचे पहिले सेक्रेटरी होते.

मैदानाचे काम सुरू असताना आम्ही मुलांचे प्रशिक्षण सुरू केले. श्री. पुराणिक, सतीश माचिवले, रवी कुंटे, बेंद्रे, ध्रुव दत्ता वगैरे प्रशिक्षक होते. बाहेर पाऊस पडत असताना जिमखान्याच्या छोट्या जागेत

सतीश सर मुलांना रामायण, महाभारत व जिम्नॅस्टिक यांच्या गोष्टी सांगायचे.

हळूहळू आम्ही महाराष्ट्र सेवा संघ अर्बीच बंगला, मुलुंड कॉलेज ऑफ कॉमर्स येथेही कॅम्प घेतले. आम्हांला खूप चांगला प्रतिसाद मिळत गेला. उन्हाळी प्रशिक्षण शिबिरात सकाळी ६.३० ते ८.०० या वेळेत ३५० मुला-मुलींनी सहभाग घेतला हा एक रेकॉर्ड होता. नंतर प्रि. ओक सरांच्या मार्गदर्शनाने 'क्रीडा प्रशिक्षण शिबिराचे' प्रशिक्षणही सुरू केले.

मी चांगल्या प्रशिक्षकांच्या शोधात होतो. दीपक सुर्वे, शशी सुर्वे, राजेंद्र माळी, निशित म्हात्रे यांना मी सामावून घेतले आणि जिमखान्याची घोडदौड सुरू झाली. ३ ते ४ वर्षांत मुलुंड जिमखान्याची वास्तू उभी राहिली. नंतर मी जिमखान्याच्या कमिटी मेंबरचा राजीनामा देऊन प्रमुख प्रशिक्षकाची जबाबदारी घेतली. नंतर जिम्नॅस्टिकचा महापौर चषक, राज्यस्तरीय कॅरम स्पर्धा (दोन वेळा), शूटिंगबॉल, मल्लखांब, टेबल-टेनीस, बुद्धिबळ, ब्रीज यांच्या स्पर्धांचे आयोजन केले. सिंगवी सरांनी जिमखान्याचे उद्घाटन बाळासाहेब ठाकरे व श्री. शामराव अष्टेकर (क्रीडामंत्री) यांच्या हस्ते केले.

प्रशिक्षणार्थी १० ते १२ वर्षांतील मुले-मुली असायच्या. सर्वांना 'गणवेश, वेळेत येणे, पालकवर्गाला दूर ठेवणे, मुलांची सहल वगैरे कार्यक्रम मी सुरू केले.

जिमखान्यात अशोक मापुसकर, रवी कुंटे, शाल्मली म्हात्रे हे छत्रपती क्रीडा पुरस्काराचे मानकरी होते.

त्यानंतर नेहा घायाळ, श्रेयसी मनोहर, मानवेंद्र भोईर, हरिष मुलिया, पवन भोईर, सायली धुरी यांनीही हा पुरस्कार मिळविला.

दीपक सुर्वे, शशी सुर्वे प्रशिक्षक म्हणून जिल्हा क्रीडा पुरस्कार व खेळाडू म्हणून अमित चितळे, स्वप्नील चव्हाण, मृण्मयी म्हात्रे यांनाही हा पुरस्कार मिळाला. श्री. दिलीप प्रधान यांच्या मार्गदर्शनाखाली सन २०११ मध्ये ३२८ खेळाडूंचा समर कॅंप ११ एप्रिल ते ३१ मे या कालावधीत घेतला. श्री. दिलीप वेंगसरकर यांना श्री. दिलीप प्रधानांनी आणले.

सन १९९६ मध्ये मुलुंड जिमखान्याच्या खेळाडूंनी जिम्नॉस्टिक्समध्ये १२ सुवर्ण, १० रौप्य व १० कांस्यपदके मिळवली. याच वर्षी समर कॅंपमध्ये (२१ दिवस) २०५ खेळाडूंनी सहभाग घेतला. रोप मल्लखांबामध्ये नेहा घायाळ, स्नेहल गोडसे, श्रेयसी मनोहर, सायली धुरी यांनी राज्य व राष्ट्रीय स्तरावर भरघोस यश मिळविले. शशी दीपक सुर्वे हिचे मार्गदर्शन व सराव यांमुळे हे शक्य झाले.

प्रि. ओक, प्रि. भोळे यांनी जिमखान्यात बी.पी.एड.चे कॉलेज सुरू केले त्याचा आम्हांला खूप फायदा झाला. बॅडमिंटन राज्यस्तरीय स्पर्धा क्रिकेट अंपायरिंग, योगा, मुलुंड मरैथॉन, सेफ गेम टॉर्च रिले वगैरे कार्यक्रमांचे आयोजन जिमखान्यातर्फे केले गेले.

प्रमोद महाजन, प्रकाश परांजपे, लालकृष्ण

अडवाणी, किरिटजी सोमैय्या, शिशिर शिंदे, अनंत तरे, सतीश प्रधान यांनी जिमखान्यास सदिच्छा भेट दिली. क्रीडाक्षेत्रातील मान्यवर कै. वि. वि. करमरकर, डॉ. राजमाने, श्रीकांत वाड, उदय देशपांडे, तसेच श्रेष्ठ आणि ज्येष्ठ खेळाडू श्री. दिलीप वेंगसरकर, मयूर तावडे, अरुण देशपांडे, सुहास कांबळी, रमेश, अरुण केदार, सुरेश नेमळेकर, संजय नाईक, शरद टिळक, डॉ. आनंद नाडकर्णी, मालती कारवारकर यांचेही मार्गदर्शन लाभले.

१ मार्च १९८० रोजी मुलुंड जिमखान्याचे रजिस्ट्रेशन झाले. त्यासाठी श्री. पुनम सिंगवी, डॉ. अरविंद प्रधान, प्रि. अच्युतराव ओक, प्रि. भोळे, अॅड. देशमुख यांनी पाठपुरावा करून हे यश मिळविले. त्यावर कमिटी मॅंबर, प्रशिक्षक आणि खेळाडू यांनी कळस चढविला. जिम्नॉस्टिक्स व रोप मल्लखांब खेळणाऱ्या छोट्या खेळाडूंनी सर्वात जास्त यश मिळविले. याचे श्रेय कै. दीपक सुर्वे आणि शशी सुर्वे यांना जाते.

आजमितीस २०२३ मध्ये जिमखान्याचे नूतनीकरण युवा पिढी करते आहे. हे होणे आवश्यक आहे. परंतु खेळ व खेळाडू यांचाही विचार होणे आवश्यक आहे. नाहीतर जिमखाना ही मौजमजेची वास्तू होईल.

- अशोक मापुसकर

Principles & Mottos of my life

Look at the social organizations started or headed/presided by you like your children. Look after those until the time those come of age and then leave on their own or next generation. Such organizations and your children are the pawns pledged by the God Almighty with you. Take care of them whole-heartedly and to the best of your ability and competence to grow and take care of them and then allow them to have their own way.

Part - II

Five Golden Periods of My Life	28
Practising C.A., Professor and Entrepreneur	36
‘JADUI’ YEARS IN MULUND COLLEGE	39
A Guiding Light of Sincerity and Creativity	43
खट्याळ परंतु सर्वांना आधार वाटणारा माझा मित्र, पुनम सिंगवी.....	48
टू सर, विथ लव्ह	52
My Mentor & Great Guru	55
Singavi Sir, Nature & Environment	56
My Best Friend in Life.....	58
कर्तरी प्रयोग	60
वनस्पती संकलन, संवर्धन, संगोपन उद्बोधनकार श्री. पुनम सिंगवीजी	63
P.U. Singavi: A man for all Seasons	67
प्रा. पुनम सिंगवी : एक अच्छे इन्सान और सच्चे जैन	70
Punam Singavi : A Lighthouse	72
TRYST WITH INDUSTRIES – Part I.....	75
TRYST WITH INDUSTRIES – Part II	80
TRYST WITH INDUSTRIES – Part III	84
मनःपूर्वक सलाम	87
Our dear friend Punam.....	90

Part II - Chapter 1

Five Golden Periods of My Life

Local Board's Primary School at Fagne, where Punambhai studied.

1st Golden Period: 25 Years:

It comprises of twenty-five years from my birth to completion of my formal education, getting married and starting family life with a simultaneous commencement of professional career as a practising Chartered Accountant and Lecturer in Mulund College of Commerce, Mumbai.

Primary education at a local board primary school in a small village, Fagne, Dist: Dhule, Maharashtra through Marathi medium. Clearly remember all important events, names of teachers, school-mates and

others. Undertaking social responsibilities, organizing friends, initiating novel projects, etc started from 5th standard itself (at the age of 10th year). Stood always 1st right through.

High School education at J.R. City High School, Dhule at a distance of about five k.m. Commutation to and from the school by bicycle driven by another needy students. Stood as one of the 1st three students in the class. **Family background from birth was that of an agriculturist at survival level. I was the fifth child out of the six in the family.**

Entered college life with one year at the B.Y.K. College of Com & Eco at Nashik. From 2nd year onwards at the R.A. Podar College of Com & Eco till completion of graduation. Learnt to play table tennis, carrom, etc. **Acquisition of Professional Degree** of Chartered Accountancy within four years after becoming a commerce graduate. Blameless academic career. Stayed in the College Hostel throughout this period. Participated in a number of activities, sports, NSS, literary circles, etc. Developed organizational skills, promotion of several activities and ventures, hikes, treks, etc. Increased general knowledge. Voracious reader right from the primary school.

Got married to Pushpalata Chhajed from Ahmednagar even before acquiring the professional degree of C.A.

There never was a dull moment of life during this 1st phase.

2nd Golden Period (in continuation of the 1st): 15 years from 1966 to 1980 (Age 26 to 40):

Commencement of professional career, simultaneous lecturerships, family life from a rented flat in Mulund, birth and education of three daughters during this period. Made several friends from profession and college staff room with thick and lasting bondage, starting writing newspaper articles, books, giving lectures, etc. Learnt to play a card game, 'Bridge' and am pursuing all these hobbies till date. Continued

social work mainly through the **Spun Pipes Manufacturers Association of Maharashtra** and other local cultural organizations. Professional practice through the firm of **M/s Singavi, Oturkar & Kelkar** with close friends and college-mates as partners from initially from Fort, Mumbai and Thane. Wrote and published the 1st book on income-tax, titled "**Ready Referencer to Income-tax & Cases**", participated in the promotion of several industrial ventures as private limited companies. **Travelled a lot with the family and friends. Maintained a very hectic schedule throughout this period.** Used to commute to and back from office mainly by local trains. Acquired a motor car for the first time in the year 1974 (Gazel model of the Standard Motors Co Ltd, Madras) funded by the bank. Concentrated simultaneously on personality development of the children, when Aai (spouse Pushpalata Singavi) used to look after their school lessons while managing the family life with a modest income. Got settled in the profession with a good reputation. Got involved and became part of a number of industrial projects, like, Vidarbha Concrete Products Pvt Ltd, Chandrapur, Nagpur Cement Products Pvt Ltd, Nagpur and Viraj Concrete Products Pvt Ltd, Dhule with different groups. However, my partners in the practice of C.A. Shri Sharad Oturkar and Shri V.K. Kelkar were with me in all these projects as co-directors.

Again, there never was a dull moment of life during this phase, as well.

3rd Golden Period (in continuation of the 2nd) 15 years from 1981 to 1995 (age 40 to 54):

I would like to identify this period as the “**Mulund Gymkhana Years**”. What a thrill it was, to have floated and developed Mulund Gymkhana from nowhere with the help and participation of few colleagues from Mulund College of Com, profession and other social circles. The commitment, devotion and identification were so total that people from Mulund almost forgot that I was a chartered accountant and a professor, but used to call me Mulund Gymkhana. Professional commitments and touring were increasing and resigned prematurely from the college with great reluctance. However, one has to compromise somewhere and come out of the old baggage to make room for new incumbents. It was in 1983 that there was a new arrival in the family with the birth of our 4th daughter, Trupti. In the same year we shifted to a new and bigger ownership flat in Mulund only, thanks to the finance made available by HDFC. Apart from the college, I had also withdrawn my involvement in the Spun Pipes Manufactures Association of Maharashtra.

However, almost at the end of the year 1980 I, along with six other friends from various walks of life (the only common and factor was

myself) also purchased some agricultural land with a number of mango trees thereon outside the municipal limits of Thane, off Ghodbunder Road. I started looking after it on behalf of all of us, visiting it almost thrice a day in the morning before leaving for Office in Fort. Withdrawal from the activities of the college and SPMA was more than compensated by involvement in this venture. There was no direct approach to this land, except by a Kachha village road at Owala. Within a couple of years from acquisition of this land we subdivided the same, each one getting about two acres, each with a proper layout. Whereas my other co-owners had only purchased it as an investment, I started developing and enjoying it as a Nursery. In the next phase of my life this gave a big boost to my environmental activities through Hariyali and base for our elder daughter, Vidyullata to start her career in plant nursery.

It was during this period that our two elder daughters completed their graduation through Mulund College of Commerce, which enabled me to remain in touch with my friends in the staff room and develop our bondage further. Both of them earned good reputation in the college as all-rounders and got love and affection from their professors.

Whereas Vidya got married to Sanjay Nahar from Indore in February, 1993. Veena got wedded to with Dr Sunil Karnawat of Pune

in December 1993. Both were arranged marriages. Both of them have now settled in America and have secured citizenship of the U.S.A. Vidya's marriage took place in the natural surroundings of our Fulora Nursery, which was being developed and looked after by Vidya. Veena's marriage took place in Pune. Flying away of two birds within a period of ten months only created a big void in our nest.

As if that was not sufficient, the 3rd daughter, Vibhavari who had acquired several diploma courses in applied arts at Nirmala Niketan and other institutes, got wedded to Hitesh Chande in June 1995. It was the 1st love marriage in our family with the consent of us as parents and everybody was very keen to see our re-action. All of us conducted ourselves in an utmost civil and exemplary manner.

Meanwhile, on the front of profession our firm of M/s Singavi, Oturkar & Kelkar had acquired an office premises at Vashi, Navi Mumbai and I started sitting there, instead of at our Fort office. Having completed the construction of the pavilion of Mulund Gymkhana, I took retirement from there. Within a period of about six months from the marriage of Vibhavari in June 1995 we shifted our residence from Mulund to Thane since our residential area in Mulund had started getting very crowded. Trupti, the 4th daughter was hardly in 7th standard in a Marathi medium school

in Mulund at that time. However, she got adjusted with the change of her school in the midst of an academic year very well.

Life during this period was also very thrilling, without a single moment of boredom.

4th Golden period (in continuation of the 3rd) 17 years from 1996 to 2012: Age 55 to 72:

This period can very well be identified as "Hariyali Years".

Flying away of Vidya-Veena and Vibhavari within a period of two years from their parental nest obviously created a big void in our life. Void, but certainly not a day of dullness in the life, thanks to the social ventures started and the mission pursued with full zeal left no scope for such dullness. I had started thinking of gradual retirement from all the commercial activities after the discharge of substantial family obligations in terms of finances. The process had already begun with the retirement from directorship of the several companies, in the formation of which I had a major role to play from 1993. Now the whole concentration on home front was the education and personality development of the 4th daughter, Trupti and management of our plant nursery at Owala, Thane. Additionally, soon after migrating from Mulund to Thane in October 1995, I conceived the idea of floating HARIYALI, an organization doing constructive work in the field of environmental protection. Discussed

it with some very close friends and long-time colleagues, all of whom were very thrilled with the concept and I had to bear the flag of Hariyali as its Founder President. **Our Fulora Nursery became the base for all the activities of Hariyali.**

I took retirement from the only commercial activity with which I was left by now, i.e, the practice of C.A. through the partnership firm of M/S Singavi, Oturkar & Kelkar during this period. Early retirement from active profession took everybody including my partners, clients, friends and relatives by surprise. The idea was not at all palatable to any of them and gave rise to several doubts about my decision. Did I have any health-related problems? Was there any quarrel with the partners? How would I maintain myself? How will I pass my time? There were suggestions and advise to carry on at least the consultation work for few hours a day.

I was not perturbed, but surprised to see how soon we tend to forget our own culture and tradition to retire from our respective activities at various stages of life. People talk about it, but don't act accordingly. I took my decisions from time to time according to my own convictions and God has never allowed me to regret any such decisions. The history kept on repeating at the time of retirement from each of my worldly activities. It took time for people to understand the honesty of purpose,

intentions and decisions. Still, everybody would appreciate, but never follow this simple principle of life. Trupti completed her graduation in commerce and acquired a couple of more diplomas in applied arts from Nirmala Niketan, Mumbai. She got married in the year 2007 to Shri Mohit Khariwal, staying with his parents and working in London, U.K. in an arranged wedding. The last bird flew away from the nest.

Now the total concentration was on spreading the mission of Hariyali with a lot of constructive work through the participation of people at large, students and employees from the corporate sector. My devotion was so much that in Thane people came to know me as Hariyali and my motor car as "Hariyali Express". Got buried in history were my identities of a practising chartered accountant, professor, company director, founder of Mulund Gymkhana, SPMA and other organizations.

I wrote hundreds of articles about the mission and work of Hariyali (most of which were later compiled in the form of several books), gave lectures, made presentations, produced documentaries, read papers at several conferences of national and international levels and a lot of more field activities. Always led from the front. Developed several plantation and water conservation sites on barren forest land around Thane-Mumbai. Lot more has been written by me and others on the work of Hariyali and I would restrict

my narration about Hariyali to this only.

True to my nature of taking timely retirement from all the organizations promoted by me, I had started giving hints of laying down the office of Presidentship of Hariyali to my colleagues, who were not mentally prepared to accept it. In the past also I had made several attempts to motivate many of my deserving colleagues to take the mantle from me. None was willing. At long last I could succeed in persuading one of my close friends since the days of college and long-standing colleague Prin Yashwantrao Bhide, who himself was keeping indifferent health, to take the baton in hand by promising him that I would still lead all the activities on

the field and would never expose him to failure. He was gracious to honour my suggestion. Probably this arrangement continued for a couple of years, before Shi Madhukar Date, another senior member took over from him and thereafter the process of rotation of office has been in place. **I gradually started retiring from the field activities also and succeeded in convincing my colleagues that it is not the individuals like me who run and manage the institutions, but the God almighty through us. So never shy away in life from accepting any responsibilities, social or otherwise. I made a final bow sometime during the year 2015, when I refrained from continuing to work as Trustee of the organization.**

Punambhai with Sau. Pushpalata after getting married in 1965 January.

What a relief it was to know that I was now a free bird to fly in the infinity without any baggage of office on the wings.

Again, there never was any dull moment of in this phase of life, as well. **5th Golden Period from 2015 (in continuation of the 4th) onwards till date: Age from 73 onwards (as of today 81):**

We had disposed off our mangrove at Owala, which had become synonym with Hariyali, sometime in the year 2007. My colleagues in Hariyali, who had derived lot of joy in participating activities of Hariyali conducted from there, virtually wept to know about that. Again, doubts and questions: why? What would happen to Hariyali? It was very difficult for me to convince them our sustained commitment and devotion for our mission would not allow the God Almighty to leave us orphan. Opportunities to work and carry out our activities on forest land arose and we jumped at those.

After disposing off our nursery land, we had made some investment in other agricultural land at a place called Mahure-Padhawan in Mangon Taluka of Raigad Dist in Konkan region, from the point of view of reaping the benefits of appreciation in the ever-increasing prices of land. We could realise this benefit in the year 2012 by disposing off that land.

Now this was the time for us to bid farewell to our urban life and live in pollution-free natural environment and lead an active senior living to

our liking without any baggage of social or family responsibilities. All the children are happily married and busy with their own family-life. Neither of us is financially dependent on each other, but still available for help in case of need.

After lot of research and travelling around we could find such a place in Ashiana Utsav Senior Living Complex at Lavasa, an upcoming and planned hill station in Sahyadris, still under development. Lush-green hilly region, without any problems of water, power, household labour, market for daily needs of life, modest medical facilities, etc, which are available. We purchased a spacious villa of our liking, which our children, whenever they would like to visit us, would enjoy. Now their joy becomes that of ours. It is an active senior living complex, where we have only senior citizens living as permanent or semi-permanent residents, taking care of each other with lot of fun activities to enjoy our life. All of us are empty-nested, with our next generation/s staying either overseas or elsewhere in India, leaving us to enjoy our remaining life to do whatever we want to. From 2013 to 2021 we kept on visiting and staying in Lavasa frequently. **We bid a final good-bye to our urban life in Thane in February 2022 for permanent residence in Thane. No landed property or flats left anywhere else, so as to lead a life towards final 'Mukti'.**

No dull moment has entered our life so far. During all these five phases of life we have travelled a lot with our children and friends, by road, air and sea, more as tourists than pilgrimants, though the God Almighty has made a permanent residence in our soul and mind. I feel proud to say that despite such a hectic life, I have travelled throughout India by various models

of self-driven cars, totalling upto more than twenty lakh (20,00,000 km). There were accidents, physical ailments, hospitalizations and several testing moments throughout which, the God has always given us the strength to withstand.

Punam Singavi
Lavasa, 3rd August 2023

Punambhai with Sau Pushpalata and the Co-owners of Motibaug Farms at Owala, Thane with the members of their respective families in November 2006.

Principles & Mottos of my life

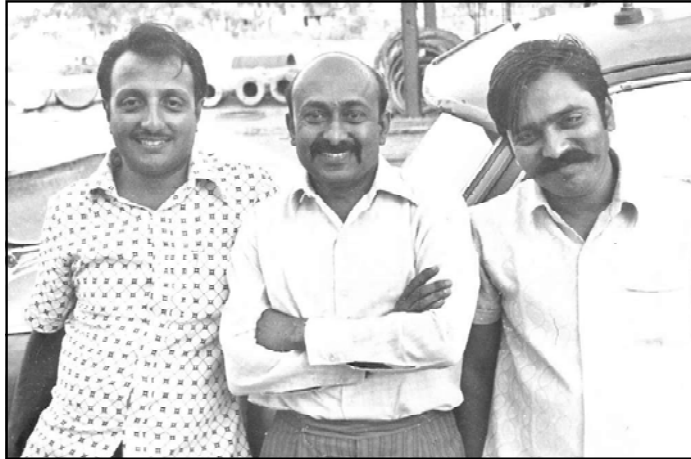
Work and live with involvement with detachment in social life.

Always lead from the front.

Do not undertake or initiate
any project or event, which you yourself are not
in a position to pursue, execute or implement.

Part II - Chapter 2

Practising C.A., Professor and Entrepreneur

Founders of the Firm of Chartered Accountants "Singavi, Oturkar & Kelkar" (L to R) : Oturkar, Singavi & Kelkar

Although Shri Punambhai started his professional career as a practising Chartered Accountant after completing his formal education in Mumbai, his enterprising nature did not allow him to get bogged down to that. He simultaneously performed the roles of a college teacher, a constructive social worker, an industrialist and a writer. Not only that, but he excelled and put an indelible mark on each such role played by him.

In this Part II of the book, it is my endeavour to highlight the roles that he performed as a practising C.A., Professor in Mulund College of Commerce (wherein I was his colleague on the staff) and as an entrepreneur, through several articles contributed by his trainees,

students and colleagues in the college staff room. He practised as a C.A. through the Firm of M/S Singavi, Oturkar & Kelkar having offices at Fort in Mumbai, Thane and Vashi in Navi Mumbai. Although he has retired from the said Firm and Profession almost twenty-five years back, the said Firm is continuing to serve the business fraternity through its perpetual succession. He retired from his service in the College exactly after ten years because of increasing frequent tours for professional assignments. First let us educate ourselves about Punambhai's tryst with his profession of C.A. in his own words, as narrated to me: -

Punambhai's Narration about his becoming C.A and his tryst with the

said profession: “Coming from two different places, Shri Sharad Oturkar (from Lasalgaon in Nashik District) and I were together in the B.Y.K. College of Com & Eco and its hostel at Nashik in the 1st year of our B. Com degree course. Although he shifted to Pune and I to Mumbai for the next three years of the college education, our friendship continued and we again came together for the studies of C.A. at Mumbai after securing our respective B. Com degrees. On the other hand, Shri V.K. alias Ramesh Kelkar (coming from Haveri in Karnataka) and I came together at the Podar College of Com & Eco, Mumbai and were bench-mates for the next three years of our degree course.

As was the trend then with limited openings for students from commerce faculty, all three of us signed articles for C. A. through different firms. I did so through M/s D.D. Joshi & Co. Chartered Accountants.

All three of us completed and secured the professional qualification of C.A. within a span of one year of each other, my doing so first. All three of us started our individual practice, sitting at different places for almost five years.

My father was quite apprehensive about my getting established as a C.A. in a big city like Mumbai and wanted me to do so at our native district place Dhule. Mother was totally opposed to my shifting to Mumbai, away from the family, out

of her love and conventional thinking of all three of her sons staying together as a family. My elder brother Shri Nemichandbhai, however, provided emotional strength to take my own independent and firm decision.

Here I must make a special mention of Shri Rajendrakumarji and his elder brother Shri Vijaykumarji of M/S Vijaykumar Jain & Co, a firm of property developers, who offered me a table-space to sit in their office at Botawala Building, Horniman Circle, Mumbai, to conduct my profession in consideration of providing accounting services to them. That was quite a booster dose for me to start my practice. I had got introduced to them during the period of my articleship period for C.A. Later on, I developed friendship with all the Jain brothers, including Shri Virendra, Surendra and Mahendra Jain and provided them my professional services. My friendship with the Jain family continues till date at family level.

I must also mention a funny coincidence at this stage. Dr Vishvanath Bhakta of Matunga, almost of the same age as I am, became my first independent client through direct contact, when I happened to admit my cousin brother Late Shri Vijaykumar Singavi (who was then staying in a hostel in Matunga) for a severe infection of influenza, as his first patient on the day of inauguration of

his Nursing Home! Since that day we became thick friends and that still continues at the family level.

After having practised in individual capacities for almost five years, I, Oturkar and Kelkar felt the need for coming together and practising jointly for expanding and carrying out our profession more efficiently, progressively and economically. So, the firm of M/S Singavi, Oturkar & Kelkar was formed as a partnership firm in the year 1972, bearing our surnames in the order of our seniority in acquiring our respective professional qualifications. This also enabled us to take independent and larger premises for offices at Horniman Circle, Mumbai and Thane, where Shri Kelkar took the charge. Later on the office at Horniman Circle was shifted to Dadar and after some more time we also acquired office premises at Vashi, Navi Mumbai, which was developing fast as a twin city of Mumbai. I started sitting at Vashi, as it was more convenient for me to do so.

Within a very short period the Firm of M/s Singavi, Oturkar & Kelkar acquired high reputation for the quality of its services. All three of us had developed very cordial relations with our clients, even at personal levels, without compromising the ethics of our professional practice. So did our Firm become a hot destination for

new articled clerks (trainees for C.A.). I was rendering free professional service to newly started social service organizations, until they became self-sustaining. This, as also, my involvement with several social activities in Mulund where we were residing at that time attracted most of such organizations to our Firm for professional services required by them. Similar approach was followed by other partners, as well. We were always on the look out of good talent with honest behaviour from amongst our trainees and kept on introducing them as additional partners in our Firm. That policy continues even now and the Firm as of today has seven partners, in spite of my having retired from the Firm as a Partner and from active profession and Shri Oturkar having left for heavenly abode a few years back.

I took retirement from my profession, as also, all other commercial activities at the age of 55 as explained in other chapters of this book with great satisfaction and containment. I am indeed grateful to all my partners and trainee articled clerks for having enabled me to achieve this containment”.

Quite an interesting and elaborate narration by Punambhai on his professional career as a Chartered Accountant.

Laxman Bhole

Part II - Chapter 3

'JADUI' YEARS IN MULUND COLLEGE

Trimurti of Mulund college of Commerce, Prin. Achyut Oak, Prin. Bhole and Prof Punam Singavi with the members of their 'Tourist Group' on the tour of U.P. at Ayodhya during the preparatory stage of the Shriram Mandir (L to R): Achyut Oak, Nitin Khare, Vijaya Jawadekar, Pushpalata Singavi, Ashalata Bhole, Punam Singavi, Laxman Bhole & Ratnakar Jawadekar.

I had the fortune to be a part of the Mulund College of Commerce, Mumbai ever since its inception in the academic year 1970-71 as a Faculty Member. Being a practicing Chartered Accountant, I could only be a part-time lecturer as per the Mumbai University regulations prevailing then, having jurisdiction over the College. Nevertheless, my involvement and association with the College for the next ten years of my tenure as a Lecturer was much more than many a full-time faculty.

That was also the initial period of my practice as a young chartered accountant. So was it the period of early years of my family life. As such, time-management was very testing for me, physically, mentally, as also, emotionally. Nevertheless, it was always my endeavor to spend as much time in MCC as possible, thanks to the strong bondage of friendship with the Then Prin. Dr. B.G. Bapat (who was also my Prof of Economics in the Podar College of Com & Eco during the period

from 1960-61 to 62-63), several activities of my interest in the college, such as, hiking & trekking, literary circles, NSS, library, gymkhana, etc. Most of all was the vibrant and scholarly atmosphere of the staff room, which gave me close friends like, Professors Achyut Oak, Laxman Bhole, Purnima Pandit-Metkar, Suhasini Agaskar-Keertikar and many others. Prof Achyut Oak and Laxman Bhole later became principals of the College, succeeding each other, and I had the fortune of working with them even after my retirement from the college in several social projects. We have been travelling together even till date with our respective families all over the country, as also, overseas. This has also resulted in our publishing a number of books containing our respective travelogues in Marathi and English.

Going to the college early in the morning was like going to an 'Ashram' for me. For, an 'Ashram' denotes much more than a place of learning/teaching or a seat of knowledge. From mere 'Adhyapan' (teaching) and 'Adhyayan' it also covers 'Tapashcharya' ie, commitment/devotion and all that is related to pursuance of knowledge and developing a holistic attitude towards life. The Principal, Dr. Bhagwan Bapat, was like a 'Rishi', carrying an aura of knowledge, modesty and dynamism around him. For him nothing was more important than the welfare and progress of his students, who had tremendous respect for him. He also had a unique way of even making the teachers keep updated about latest developments and techniques in their respective subjects. Prof P.K. Bhave of economics was a worthy

Founder Prin of M.C.C. Dr B.G. Bapat with Mrs Alka Bapat on a visit to Fulora Nursery at Owala, Thane.

deputy to Prin Bapat and commanded huge respect and love from the students.

With a limited number of staff members our Staff Room gave the feeling of staying in a joint family. It used to take some time for the new entrants on the staff to understand the witty comments of Prof. J.N. Kamat, the Prof of English. He along with other language teachers – Prof Bhole (English), Prof Purnima Pandit-Metkar (Hindi) and Prof Suhasini Agaskar-Keertikar (Marathi) not only liked the respective languages that they were teaching, but they really lived those. Listening to literary quotes and poems of renowned authors in the respective languages recited by them used to be a healthy breakfast for me to start my day. The latter additions of Prof. Kundargi (English), Savitha Bhat (English) and Kumud Bhat (Gujarati), Alka Kulkarni (Marathi), Prof D.G. Deshpande (English) proved to be worthy successors/additions. Prof. Y.B. Bhide was known for his commitment and involvement in NSS and other activities. Prof V.G. Gala, J.K. Shah, Adv. P.G. Gupte, N.V. Kelkar, P.G. Taki, Prof Sharma and others also kept the atmosphere in the Staff Room lively and healthy. Playing Carrom on the lone board kept in the staff room used to be our favorite past-time during off-periods and after college hours. Shri. Phatak, with his assistants like Shri Madke, Ravindra Kamat and others

administered the college office in a pretty competent manner.

Just like the number of staff members, even the number of students was limited in the initial years. That enabled the development of a healthy relationship and dialogue with the students. Many of those students brought laurels to the college during their career as students and later on in their respective fields of occupation. Renown economist, investment adviser and author of several books Shri Chandrashekhar Tilak, Well-known journalist and writer Shri Shriram Shidhaye, Retd Supreme Court Judge Shri Ajay Khanwilkar are some of them. Similarly, there were trekkers and social workers like Surendra and Sumita Dighe, all-rounder Mohina Anand and many others from amongst them have had a very brilliant career and are still in close contact with quite a few of us and the College. I still remember the names of scholars like Ashwin Shah, Padmanabhan Iyer and a few others, though not in touch with them as of date. Prin Dr. Bapat was a great lover of books and did not have allergy to any subject. This had resulted in the development of the library in a true treasure of knowledge. Whenever free from work the two of us used to go out on long walks on Saturday evenings, which invariably terminated with a glass of sugarcane juice. The one on M.G. Road and the other one at the junction of Ratansi Bhojraj Road and

Shewaram Lalji Road on Mulund West used to be our favorite centers for relishing the same. Although no subject was barred, contemporary politics, Marathi literature, social and economic development, social activities in Mulund, new books read and added to the library and such other topics used to be the subject-matter of our discussions. We rarely missed such a walk, more particularly, during the days of 'Emergency' declared in the country by the Then Prime Minister Mrs. Indira Gandhi. So were both of us involved in promoting 'Jan Jagruti Samiti' in Mulund during those days along with few other friends like Late Shri Vasant Ketkar, Anna Tamhane, Datta Tamhane and a couple of others. The Samiti terminated after the revocation of the infamous Emergency.

N.S.S. unit of the college was mainly responsible for planting thousands of trees in the Mulund Range of Sanjay Gandhi National Park, Sonar Bagla Ground and other places. So was it involved in installing a 'Gobar Gas Plant' in Maa Niketan of Thane and executing other social projects at a couple of tribal villages like Chariv in Shahapur Taluka. My involvement and active participation in the social projects undertaken and executed through the N.S.S. unit helped me a lot in seeking co-operation and involvement of NSS units of several colleges affiliated to the Mumbai University in another social

organization and movement under the name 'Hariyali' initiated later on by me and other friends from the staff, namely Prof Oak, Bhole, Bhide and others. Today Hariyali has established itself as a leading environmental organization in this part of the country and is known throughout the world for its commitment and constructive work in the field of environmental protection, more particularly, afforestation, water conservation, solid waste management, etc. **Seeds of this noble work of Hariyali Movement were undoubtedly sown in our minds during our MCC years.**

Although practicing as a Chartered Accountant was my bread-earning profession, I used to derive more joy from the profession of teaching. Despite that the increasing pressure of my practice and frequent spells of professional out-station tours obliged me to seek early retirement from MCC after a short but 'Jadui' spell of just ten years. For me that was the period of more and continuous learning than teaching. Friendships developed during those years with colleagues like Prin Achyutrao Oak, Prin Laxmanrao Bhole and other professors whose names I have already referred to hereinabove are my life-time treasure. That was the greatest reward to me from the MCC than the modest salary that I drew at that time as a Part-time Lecturer in Accountancy, Auditing and Taxation.

**Punam Singavi
Lavasa, 30th March 2023**

Part II - Chapter 4

A Guiding Light of Sincerity and Creativity

Author of this article CA Manish Choksey with his mentor Punambhai.

Introduction: -

In the journey of life, we often come across individuals who leave an indelible mark on our hearts and minds. Among these remarkable people, my Guru CA Punam Singavi Sir stands out as a guiding light, leading me through the tumultuous waters of personal and professional growth. It is with the utmost respect and admiration that I pen down my thoughts about him, a person whose qualities of sincerity, straightforwardness, love, discipline, creativity, affability, down-to-earth nature, meticulousness, excellent

drafting skills, and forgiveness, among others, have not only shaped my journey but have also become a source of inspiration for everyone fortunate enough to cross paths with them.

My association with Sir started off with my Articleship at Singavi, Oturkar and Kelkar, Chartered Accountants in 1984 and is continued till date and the entire journey throughout has been very enriching and enlightening for me. Apart from my professional association at SOK, I have had the privilege to be associated with him

in almost all his extra curricular activities beginning from Mulund Gymkhana, Fulora, Hariyali and more recently Ashiana:Senior Living.

Sincerity and

Straightforwardness:-

Sir's sincerity and straightforwardness forms the bedrock of his character. With him, there is no pretence or hidden agenda. His honest advice and transparent communication have been invaluable in navigating the complexities of life. His commitment to truthfulness has not only earned him respect but has also set an example for all of us to follow.

Love and Discipline: -

Love is a powerful force that Sir effortlessly embodies. His love for his work, his field, and his students, juniors and colleagues is evident in every interaction. This love is intertwined with discipline, a trait that has enabled him to achieve remarkable feats. His dedication to the profession as well as all his activities and his unwavering focus inspire those around him to strive for excellence.

Creativity and Meticulousness: -

Creativity is the heartbeat of innovation, and Sir's creative spark is a sight to behold. His ability to think outside the box and approach challenges from unique angles has paved the way for ground breaking solutions. What's more, his meticulous approach to any work or activity ensures that every idea, no matter how imaginative, is translated

into reality with precision and care.

Affability and Down-to-Earth

Nature: -

Approachable and warm, Sir's affable nature instantly puts people at ease. Despite his achievements, he remains grounded and down to earth, treating everyone with respect and kindness. This humility fosters an environment, where learning and growth flourish naturally.

Excellent Drafting Skills: -

In the realm of drafting, Sir's skills shine brilliantly. His ability to craft documents that are not only legally sound but also eloquent and persuasive is a testament to his expertise. His drafts are a work of art, displaying clarity, coherence, and an unparalleled attention to detail. Whatever I was able to write here in this article is result of his trainings.

Forgiveness and Grace: -

To err is human, and Sir understands this better than anyone. His forgiving nature and grace in handling mistakes demonstrates his maturity and emotional intelligence. He recognizes that growth comes from setbacks, and his ability to forgive and guide through difficulties is a reflection of his strength of character.

Here I would like to recount an episode during my article ship days. Then we used to sit at the SOK office at Botawala building, Fort, Mumbai, where the office was in 2 levels. At Level 1 there were cabins of Sir and Oturkar Sir and on Level 2 all the

Articles used to sit. There used to be an Office Assistant by the name of Ganesh who had the habit of pranking everyone. Also he used to mime the voices of Sir and Oturkar Sir. One fine day as I was engrossed in the work given to me, the intercom extension No 3 (of Sir's Cabin) rang and, as usual, the voice from the other side asked 'काय चाललाय', and assuming it was Sir, I sincerely enumerated the tasks which were done and yet to be done. Again after half an hour the intercom extension No 3 rang and the voice from the other side asked 'काय चाललाय', and again assuming it was Sir, I again updated the tasks, however I was a bit surprised since Sir never used to ask again so soon. Again after an hour or so the same thing was repeated so instead of picking up the intercom I went down the stairs to Level 1 and peeped in Sir's cabin to find Sir missing but Ganesh holding the intercom and grinning at pranking me. I threw some decent words at Ganesh and returned back to my work. Again within 15-20 minutes the extension No 3 rang and the voice from the other side asked "काय चाललाय" and assuming it was again Ganesh pranking I angrily retorted 'तुला काय करायचाय' the voice on the other side 'कोण आहे, खाली ये' at the same time someone in the office informed 'सर आले आहेत' It was then I realised my Himalayan blunder and my limbs started shivering, my ears started feeling hot and a sense of fear started running down my spine. I immediately went down and entered the cabin fearing for the worst, and explained the sequence

of events, in all seriousness Sir called Ganesh inside the cabin, frowned at both of us for a few seconds, which felt like hours, and then suddenly burst into a huge laughter. Both of us were still shocked from the turn of events, and Sir with his usual sweet smile scolded Ganesh 'काय रे, माझ्या मुलांना त्रास देतोस, चला कामाला लाग' The episode came to an end, however it has been deeply engraved in my mind and heart. The calmness, humility and sportiness with which Sir handled the episode was unbelievable.

Impact on my Attitude, Life, and Career: -

Beyond the surface qualities that defines Sir, his influence on my attitude, life, and career has been transformative. His unwavering belief in my potential has instilled a newfound confidence in me, shaping my attitude towards challenges as opportunities for growth. The lessons I've imbibed from his guidance have transcended the professional realm, touching every facet of my life. His emphasis on discipline has taught me the importance of consistency and the value of setting high standards for myself. This discipline, coupled with his creative thinking, has fuelled my approach to problem-solving, enabling me to tackle even the most intricate issues with a fresh perspective.

In my career, the impact of Sir's guidance is immeasurable. His excellent drafting skills have become a benchmark for my own work,

driving me to refine my abilities and excel in my chosen field. His sincere advice has guided me through crucial decisions, helping me navigate through complex crossroads. His forgiving nature has shown me the power of empathy and second chances, allowing me to embrace my own flaws while continuously striving for improvement.

As I reflect on the journey so far, I am filled with gratitude for the profound impact Sir has had on my attitude, life, and career. His teachings and trainings have not only shaped me into a more capable professional but has also sculpted me into a more compassionate, disciplined, and open-hearted individual. The ripples of his influence extend far beyond the immediate present, and I am excited to carry forward the lessons he has imparted, ensuring that his legacy of sincerity, creativity, and genuine care continues to flourish in my actions and interactions.

Sharing the Passion for Driving and Long Drives: A Journey of Connection: -

One of the remarkable aspects of Sir's character is his passion for driving and embarking on long drives. This fervour extends beyond the steering wheel, symbolizing a deeper connection to life's journey. Through the anecdotes and experiences shared during these journeys, Sir has imparted the importance of embracing the road ahead with enthusiasm, courage, and

an open heart. His love for driving becomes a metaphor for navigating through challenges and embracing the unknown, reminding us that every road, whether familiar or uncharted, has its own lessons and beauty to offer. By sharing his passion for long drives, he invites us to break free from routine, explore new horizons, and find solace in the rhythm of the journey itself. This passion serves as a gentle reminder that life, like the open road, is meant to be embraced with a sense of wonder, and every twist and turn is an opportunity to discover the extraordinary in the ordinary.

Passing on the Legacy: Inspiring the Next Generation: -

The legacy of Sir is a precious gift that deserves to be perpetuated for the benefit of generations to come. To ensure the perpetuation of their values and wisdom, it's paramount to embody the qualities he personifies - sincerity, discipline, creativity, forgiveness, and more. By becoming mentors ourselves, we can offer guidance and support to those who seek it, imparting the knowledge and insights that Sir so generously shared with us. Sharing personal anecdotes and lessons learned from him can help bridge the gap between generations, making their teachings tangible and relatable. Additionally, encouraging an environment of open dialogue, where questions are welcomed and diverse perspectives are valued, can help nurture the same affability and

approachability that our Sir exhibited. Through our actions and the way we approach challenges, we can demonstrate the power of a balanced and holistic approach, just as he did. In essence, passing on the legacy of Sir involves not only preserving his memory but also striving to live by the principles he embodied, inspiring others to follow suit and perpetuate a cycle of growth, kindness, and excellence.

Conclusion: -

In a world where finding genuine role models can be a challenge, I consider myself incredibly fortunate to have had the opportunity to be mentored by someone as exceptional as Sir. His sincerity, straightforwardness, love, discipline, creativity, affability, down-to-earth nature, meticulousness, excellent drafting skills, and forgiveness paint a portrait of a multifaceted individual who has not only excelled in his field but has also touched lives in profound ways. As I reflect on the myriad qualities that defines him, I am reminded of the immense impact one person can have on the lives of many.

**Wishing a Long and Healthy Life:
May You Continue to Guide Us as
a Beacon: -**

As we celebrate the profound impact of Sir's presence in our lives, I extend my heartfelt wish for a long and healthy life, filled with joy and fulfilment. May you continue to be the guiding light, a beacon of wisdom, and a source of inspiration for all of us fortunate enough to have crossed paths with you. Your teachings and trainings have illuminated our journey, and we eagerly anticipate the chapters that are yet to be written under your benevolent guidance. May the road ahead be as smooth as the ones you've traversed on your beloved long drives, and may your days be filled with the same passion, sincerity, and creativity that you have so generously shared with us. In health and happiness, may you find the strength to keep igniting the flames of growth and knowledge, lighting the way for generations to come.

“कोटी कोटी प्रणाम”

CA M. N. Choksi

Principles & Mottos of my life

After the age of sixty and completing your parental responsibilities unto your children, think of total retirement from their respective lives.

Do not ever interfere in their respective lives, but be always handy to help them when they need or look at you for it.

भाग २ - लेख ५

खट्याळ परंतु सर्वांना आधार वाटणारा माझा मित्र, पुनम सिंगवी

Writer of this article Shri Ratnakar Jawadekar with Shri Vijay Bhagwat and Vasudev Joshi at Lavasa at Punambhai's residence.

मी इंटर सी.ए.च्या परीक्षेत फारच थोड्या गुणांनी नापास झालो होतो. त्या वेळी मी पुण्याहून मुंबईला आलो होतो (१९६३-६४). पुनमशी तसा फार जवळचा परिचय नव्हता. परंतु मला या अपयशाच्या धक्क्यातून सावरायला तो मला भेटायला मुद्दाम आला आणि अगदी जवळ घेऊन म्हणाला, तू बुद्धीने कमी आहेस असे समजू नकोस. परंतु पुणे-मुंबई हा बदल आणि मराठीतून इंग्रजीकडचा प्रवास तू अजून पचवू शकलेला नाहीयेस. पुण्याचे कॉलेज-हॉस्टेल ते मुंबईतील पेडंग गेस्ट हा बदल तू आता पचवला आहेस. त्यामुळे पुढील प्रयत्नात तू नक्कीच उत्तीर्ण होशील. शिवाय बाहेरून आलेली कोणीही व्यक्ती

मुंबईतून अपयश पाठीशी घेऊन कधीच परत जात नाही. त्यामुळे अजिबात खचून न जाता पुन्हा नव्या जोमाने तयारीला लाग.

त्यानंतर चार महिन्यांनी होणारी माझी परीक्षा आणि त्यासाठी मी करित असलेल्या तयारीवर तो पूर्ण लक्ष ठेवून होता. त्याचा पुढील परीक्षेचा अभ्यास करित असतानाच माझ्यासारख्याच इतर मित्रांना प्रोत्साहन देत स्वतःची तयारी करायची हे काम सोपे नव्हते. पण आम्हांला अजिबात जाणवू न देता त्याने ते शिवधनुष्य अतिशय समर्थपणे पेलले. त्याच्या मार्गदर्शनामुळे आणि उत्तेजनाने आम्ही सर्वच उत्तमरीत्या उत्तीर्ण झालो. एवढेच नव्हे तर त्यानंतर होणाऱ्या फायनलच्या

परीक्षेतही त्याच्या मार्गदर्शनामुळे आम्ही छान पैकी यश मिळविले. तिथून पुढे आमची मैत्री उत्तरोत्तर वाढतच गेली. शरद ओतुरकर, रमेश केळकर आदी त्या वेळेपासूनच आमचे घनिष्ठ आणि समान मित्र होते.

धाडस म्हणजे काय असते, याचे चालतेबोलते उदाहरण म्हणजे पुनमभाई! आम्ही ८-९ मित्र दोन रात्रींसाठी म्हणून माथेरानला जायचे ठरविले. दोघांनी नेरळपासून ट्रेनने आणि इतर सर्वांनी ट्रेकिंग करत चालत जायचे ठरले. सगळ्यांचेच सामान गाडीने पाठविले. साधारणतः साडेतीन-चार वाजता नेरळहून लोह मार्गाच्या कडेकडेने चालायला सुरुवात केली. साधारणपणे डोंगर परिसरात अंधार लवकर पडायला सुरुवात होते तसा अंधार जाणवायला लागला. पुनम आणि भागवत म्हणाले की लोहमार्ग वळणावळणाने जातो. त्यामुळे आपण जर आडवाटेने डोंगर चढत गेलो, तर लवकर पोहोचू. मात्र तसे करण्यात रस्ता चुकायची भीती असल्यामुळे आमची कोणाचीही तसे करण्याची तयारी नव्हती. ते दोघेही जरा अधिक (अधिकच!) धाडसी असल्यामुळे आम्हांला टाटा करीत आमच्या संमतीची वाट न बघता डोंगरवाटेला लागले आणि लवकरच दिसेनासे झाले. आम्ही साधारणतः सात-साडेसात वाजता आमच्या ठरलेल्या मुक्कामाच्या ठिकाणी पोहोचलो. मात्र त्या दोघांचा अजूनही पत्ता नव्हता. आमचे जरा धाबे दणाणलेच!

नऊ वाजेपर्यंत ते नाही आले, तर आपण पोलीस स्टेशनवर जाऊन तक्रार नोंदवून शोधशोध करायला लागावे असे आम्ही ठरविले. मात्र साधारणतः पावणे नऊच्या सुमारास आमच्या नावाने हाका ऐकू येऊ लागल्या. त्यामुळे ते दोघेही कुठेतरी आमच्या जवळपास आले असल्याचे आमच्या लक्षात आले आणि आम्ही त्यांना प्रतिसाद देत आवाजाच्या दिशेने

विजेच्यांचे झोत सोडू लागलो. आवाज हळूहळू आमच्या जवळ येत असल्याचे लक्षात आले. तेवढ्यात थकलेभागलेले असे ते आमच्यासमोर येऊन उभे ठाकले. आम्ही त्यांना हात-तोंड धुऊन रेस्टॉरन्टमध्ये जेवायला यायला सांगून पुढे चालते झालो. आम्ही सर्वांनी आधीच त्यांच्या साहसाबद्दल त्यांना छेडायचे नाही असे ठरविले होते. आम्हांला झालेल्या मानसिक त्रासाबद्दल ते दिलगिरी प्रदर्शित करीत नाहीत, तोवर त्याबद्दल न बोलणेच आम्ही श्रेयस्कर असल्याचे ठरविले होते. तेदेखील जणू काहीच न झाल्याचे दाखवीत होते.

जेवण सुरू व्हायच्या आधी मात्र भागवतच्या वेदनांचा बांध फुटून तो भडाभडा आपल्याला कुठल्या प्रसंगाला सामोरे जायला लागले, ते सांगू लागला. आपण आडवाटेला लागल्या-लागल्याच कसा अंधार पडून पायवाट दिसेनाशी झाली आणि मग रस्ता चुकायला लागलो ते त्याने सांगितले. मात्र त्या अवस्थेतदेखील पुनम कसा शांत चित्ताने मार्ग शोधायचा प्रयत्न करीत होता, ते त्याने सांगितले. आपण असेच दिशाहीन चालत न राहता एखादा पाण्याचा प्रवाह पकडून वरच्या दिशेने जात राहू या, म्हणजे आपण वरपर्यंत पोहोचू असे त्याने सांगितले. मात्र तसे करीत असतानादेखील अनेक अडचणी येऊ लागल्या. कुठेतरी त्या प्रवाहाचे एकदम धबधब्यात रूपांतर व्हायचे, तर कुठेतरी तो एकदम दाट वृक्षराईत गडप होत असे. कुठेतरी एकाहून अधिक प्रवाह एकत्र येऊन त्यातील कुठला निवडायचा याविषयी गोंधळ व्हायचा. तरीदेखील आम्ही वरच्या दिशेने सरकत राहिलो. असे करीत असताना सारखे तुमच्या नावाने हाका मारीत असल्यामुळे आमच्या घशालादेखील कोरड पडली. जवळच्या बाटलीतील पाणी संपल्यावर मात्र आम्ही वाहत्या प्रवाहातील पाण्याने आमची

तहान भागवत असू. शेवटी पाण्याच्या प्रवाहाचा अंत होत आल्याचे लक्षात आले आणि आमच्या हाकांना तुमच्याकडून प्रतिसाद मिळाल्यानंतर आमच्या जिवात जीव आला. एका दमात सगळे सांगून झाल्यानंतर भागवत शांत झाला आणि आम्हीदेखील हेलावून गेलो. त्यानंतर आम्हीदेखील गेले दोन तास कसे बेचैनीत घालवले आणि अजून दहा-एक मिनिटांत ते आले नसते, तर पोलीस स्टेशनवर जायचे ठरविले होते ते सांगितले. सगळ्यांची मने मोकळी झाल्यानंतर आम्ही परमेश्वराचे आभार मानीत अतिशय खेळीमेळीच्या वातावरणात मोठ्या आनंदात जेवलो. एकमेकांविषयीचा राग कुठल्या कुठे पळून गेला! मात्र त्या गंभीर प्रसंगालाही धीरोदात्तपणे सामोरे जात पुनमने मार्ग काढला, याचे आम्हां सर्वांनाच कौतुक वाटले. आमच्या नकळतच सर्वच बाबतींत तो आमचा नायक ठरला.

दुसऱ्या दिवशी मात्र हा प्रसंग विसरून माथेरानच्या निसर्गरम्य वातावरणात हिंडत असताना आम्हांला पुनमभाईच्या टवाळगिरीचा वेगळाच अनुभव आला. असे हिंडत असताना पुनमभाई आणि गोरे थोडे मागेमागेच राहत असत. संध्याकाळ झाल्यानंतर गोरे थोडा दारू पिऊन झिंगत असल्यासारखा वागू लागला. आम्ही पुनमभाईला त्याबद्दल विचारले असता तो म्हणाला की, वाटेत एके ठिकाणी मोहाच्या झाडाखाली फुले पडलेली दिसली. गोरेने ती आपल्या ओंजळीत घेऊन बऱ्यापैकी हुंगली आणि तेव्हापासून तो तसे करायला लागला आहे. थोड्या सौम्य आणि सभ्य भाषेत सांगायचे झाले तर गोरे विचित्र, जास्त विचित्र आणि अतिविचित्र असा वागू लागला. आम्हांला तो अजिबात आवरेनासा झाला. पुनम तर काहीच बोलत नव्हता. गोरेचा आवाज ऐकून हॉटेलवाले येतील आणि आम्हांला हॉटेल सोडून

जायला सांगतील की काय अशी आम्हांला भीती वाटू लागली. शेवटी पुनम म्हणाला की त्याला थोडे झोपू देऊ या, म्हणजे तो जरा शांत होईल. आम्ही तसे करून रात्री साधारणतः साडेआठ वाजता जेवायला जाताना त्याला उठवायचे ठरविले. तसे करून त्याला उठविल्यावर थोडे लिंगूपाणी पितोस काय म्हणून त्याला विचारल्यावर तो आणि पुनमभाई दोघेही खदखदा हसू लागले. आता मात्र आपण कसे उल्लू बनलो हे लक्षात आल्यावर आम्ही सर्व त्यांच्या हास्यात सामील झालो! वयाच्या ऐंशीव्या वर्षांनंतरही पुनमभाईचा हा असा खट्याळपणा चालूच आहे!

मला इंग्लिश बोलण्याची तशी फारशी सवय नव्हती. पण पुनम माझ्याकडून बरीच तयारी करून घ्यायचा. एकदा त्याने माझा आत्मविश्वास वाढण्यासाठी सी.ए. विद्यार्थ्यांसाठी एका विषयावर मला भाषण द्यायला लावून त्यावर चर्चा घडवून आणली. त्याचा मला पुढे फारच उपयोग झाला. मी हे सारे विसरणे कसे शक्य आहे?

पुनम वर्षातून किमान दोन ते तीन सहलींचे आयोजन करीत असे. या आधी वर्णन केलेल्या माथेरान सहलीव्यतिरिक्त माझ्या स्मरणात राहिलेल्या दोन सहलींचा मी मुद्दाम उल्लेख करू इच्छितो. त्या म्हणजे नागझिरा आणि फणसाड अभयारण्ये.

नागझिरा सहलीत मराठीतील सुप्रसिद्ध लेखक, अनुभवसंपन्न वनाधिकारी आणि निसर्गवाचक श्री. मारुती चितमपल्ली यांच्यासोबत आम्ही पाच रात्री जंगलात काढून भरपूर भ्रमंती केली. विविध वनस्पती, प्राणी, पक्षी आदींचा प्रचंड खजिना म्हणजे चितमपल्ली. त्यांच्याबरोबर या सर्व घटकांचे निरीक्षण करणे आणि माहिती करून घेणे, हे आमचे भाग्यच होते, जे केवळ पुनमभाईमुळे आम्हांला शक्य होऊ शकले. जवळ-जवळ सोळा निसर्गप्रिमींच्या आमच्या

गटात वनस्पती आणि प्राणिशास्त्रांची प्राध्यापक मंडळीही होती. ते सर्व चितमपल्लींचे ज्ञान आणि निरीक्षण यांवर आधारित किस्से ऐकून आश्चर्यचकित होत असत. आमच्या सर्वांच्याच आयुष्यातील हा एक दुर्मीळ योग्य होता. वीज आणि इतर प्रखर दिवे नसलेल्या वातावरणातील किर्क काळोख्या रात्रीत विविध प्रकारचे कीटक आणि प्राणी यांचे आवाज साथीला असताना त्यांच्या चर्चेत सहभागी होत राहणे खरोखरच फार रोमांचक होते.

अशीच दुसरी एक सहल म्हणजे रायगड जिल्ह्यातील फणसाड अभयारण्याची. तेथेदेखील रात्रीच्या अंधारात तंबूत राहणे आणि वृक्षराईच्या सान्निध्यात स्थानिक वन-कर्मचारी आणि प्राध्यापक मंडळींसोबत जंगल-वाचन करायला मिळणे ही आमच्यासाठी मेजवानीच होती. रात्रीच्या थंडीत शेकोटीच्या भोवती बसून भुट्टे खात निसर्गविषयक माहिती मिळवीत राहणे, ही भाग्याची गोष्ट होती. इथले वेगवेगळ्या प्रकारचे कीटक, फुलपाखरे, दुर्मीळ वृक्ष आदींची माहिती आमच्यासाठी खूपच अनोखी होती. इथे छानपैकी आकाशवाचनही करायला मिळाले. पुनमभाई अप्रत्यक्षपणे आमच्या शिक्षकाचीच भूमिका निभावीत होता.

पुनमच्या शब्दकोशात 'नाही', 'शक्य नाही' 'होणार नाही' आदी शब्दांना स्थानच नाही. आपण एखादी गोष्ट निष्ठेने करीत राहिलो तर परमेश्वर कुठल्या ना कुठल्या प्रकारे त्यात येणाऱ्या अडचणींचे निवारण करीत राहून आपले मार्गदर्शन करीत असतो, असा त्याचा अनुभवसिद्ध आणि ठाम विश्वास आहे. तसेच त्याचा स्वभाव खूप अभ्यासू आहे. कुठल्याही विषयावर बोलायचे असेल तर अभ्यास करूनच त्यावर बोलायचे असा त्याचा कटाक्ष असतो. त्यात न की स्वैरपणा असतो, न कोणाविषयी निंदानालस्ती करण्याची वृत्ती असते. इतरांमधील दुर्मीळ गुण लक्षात आल्यानंतर अशा व्यक्तींचा आपल्या सामाजिक प्रकल्पात लवकरात लवकर आणि जास्तीत जास्त उपयोग करून घेण्यावर त्याचा भर असतो. तसेच आपल्या मित्रांमधील कमकुवतपणा लक्षात आल्यानंतर त्यांना नकारात्मक मानसिकतेतून सकारात्मक भूमिकेत आणणे, हे केवळ त्यालाच जमू शकते.

गेली साठ वर्षे पुनम भाईंच्या मैत्रीचा असा निखळ आनंद मी अनुभवीत आलो आहे आणि त्यात कुठेही खंड पडू नये अशी मी परमेश्वरचरणी प्रार्थना करीत असतो.

रत्नाकर जावडेकर

Principles & Mottos of my life

Do not try to change others, but try to reform yourself.

If necessary, get away from the people
whose behaviour or thinking you do not approve of.

भाग २ - लेख ६
टू सर, विथ लव्ह

"Shri Surendra Dighe, an outstanding student of Mulund College of Commerce and Founder Secretary of Hariyali, supervising the growth of 'Miyawaki Forest' under development at Saraswati Secondary School, Thane".

हरियाली संस्थेचे संस्थापक पुनम सिंगवी यांचा निरोप समारंभ नुकताच पार पडला. १९९५ ते २०१५ अशी २० वर्षे, पुनमजींनी केवळ हरियाली संस्थाच जोपासली नाही तर ठाणे शहरासभोवतालचा निसर्ग जोपासला, वाढवला. त्याहीपेक्षा मुख्य म्हणजे ठाणेकरांमध्ये निसर्ग आणि पर्यावरण यांविषयी संवेदनशीलता निर्माण केली. २० वर्षे तन, मन आणि धन अर्पून हे कार्य केल्यावर इदं न मम ह्या गीतेतील वचनाप्रमाणे पुनम सिंगवीसर हरियालीच्या दैनंदिन कार्यातून अलगद बाहेर पडले आहेत.

१९७० मध्ये शालान्त परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर

त्याच वर्षी मुलुंडला नव्याने सुरू झालेल्या मुलुंड कॉलेज ऑफ कॉमर्समध्ये मी प्रवेश घेतला होता. कॉलेजमध्ये हायकर्स क्लब स्थापन झाला होता. त्याची जबाबदारी माझ्याकडे होती. दोन-तीन पावसाळी हाईक्स झाल्यावर डिसेंबर महिन्यात दोन दिवस भीमाशंकरला जायचे ठरले. कर्जत कशेळी, तुंगीचा डोंगर चढून भीमाशंकरचा डोंगर चढण्याअगोदरच बहुतेक मंडळी ठेपाळली होती. बघताबघता संध्याकाळ झाली. १.०० च्या वर असलेली मुले विखुरली गेली होती. दिवसा रम्य वाटणारे जंगल आणि डोंगर आता भीषण वाटू

लागले. अशा या अणीबाणीच्या वेळी आमचे अकाउंटन्सीचे प्राध्यापक सिंगवी सर मदतीला आले. त्या रात्री पहिल्यांदा सिंगवीसरांचा आश्वासक हात माझ्या पाठीवर पडला. पुढील काळात विविध कारणांसाठी मार्गदर्शक आणि फिलॉसॉफर या भूमिकेतून सरांचा हात पाठीवर राहिला.

धुळे शहरापासून जळगाव रस्त्यावर चार किलोमीटरवर असलेले छोटेसे फागणे गाव सरांचे जन्मस्थान, १९४२ सालचा जन्म. वडील उत्तमचंद हे एक सर्वसाधारण शेतकरी. उत्तमचंद यांना वकील होण्याची इच्छा होती. मात्र घरच्या परिस्थितीमुळे त्यांना घरच्या शेतीकडे लक्ष द्यावे लागले. परंतु गावातील सर्वांत हुशार व्यक्ती म्हणून त्यांना मान होता. आठ भावंडांत पुनमजी खालून दुसरे, घराजवळचे मंदिर त्यांच्यासाठी संस्कार केंद्र होते. देवळात सतत पोथ्या-पुराणांची पारायणे चालत असत. त्याचे संस्कार बालवयात छोट्या पुनमवर होत होतेच. गावात भरणाऱ्या संघाच्या शाखेत जाण्याची संधी मिळाल्यामुळे देशाची प्राचीन परंपरा जाज्वल्य इतिहास आणि देशभक्ती यांचे संस्कार होत होतेच. त्याचबरोबरच सेवादलाचेही संस्कार त्यांच्यावर होत होते. गावातील शाळा सातवीपर्यंतच असल्याकारणाने आठवीनंतर धुळे येथील जे. आर. सिटी हायस्कूल या शाळेत त्यांनी प्रवेश घेतला. या शाळेत आठवीपासून कॉमर्स शाखेतील विषय शिकण्याची सोय असल्याने त्यांनी कॉमर्स शाखेची निवड केली. शालान्त परीक्षेत अतिशय चांगले गुण मिळवून, पुढील शिक्षणासाठी त्यांनी पोद्दार कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. पोद्दार कॉलेजमधील वास्तव्याला सरांच्या आयुष्यात अनेक कारणांनी विशेष महत्त्व आहे. प्रथमतः आपले गाव आणि धुळ्यासारख्या तत्कालीन ग्रामीण भागात शालेय शिक्षण घेतल्यावर मुंबई त्यांच्यासाठी

स्वगुणांना वाव आणि आव्हान देणारे शहर ठरले. या आव्हानाचा सरांनी कुठल्याही प्रकारचा न्यूनगंड न ठेवता स्वीकार केला. जोडीला चौफेर वाचन होते. वेळोवेळी मिळालेल्या संधींचा फायदा घेऊन आपले व्यक्तिमत्त्व त्यांनी घडवले. बालपणी झालेल्या संघाच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक विचारांचा पगडा डोक्यावर असूनही, तारुण्यात त्याहून वेगळे विचार स्वीकारण्याची मानसिकता आणि वैचारिकता त्यांनी मिळवली होती. समाजवादी नेते एस. एम. जोशी, नानासाहेब गोरे, लढाऊ कामगार नेते जॉर्ज फर्नांडीस यांच्या विचारांनी ते आकर्षित झाले होते. कुठल्याही व्यक्तीचे अथवा विचारांचे ओझे न वाहता, स्वतःची एक थिअरी सरांनी जोपासली होती. कुठल्याही व्यवस्थापन शिक्षण संस्थेत न जाता जीवनाच्या विद्यापीठात ते बरेच काही शिकले.

सरांचे कॉलेजमधील दिवस संपन्न करणारे प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्व म्हणजे पोद्दार कॉलेजमधील अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक आणि पुढे मुलुंड कॉलेजचे प्राचार्य झालेले डॉ. भगवान बापट. सिंगवीसरांच्या पुढील सर्व उपक्रमांना नेहमीच बापटसरांच्या शुभेच्छा आणि मार्गदर्शन मिळत राहिले. सी.ए.ची पूर्वपरीक्षा देत असताना आईच्या आग्रहाखातर पुनमजींना लवकर लग्न करावे लागले. सौ. पुष्पलताबाईंचे सिंगवीसरांच्या जीवनात एक अढळ स्थान आहे.

लग्न झाल्यावर सर मुलुंडमध्ये स्थायिक झाले. पुढील अनेक वर्षे मुलुंड ही सरांची सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि क्रीडाविषयक कर्मभूमी होती. मुलुंडमधील वसंत व्याख्यानमालेचे ते एक सक्रिय कार्यकर्ते होते. व्याख्यानमालेमुळे मुंबईतील विविध क्षेत्रांतील अग्रणी व्यक्तींशी त्यांच्या ओळखी झाल्या. मुलुंड कॉलेज ऑफ कॉमर्समध्ये प्रथम प्राध्यापकी, त्यामुळे कॉलेजमधील सहकारी असलेले ओक, भोळे

आणि भिडे इत्यादी प्राध्यापकांशी अगदी जिवाळ्याचे संबंध जोडले गेले. त्याचबरोबर मुलुंडमधील जुने रहिवासी डॉ. प्रधान, अॅड. देशपांडे, गद्रे, अशा समविचारी व्यक्तींबरोबर मैत्री जुळली. १९८० मध्ये मुलुंडमध्ये खेळण्याची कुठलीही सुविधा नाही, हे लक्षात घेऊन याच मित्रमंडळींना बरोबर घेऊन सिंगवीसरांनी मुलुंड जिमखान्याची स्थापना केली. १९९५ मध्ये सिंगवीसर ठाण्यात स्थायिक झाले. मुलुंडचे नुकसान, हा ठाण्याचा फायदा होता. सर ठाण्यात आल्यावर त्यांचा निकटचा सहवास मिळू लागला. नष्ट होणारी वनराई आणि ढासळते पर्यावरण याची व्यथा ते गप्पांच्या ओघात बोलून दाखवत

असत. चर्चा करता एका क्षणी 'लक्ष लक्ष झाडे लावू' ही त्यांनी स्वरचित कविता ऐकवली व १९९६ मध्ये 'हरियाली' संस्था जन्माला आली.

'हरियाली' हे सिंगवीसरांनी जागेपणी बघितलेले एक सुंदर स्वप्न होते. तन-मन-धन अर्पून त्यांनी आपले स्वप्न प्रत्यक्षात आणले. बालपणात आपल्या पालकांसोबत गावातील मंदिरात गीतेवर होणाऱ्या प्रवचनांतील 'निष्काम कर्मयोग' सिंगवीसरांनी नुसताच ऐकला नाही तर पुढील आयुष्यात तो आपल्या अंगात बाणवला. सरांच्या पुढील वाटचालीसाठी त्यांना मनःपूर्वक शुभेच्छा!

सुरेंद्र दिघे

"Shri Surendra Dighe, observing and explaining at Saraswati Secondary School, Thane".

Part II - Chapter 7

My Mentor & Great Guru

It is a great pleasure and immense happiness to express about my Mentor and great Guru dearest Shri Punam Singavi Kakaji.

As such our first meeting was definitely as a client and professional at his office. What really attracted me to him was his knowledge, wisdom, kindness, and way to educate others for well-being in life.

There are so many sweet and happy memories with him. We have travelled together very frequently from 1994 to 1999, which was a golden period for my learning. It used to be not only business-related discussion but also about our social responsibilities. He named "3 idiots" to three of Dhule residents originally, which are he himself, myself and the technocrat friend of mine Kailesh Shah, who started the first ever holography project in India. His motivation, inspiration and guidance were the main reason to

start the project. His helping nature just cannot be compared with anyone.

He started with "HARIYALI" a green movement post his early retirement keeping me as one of the Trustee in the NGO. I remember pond creation at National Park of Mumbai, and also tree plantation with involvement of School children. His simple tag line is "Hand to plant trees to be increased than those who cut them". Seed collection at every house and returning them to nature, whenever you are travelling, was very novel and superb idea, on which his Marathi poem is very well known.

Though he has shifted to Lavasa, I am in touch with him for his valuable guidance always and never miss any opportunity to meet him and spend time with him.

I bow to his feet with lot of humbleness and respect. Very few great personalities like him.

PRANAM KAKAJI!!!

Rajendra Surana

Rajendra Surana with his Guru & Mentor Punambhai, Mrs Singavi, Mrs Vidya Nahar, Mrs Surana & Mrs Vibhavari Chande (L to R) on the occasion of celebration of 75th birthday of Punambhai.

Part II - Chapter 8

Singavi Sir, Nature & Environment

Shri Omprakash & Mrs Rama Sarawagi with
Mrs Pushpalata & Punam Singavi at Lavasa home of Singavi

Shri Singavi Sir today needs no introduction and is synonym to “nature and environment”.

It was destined to and meant to be for my good that I came in contact with Shri Singavi Sir which led me to the doors of HARIYALI and also made me purchase my dream house at LAVASA.

It was in the year 1995/1996 that I happened to hear an informal talk delivered by Shri Singavi Sir on the subject of “nature and environment” at one of the conferences of Tax

Practitioner’s Association, Thane, held at Alibaug, which gave an insight about his vision to work for the cause of environment. Later quite a few meetings of Tax Practitioner’s Association were also held at Shri Singavi Sir’s farm at Ovala, Thane, where his thoughts echoed more and more over me.

Being a nature-lover, I kept meeting Shri Singavi Sir at Hariyali events where I also came to know about him having purchased his retirement house at LAVASA, which

led me also to purchase my own house at Lavasa.

The seed of my becoming a member of Hariyali was sub-consciously sown on that day at Alibaug and as days passed, I happened to meet Shri Singavi Sir more often, who then inducted me as an Activity Member of Hariyali, which was later transformed in my becoming a “Life Member” along with all my family members.

It was Singavi Sir’s greatness that he invited us to travel with him and stay with him at Lavasa and also tour with him to various places within India and abroad. The memories of all these tours are still ingrained especially those of Bhutan (2015), Shri Lanka (2016) and Bhopal (end of 2016).

We kept meeting Shri Singavi Sir quite frequently at Lavasa. We used to stay in his house at Lavasa when our house was under construction and it was for all his love and caring that he treated us as part of his extended family and so allowed us to address him as “Baba” and for Mrs. Singavi as “Aai”. Nothing more needs to be mentioned as these two words “AAI and BABA” in itself describe everything.

It gives me immense pleasure in writing this note and congratulate Shri Singavi Sir on his 80th Birthday and wish him to soon celebrate his “centenary” with good health and happiness!

Om Prakash Sarawagi

Shri Omprakashji along with his spouse Sau Rama planting a tree at a plantation site of Hariyali at Tetavali, Navi Mumbai.

Part II - Chapter 9

My Best Friend in Life

Adv Shri Prakash Gupte with his best friends Punambhai & Adv Madan Gore (L to R) on an excursion to Goa.

When I talk about Poonam, I mean Poonam Singavi, I talk about my best friend in my life. He is my guide, savior, faith, encouragement, inspiration and what not!

He is a philosopher and theorist. I first met him through my other friend when he was busy setting up his new office in Mumbai in 1972. When he came to know that I am having a small office in Fort, Mumbai, he offered me a place in his new office and then I was in his company for 15 years.

He had passion for writing books,

articles, letters which ultimately inspired me write. His acumen in his profession taught me to handle my clients and the etiquettes one should have in his profession. A short figure with profound qualities, one should adopt in life.

A car driving for endless time was his mission to visit places. An absolute madness for thrill of adventures! I always felt that I am in the company of Hercules Poirot, a great detective character by Agatha Christie. When he was writing a book on Income Tax in the year

1972, I was helping him for the same. When it was completed, we decided to go to Goa. The complete trip, he was the only driver, a most safe driver. When one feels safe, it is most enjoyable drive which I enjoyed. One fine morning Punam came to me and told me that we were going to Pandharpur. My wish to visit Lord Vithal was fulfilled by Punam. It was a great drive. We reached Mahad at 4.00 p.m. and started from there at 5.00 p.m. when it was raining heavily and the Varandha pass was closed for heavy traffic. That was the time, I witnessed the real beauty of nature. Punam is passionate for driving.

Punam is good photographer and he has written and published books containing travelogues on India and abroad.

Punam had no word “no” in his dictionary. One can tell his difficulty and he is there for you to solve it. He always showed confidence in my work and assigned me cases of his clients. He is a very good speaker on countless subjects. He had a vision to counter global warming and started a mission called “Hariyali”, a most successful mission, the people witnessed and expressed through different modes.

It is difficult find such a good and great friend in life.

Prof (Adv) Prakash Gupte

Principles & Mottos of my life

Do not ever think of caring for your next ten generations and accumulate wealth for them. Your grand-children are the assets and liabilities of your own children and do not ever think upon encroaching upon their rights.

भाग २ - लेख १० कर्तरी प्रयोग

Prof. Mrs Suhasini Keertikar, (Retd), Mulund College of Commerce & Hon. Secretary, Maharashtra Sahitya Parishad, speaking on 'Acharya Atre and his literature'.

माझे माजी सहकारी आणि सर्वकाळचे सन्मित्र चार्टर्ड अकाउंटंट श्री. पुनम सिंगवी यांचा हरियाली हा उपक्रम पाहताना आणि या उपक्रमांचे अहवाल चाळताना मला दत्ता हलसगीकरांची एक कविता अगदी सहजच आठवली. कवितेचे नाव आहे उंची. विस्तारभयास्तव संपूर्ण कविता देत नाही इथे. काही ओळी देण्याचा मोह मात्र आवरत नाही. त्या ओळी अशा -

‘मन थोडे ओले करून
आतून हिरवे हिरवे व्हावे
मन थोडे रसाळ करून
आतून मधुर मधुर व्हावे’

ही कविता जांभुळपाड्याला अनाथाश्रमासमोर मोठ्या फलकावर झळकली अन् अनेकांनी देणग्या दिल्या; हा इतिहासही मला महत्त्वाचा वाटला.

श्री. पुनम सिंगवी यांचे मनही असे आतून हिरवे-हिरवे होणारे अन् त्यासाठी सक्रिय उपक्रम राबविणारे आहे. मुलुंड, ठाणे येथे त्यांचा रहिवास होता. त्यामुळे या समृद्ध उपनगरांना सांस्कृतिक चेहरा देण्यासाठी सिंगवी यांनी पुढाकार घेतला. मुलुंड जिमखाना आणि हरियाली उपक्रम ही त्यातून जन्मलेली त्यांची बौद्धिक, भावनिक अपत्ये. त्यासाठी त्यांनी उत्तम सहकारी जवळ केले, कार्यकर्ते घडविले, नवनवीन योजना राबवल्या. यांपैकी ‘हरियाली’बद्दल या लेखात काही वैशिष्ट्ये अधोरेखित करावीशी वाटतात. १९९६ साली हरियाली हा पर्यावरण समृद्ध करणारा उपक्रम त्यांनी सुरू केला. त्याला आज सत्तावीस वर्षे होत आहेत. म्हणजे दोन तपांहून अधिक काळ हे हिरवे हिरवे होणे बहरते आहे. ही राजपत्रित संस्था आहे. त्यासाठी सिंगवींनी समानधर्मीना एकत्रित केले.

मुलुंड कॉलेजचे सहकारी प्राचार्य अ.द. ओक, प्राचार्य ल.सु. भोळे, प्राचार्य यशवंत भिडे हे यात सहभागी झाले. या कॉलेजचा माजी विद्यार्थी आणि ठाण्यातील कार्यकर्ता सुरेन्द्र दिघे हरियाली उपक्रमाला आकार देते झाले. प्राचार्य डॉ. संध्या मुकुंद दिवाणजी यांनी सहकार्य केले. इतरही निसर्गप्रिमींनी या उपक्रमाला सक्रिय हातभार लावला. श्री. व सौ. आठवले, विकास मायदेव, श्री. व सौ. काळे, श्री. व सौ. राजपूत, रमेश देशपांडे, जोग दांपत्य, श्री. व्ही. के. केळकर, श्रीनिवास साठे, मनीषा पुजारी, प्रदीप लोंढे, रवींद्र भागवत, श्री. सरवगी, बिशत, गोविंदराव चव्हाण इत्यादींचा चमूच यात सहभागी आहे. व्ही. के. केळकर, ओतुरकर, सुराणा, ओक, दाते, जैन, करंदीकर, रवीन्द्र देसाई, अदिती दाते... अशा अनेकांनी आर्थिक पाठिंबा दिला. या संस्थेला रोटरी क्लब, विद्यापीठाची राष्ट्रीय सेवा योजना, बोरिवली येथील नॅशनल पार्कचे वनाधिकारी, ठाणे कलेक्टर, कमिशनर श्री. टी. चंद्रशेखर, डिव्हिजनल फॉरेस्ट ऑफिसर, ठाणे महानगरपालिका, श्री. ए. आर. भारती, मेजर सुभाष गावंड, होप संस्थाधिकारी.... किती किती व्यक्तींची आणि संस्थांची नावे घ्यावीत? चांगल्या कामाला असा चांगला प्रतिसाद लाभला याचे प्रमुख कारण सिंगवींची चांगल्या कामासाठी सकारात्मक ऊर्जा आणि त्यांच्या निसर्ग-पर्यावरणाविषयीचा सुदृढ संवेदना.

त्यामुळे हरियालीचे उपक्रम सातत्य राखून सुरूच राहिले. निवासस्थानी नियमित बैठका घेणे, त्यानुसार कार्यवाही करणे, नवनवीन संकल्पना राबवणे आणि त्यासाठी माणसे, संस्था जोडणे इत्यादी आजही अखंड सुरू आहे. ते फक्त 'आरंभशूर' नाहीत; याचा हा पुरावाच जसा! काही ठळक उपक्रमांची इथे फक्त नोंद घेते आहे. राष्ट्रीय सेवा योजना ह्या अंतर्गत त्यांनी

विद्यार्थ्यांना हरियालीच्या उपक्रमात सहभागी करून घेतले. त्यासाठी भिडे, भोळे ते स्वतः यांनी घाटकोपर ते ठाणे या भागांतील महाविद्यालयातील संबंधित प्राध्यापकांची सभा घेतली. श्रमदानाने बिया पेरणे, कोकणीपाड्यात चार ठिकाणी पाणी नेण्यासाठी बंधारे बांधणे, मुलुंड, ठाणे, कोकणीपाडा यांसारख्या ठिकाणी दहा हजार मिश्र रोपे लावणे... अशी निसर्गसंवर्धनाची आणि समाजोपयोगी कामे यातून आकारास आली. मुलुंड कॉलेज ऑफ कॉमर्स ही त्यांची घरचीच संस्था. या महाविद्यालयाच्या जोडीने ठाण्यातील बेडेकर कॉलेज, घाटकोपरचे झुनझुनवाला कॉलेज, भांडुपचे मेनन कॉलेज, ठाण्याची सरस्वती मराठी माध्यम शाळा, एस.एन.जी.पी. शाळा अशा संस्थांमधील विद्यार्थ्यांचे यात योगदान होते.

याला पूरक अशी एक कार्यशाळा ठाणे जिल्हाधिकार्यांच्या सहकार्याने घेण्यात आली. त्याचे 'क्लीन अँड ग्रीन ठाणे' हे नाव समर्पकच होते. सानपाडा येथील गणेशनगर वसाहतीतील बंधान्यांची उंची वाढविण्यासाठीही या संस्थेने योगदान दिले. येऊर रेंजमधील पाणी अडविण्यासंदर्भातही विधायक कार्य केले गेले. हीच क्लीन अँड ग्रीन योजना मुलुंड टेकडीवरही राबविण्यात आली. रोपे लावणे, त्यांचे संवर्धन करणे, आषाढी वारीत वारकऱ्यांना असंख्य बियांचे वाटप करणे, वनअधिकार्यांचे सहकार्य मिळवून पेरलेल्या बियांतून रोपे तयार झाली की निगा राखणे ही निसर्गाशी मित्रभाव जोडणारी कामगिरी या संस्थेने यशस्वी केली. धूप होऊ नये म्हणून बंधारा बांधणे, तलावाचे बँडिंग करणे, सुशोभीकरण करणे आदी गोष्टी वाटतात तशा साध्या, पण कार्यावरील निष्ठेबरोबरच यासाठी चिकाटी लागते. सिंगवी आणि त्यांचे सहकारी यात कुठेही कमी पडले नाहीत. म्हणूनच या संस्थेने पुढचे पाऊल उचलून पश्चिम

संमेलन भरवले. घराघरांत सुशोभीकरणाकरिता काही काळाच्या बदलत्या अंतराने नवनवीन रोपांच्या अल्प दरात कुंड्या पुरवल्या. पक्षिमित्र संमेलन साजरे झाले ते होप या संस्थेच्या सहकार्यानि.

निसर्गाने मोकळ्या मनाने बहरण्यासाठी या संस्थेने ठिकाणे निवडली तीही विचारपूर्वक. येऊरची टेकडी त्यात होतीच, पण ठाणे जेल परिसरातही रोपे लावली गेली. बोरिवलीच्या नॅशनल पार्कमध्येही हे कार्य झाले. त्यावर सुरेखशी डॉक्युमेंटरी (माहितीपट) तयार झाली. नॅशनल पार्कमधील पंचवीस हेक्टर जमिनीवर वृक्षारोपण करण्याचे काम ऐतिहासिकच नव्हे का? गणेशसागरमधील गाळ काढला गेला. ठाण्यातील उपवन तलाव आज सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आणि आकर्षणाचे स्थळ झाला आहे. त्यामध्ये या संस्थेचे योगदान आहे. प्रा. सिंगवी यांना गिर्यारोहणाची आवडच आहे. मुलुंड कॉलेजच्या गिर्यारोहण क्लबतर्फे मीदेखील अनेक डोंगरकिल्ले पाहिले आहेत, गिरिभ्रमण केले आहे. काही वेळा यात सिंगवी 'हरी ओम्' म्हणत उत्साहाने सामील असत. निसर्गभ्रमंती हा त्यांच्या आवडीचा भाग.

निसर्गाशी असलेले हे नाते अधिक घट्ट होण्यासाठी हरियालीने कॅलेंडरची निर्मिती केले. अगदी अल्प फायदा नजरेसमोर ठेवून काही निसर्गप्रेमी मित्र, अधिकारी, संस्था यांना ती भेटही दिली गेली. कारण फक्त आर्थिक फायदा हे या संस्थेचे उद्दिष्ट कधीच नव्हते. दिवाळी भेटकार्डे याच जाणिवेतून जन्माला आली. ही काही जणांनी अजून संग्रहात ठेवली आहेत. अशा कामांसाठी त्यांनी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी प्रायोजकही मिळवले. संस्था म्हटले की हे भानही राखावे लागते. पेशाने चार्टर्ड अकाउंटंट असलेल्या सिंगवींना आणि समिती सदस्यांना याचे भान होतेच.

या संस्थेने पर्यावरणप्रेम वाढविण्यासाठी निरनिराळ्या संस्थांत तज्ज्ञांची भाषणे आयोजित केली. The Calls of birds यावर डॉ. शशी मेनन यांचे भाषण झाले. जंगलभ्रमंती केली आहे. तारे पाहण्याचा कार्यक्रम आयोजित केला. पर्यावरणपूरक गणेशोत्सव आरास असावी यासाठी प्रदर्शन भरवले. नेचर-फेअर सादर केले. स्वच्छता मोहीम राबवली. काही पूरक संकल्पनांचा पाठपुरावा केला. उदाहरणार्थ संसदीय लोकशाही संदर्भात एक वर्षाचा पदविका अभ्यासक्रम असावा. संस्थेतर्फे पर्यावरण आणि हरियाली यांचे उपक्रम असा पूरक अभ्यासवर्ग चालवावा. शैक्षणिक अभ्यासक्रमात पर्यटन हा विषय असतोच. अशा नवीन अभ्यासाने वा पर्यावरण विषयाने त्यात पूरक भर पडेल. आशा आहे की, हा पाठपुरावा सुफलसंपन्न होवो! घनकचरा व्यवस्थापन हा हरियालीचा उपक्रम तर आता म्युनिसिपालिटीनेही प्रत्यक्षात राबवला आहे. सुका कचरा, ओला कचरा यांचे पर्यावरणपूरक विघटन करणे महत्वाचेच. ते आधी हरियालीने मनावर घेतले होते. सर्वांसाठी आणि सर्वासमवेत चालणारी हरियाली ही मानव मित्र असणारी संस्था. तिच्या कार्याबद्दल पूनम सिंगवींची योग्य दखल घेऊन गौरवही झाला आहे. त्यांना सन्मान लाभले आहेत.

असे कार्यशील, दूरदर्शी, निसर्गप्रेमी सिंगवी माझे स्नेही असणे हा माझाच सन्मान आहे. शारीरिक ठेवण लहानशीच. पण त्यांची भविष्यवेधी दृष्टी आणि निसर्गमैत्रीतून झालेले वा होणारे त्यांचे कार्य त्यांना वेगळ्याच उंचीवर नेऊन ठेवते. विनोबा भावे म्हणाले होते; "समाजकार्य करताना कर्मणी प्रयोग नसावा. कर्तरी प्रयोगच असावा." सिंगवी असा कर्तरी प्रयोग करीत सातत्याने जगण्याचा आनंद देत-घेत राहिले आहेत. त्यांना असेच समृद्ध जगण्यासाठी मनापासून शुभेच्छा!

प्रा. सुहासिनी कीर्तिकर

भाग २ - लेख ११

वनस्पती संकलन, संवर्धन, संगोपन उद्बोधनकार श्री. पुनम सिंगवीजी

Punambhai clicks Prin Dr Sandhya Diwanji (2nd from left), writer of this article with Mr. Diwanji, Sau. Vidya Nahar & Sau. Pushpalata Singavi when they called on Diwanjis at their house in Mulund.

वंदनीय विवेकानंद स्वामींच्या मते जर कुणी मनापासून एखाद्या ध्येयाकरिता प्रार्थना केली तर जगाच्या पाठीवर तसेच घडून येते. श्री. पुनम सिंगवीजींनी तर 'राष्ट्रस्य अलंकारः वनम्' हे ब्रीदवाक्य स्वतः जोपासले व त्याच्या विचाराने व कृतीमुळे अनेकांच्या मनात रुजवले आहे.

मुलुंड वाणिज्य महाविद्यालयात मी १९७८ साली प्राध्यापक म्हणून रुजू झाले. श्री. पुनमजी ह्यांच्याबरोबर प्राध्यापक म्हणून माझा संपर्क झाला, हे माझे अहोभाग्य. येथील सगळे प्राध्यापक गुणी व एकमेकांबरोबर खेळीमेळीने राहत असत.

संतसाहित्यात असा सुविचार आहे की 'उत्तम बिजा पोटी फळे रसाळ गोमटी'. ह्याचा प्रत्यय अनुभवातूनच मिळाला. श्री. पुनमजींची सुकन्या विद्युलता हिने मुलुंड वाणिज्य महाविद्यालयात प्रवेश घेतला होता. अभिनव कल्पकता व विद्वत्तेने लखलखणारे व्यक्तिमत्त्व ह्याचा वारसा तिला वडिलांकडून लाभला होता. त्यामुळे महाविद्यालयीन काळात तर ती धडाडीची कार्यकर्ती होती आणि सध्या परदेशातपण भारतीय मूल्यांची पुरस्कर्ती आहे. स्नातकोत्तर पदवी मिळविल्यानंतर तिने 'फुलोरा' नावाची रोपवाटिका घरी सुरू केली होती. हे १९८९ साल होते. विद्युलता फुलोरा

रोपवाटिकेसंबंधीचे माहितीपत्रक घेऊन स्टाफ रूममध्ये आली होती. पत्रकात नावीन्य म्हणजे सुंदर फुलांची व शोभेची झाडे ती भाडेतत्त्वावर नियत कालावधीकरिता लोकांना पुरवत असे. तिचा हा प्रकल्प आम्हां सर्व प्राध्यापकांना अर्चंबित करणारा ठरला.

हरियाली संस्थेची स्थापना १९९६ साली झाली. ह्या संस्थेच्या उभारणीची स्फूर्ती कशी व कधी झाली हे पुनमर्जीना विचारल्यावर असे कळले की त्यांना लहानपणापासूनच भ्रमण करण्याचा ध्यास होता. या छंदामुळे लहानपणी त्यांनी हिरवळींनी आच्छादलेले ताटवे व पाण्याने ओतप्रोत झरे, नाले, नदी नेहमीच बघितले होते. मात्र सेवानिवृत्तीनंतर लक्षात आले की त्याची जागा आता उजाड माळरानांनी घेतली आहे व पाण्याचे स्रोत आटल्याने बायका व मुली ह्यांना पाण्याकरिता लांब पायपीट करावी लागते. ह्या समस्येवर उत्तर शोधताना त्यांना हरियाली प्रकल्पाची कल्पना सुचली. तशी 'फुलोरा रोपवाटिका' ही हरियालीच्या पायाभरणीचा मूलभूत टप्पा आहे हे नाकारता येत नाही.

श्री. पुनमर्जीचे व्यक्तिमत्त्व संवेदनशील व बहुआयामी असल्याने सामाजिक वनीकरणाकरिता हरियाली ही स्वयंभावी कशी होऊ शकेल ह्याची नीट आखणी केली व युद्धपातळीवर तिची बांधणीदेखील करू शकले. त्यांनी मिळवलेले पुरस्कार हेच त्याचे

Punambhai on a visit to the Nakshatra Udyan developed by Hariyali at Tetavali, Navi Mumbai (L to R) Dr Sandhya Diwanji, Dr Neelima Kulkarni, Mrs Jayalaxmi, Punambhai & Satish Athalye

प्रमाण देताहेत. त्यांतील काहींचा उल्लेख - १. 'ठाणे गौरव २००६' हा पुरस्कार ठाणे महानगरपालिकेकडून, २. 'स्वातंत्र्यवीर सावरकर स्मृती पुरस्कार' २००८ साली स्वा. सावरकर सेवा संस्थेतर्फे, ३. 'Extra Ordinary and Selfless Social service' पुरस्कार २००८ साली समन्वय प्रतिष्ठान ठाणेतर्फे मिळाला होता. पुनमर्जींच्या नेतृत्वाखाली हरियालीने जे पर्यावरणाचे कार्य साधले त्याच्या उल्लेखनार्थ काही पुरस्कारांची नोंद 'J&J International Inc.'कडून हरियाली संस्थेला, १. 'Award for Excellence in Environmental Leadership 2002', २. 'Award for Scientific Approach in Environmental Protection 2003' साली अखिल भारतीय विज्ञान परिषदेतर्फे 'हरियाली'ला मिळाला. रोटरी क्लब ठाणे यांनी ३. 'Rotary Club Thane Hill Award for Vocational Excellence' हा पुरस्कार देऊन २००४ साली हरियाली संस्थेला गौरविले. ४. 'Go Green' नावाच्या पुरस्काराने ठाणे महानगरपालिकेने २०१० साली नावाजले. २०१२ साली हरियालीच्या विस्तृत कारभारामुळे हरियाली मुलुंड विभाग सुरू झाला. तेव्हा मुरार रोड नर्सरी येथे हरियाली स्वयंसेवक यायला सुरुवात झाली. २०१७ साली मुलुंड विभाग हरियालीने टेटवली येथे ३३ एकरांच्या डोंगरातील माळरानाचे वनीकरण करायचे ठरविले. त्यात नवी मुंबई वनविभाग व व्यक्ती विकास केंद्र, रवी शंकर

Punambhai visiting exhibition of Medical Plants organized by Hariyali at Mulund.
(Dr Neelima Kulkarni, Smt Jui Deshpande, Punambhai & Dr Sandhya Diwanji).

संस्था यांबरोबर युती करून २०१७-२०२४ ह्या कालावधीकरिता शहरी मानव निर्मित वन, हा दुसरा प्रकल्प सुरू केला.

मुलुंड वाणिज्य महाविद्यालयातील भगिनी मंडळाने काव्य संग्रह करायचे ठरविले त्यात श्री. पुनमजीनी 'झेप' व 'हम' यांमध्ये कविता देऊन साद दिली. त्यांना प्रवासाची आवड असल्याने देश व विदेशांतील प्रवासवर्णनपर रोचक लेखन केले. हरियालीतील वनीकरणाकरिता केलेल्या ट्रेक्सवर 'ग्यानबाची भटकंती' हे अत्यंत माहितीपर पुस्तक आहे. माझे सिंगवी सरांबरोबरीचे ट्रेक्स म्हणजे मुंडा डोंगर व टेटवलीतील मानवनिर्मित वन. सत्तरीच्या वयातही ते चालताना सहजच म्हणून माहिती देतात, कोणती वेल फुलांनी बहरली म्हणजे पाऊस १ महिन्यात येतो इत्यादी. २००७ साली मी मुंबई विद्यापीठातर्फे ठाण्यातील आटलेल्या विहिरीच्या पुनरुज्जीवनाबद्दल संशोधन करित असताना हरिश्चंद्र गड येथे त्यांच्याबरोबर जाण्याचा योग आला. त्याच वेळेस

सरळगाव येथे मुलुंड वाणिज्य महाविद्यालयाच्या राष्ट्रीय सेवा योजनाचे १० दिवसीय शिबिर असल्याने सरांचे उद्बोधनपर सत्र ठेवले होते. त्यात विद्यार्थी जलसाक्षरतेसंबंधी माहिती गोळा करताना त्यांना सिंगवी सरांचे मार्गदर्शन लाभले.

श्री. पुनमजी समाजाभिमुख कार्यकर्ते असल्याने त्यांनी प्रयत्नपूर्वक हरियाली ह्या संस्थेची युती सरकारी वनविभाग व उद्योजक समुदाय यांच्याशी चपखलपणे घडवून आणली. समाजातील विविध गट म्हणजे गृहसंकुले, शाळा, महाविद्यालये ह्यांची सुंदर गुंफण घातली, त्यातून वनप्रकल्पांना नवजीवन मिळवून देण्याचे शिवधनुष्य सहज पेलले. त्यांच्या प्रयत्नातून भवाळे येथे शहरी वन व रोपवाटिका तसेच कोकणीपाड्यातील रोपवाटिका ह्या ठिकाणी हरियालीचे काम सुरळीत सुरू झाले होते. मुलुंड वाणिज्य महाविद्यालयातून ३४ वर्ष कार्यरत राहून मी प्राचार्यपदावरून निवृत्ती घेतल्यावर हरियालीतील रोपवाटिकेत भाग होऊन भरपूर आनंद मिळवला.

श्री. पुनमजी यांची सुकन्या विभावरीपण मुरार रोड नर्सरीमध्ये येत असे. इथे निरनिराळ्या उद्योग समूहांतील कर्मचारी श्रमदानाकरिता येत असत.

त्याचबरोबर वनसर्वधनाच्या दृष्टिकोणातून बिया गोळा करण्याच्या उपक्रमातही भाग घेत असत. सर्व स्वयंसेवक घरातून दुधाच्या रिकाम्या पिशव्या धुऊन वाळवून आणत. बऱ्याचदा शाळेकडून पण बीज संकलनाचे काम होत असे. रोपवाटिका, उपप्रकल्प हे गृहिणी व महाविद्यालयीन विद्यार्थी यांच्याकरिता उपयुक्त ठरतात. मुख्यतः मुंबई, ठाणे, डोंबिवली शहरात. त्यामुळे वारकऱ्यांना व गृहसंस्थांना रोपे पुरविण्याचे सेवाभावी कार्य हरियाली करू शकते. औषधीयुक्त वनस्पतींचे संकलन करून वर्षातून एकदा समाजाकरिता उद्धोधनपर सत्र व प्रदर्शन भरविले जाते. आत्तापर्यंत मुलुंड येथे ४-५ वेळा हा उपक्रम केला आहे. त्यात २०१८ साली कालिदास क्रीडा संकुलात ३ दिवस प्रदर्शन केले होते. तेव्हा सिंगवीजींनी आवर्जून भेट दिली होती. ह्या प्रदर्शनात वनौषधी व बायोक्म्पोस्ट यांबद्दलचे उद्बोधक सत्रपण आयोजित केले होते. तसेच १६० औषधीयुक्त झाडांची माहितीपण दिली होती.

मुरार रोड नर्सरीत सतत चालणारे काम म्हणजे पिशव्यांतून खत व माती भरणे व त्यात रोपे लावणे. काही बिया असे कैलासपती, बेल, कवठ, रामफळ, बहावा, अर्जुन, करंज, ताम्हण, जांभूळ, आंबे, मोह, बेहडा ह्या गादी वाफा करून किंवा बॉस्केट अथवा ट्रे तयार करून त्यात पेरतात. अशाने ५०-१०० रोपे एकदम तयार होतात. मग त्यांना ४-५ इंची रोपे झाल्यावर पिशव्यांत लावतात. काही बिया जसे सुरंगी, चिंच, रतनगुंज, शेवगा, फणस ह्या पिशव्यांमध्ये पेरल्या तरी उत्तम. पावसाळ्यात मोठ्या झाडांच्या बुंध्याशी किंवा मातीच्या ढिगाऱ्यावर बकूळ, पिंपळ,

जांभूळ ह्यांची रोपटी आढळतात. त्यांना हरियालीतील स्वयंसेवक अलगद आणतात व नंतर पिशव्यांमध्ये लावतात.

तसेच अनाठायी तृण आले असतील त्यांना उपटून टाकावे लागते. ह्या सर्व रोपांना तसेच वाफे व ट्रे-बॉस्केट यांना पाणी देण्याचे काम सातत्याने करावे लागते. त्याशिवाय औषधी वनस्पतींच्या कुंड्यांची विशेष निगा ठेवावी लागते.

टेटवली येथील मानवनिर्मित जंगलात १८,००० पेक्षा अधिक झाडे लावून झाली आहेत. श्री. पुनमजींनी टेटवली येथील नक्षत्र वनात त्यांच्या जन्म नक्षत्राचे मंदार हे झाड लावले होते. तसेच केंद्रसरकारतर्फे राजस्थान येथील भिवाडी FM२४ रेडियो चॅनलवर आशियाना लवासाच्या वतीने श्री. सिंगवी सरांनी माझ्याबरोबर नक्षत्रवन संकल्पना ह्या विषयावर तर डॉ. निलिमा कुलकर्णी यांच्याबरोबर 'टेटवलीतील मानवनिर्मित वन-जैव विविधता', त्या संदर्भात संवाद साधला होता.

श्री. पुनम सिंगवी हे झुंजार व्यक्तिमत्त्व संवेदनशील आहे. मी जेव्हा काही कामानिमित्त सरांना फोन केल्यास त्यांनी त्यांच्या नेहमीच्या व्यग्र जीवनातून तत्काळ व भरघोस मदत केली आहे. त्याबद्दल मी त्याचे आभार मानते. त्यांचा कार्यतत्परतेचा गुण मला विशेष भावतो.

रोपवाटिकेची करीता पुष्टी, वृक्षसंवर्धनास मिळे तुष्टी। शाकंभरीची करुणादृष्टी, साधल्यास लाभे हरित सृष्टी।।

मला रोपवाटिकेची ओळख व गरज जाणवून देणारे पुनम सिंगवीजी ह्यांची शिकवण मनापासून आवडली ती म्हणजे, 'Think Globally, Plan Nationally and Act locally!'

डॉ. सौ. संध्या मुकुंद दिवाणजी

Part II - Chapter 12

P.U. Singavi: A man for all Seasons

(R to L) Prof. Dilip Kundargi, MCC, seen with K. N. Adhyapak Venkatesh Joshi and his colleague.

In 1973 I joined Mulund College of Commerce (MCC) as a Lecturer in English old SSC (11+4) pattern of education was still in existence till it was phased out from 1977. Ours was the largest department followed by the Accountancy Department comprising a large number of practicing CA s Like Prof. P.U.Singavi. As young lecturers we used to consult our seniors. Prof. P.U. Singavi was and still is an amiable and amicable person. We used to feel quite comfortable while interacting with him. He used to greet everyone

with a broad smile. He knows many languages – Gujarati, Kutchhi, Marathi, Hindi and of course English. We learnt from other CA s that Prof. Singavi was the Founder and Senior Partner of the well-known firm of M/ s Singavi Oturkar & Kelkar and all were Lecturers in different colleges, such as, MCC, Bedekar and Ambedkar. Their office was in Botawala Building in south Bombay (now Mumbai) in Horniman Circle, a Prime Location. Prof. P.G. Gupte of the Law Department in MCC had his office on the

mezzanine floor of their firm. Prof. Singavi helped him wholeheartedly when Prof. Gupte set up his office in Thane. Prof. Singavi, Prof. M V Shirodkar were students of R A Podar College and many of our staff members – Dr. Bapat, Prof. J N kamat, Prof. P.K. Bhave were their teachers. I remember visiting his office with our first Principal Dr B G Bapat, Prof. Bhave, Bhole and Bhide relished, Bhelpuri ordered by him. He had a small car ‘standard’ with only two doors. One had to push back the rear seats to get in. Later, he bought an Ambassador car. He is a short man and while driving we could

see just his face (much to our amusement)! I did not see his two daughters (Vidya and Veena) to college with him in his car. They used to walk down from Bhojraj Road, Mulund (W) where they were staying in those days. Prof. Singavi was a man for all seasons. Dr B.G. Bapat and later other principals used to depend on him for interaction with people from various social groups in and around Mulund and Thane. ‘Hariyali’ as the name denotes has transformed the hilly terrain in Mulund hills jutting into Thane. He used to involve students from various colleges, employees from corporate sector. This green initiative has

transformed the suburban hillside. All this without expecting any honour, reward or recognition. Later, his daughter Vidya set up Fulora distributing Sapling and plants to denizens in this part of Mumbai. The

work continued unabated for several years until Vidya got married and went to the States and has now permanently settled there. MCC principals Like Prof. L S Bhole, Dr. S M Divanji and other merrily associated themselves in all these activities.

He was mainly responsible in founding Mulund Gymkhana in Mulund (E). along with Prof. A.D. Oak of our college and others like Adv. M.N. Deshmukh (President of Ambika Yoga

Kutir Thane) played a pivotal role in this project. he could involve Rotarians, Giants and other reputed social organization during walkathon from Mulund to Alibaug for boys and upto Panvel for girls of MCC. He was always eager to be a part of all our NSS Camps in rural areas of Shahapur. I remember him visiting Chariv and other inaccessible villages with Prof.

L.S. Bhole, Y.B. Bhide, Ms. T.K. Sabherival.

I was told that he had roaring practice. veteran actor Ashok Kumar was amongst his acquaintances and was invited to inaugurate a grand Book Exhibition in Our college organized by (Dr) D.G. Deshpande of the Book Centre. But affluence never made him arrogant, he was and is simple even today and leads a Spartan Life. He had imbued values of prudence and conservative approach that has made the migrant of Marwari in Rajasthan (a semi-arid region) into a rich vibrant Marwari

community - the mainstay of India's strong economy.

The word Punam (Singavi) reflects plenitude in all his ventures. he is humble, graceful with strong social commitment to do something for the society and to the environment which supports and sustains the entire mankind. (Vasundhara (JemegbOeje – Jemeg Oeej□ee&le Fefle) That which holds the Earth) owes its glory to people Like P.U.

Singavi Spread all over the globe. He showed how ordinary people coming together for a common cause can do extraordinary things. Expansion is Life, Contraction is death (Swami

Ranganathanand of Ramakrishna Mission). I conclude with few lines from a poet H.W Long as follow: -

“Lives of great men
all remind us
We can make
our life sublime”.

Prof. Singavi attained greatness by rising above a narrow ego-centric life and devoting his life for doing something selflessly, smilingly with charity towards all and malice towards none.

-Hari om

**D.B. KundargI, Dombivali
(1973-2009 MCC)**

Principles & Mottos of my life

Be it in private, family or social life, discuss the matters with all the stakeholders, but always take your own decisions without any undue pressure, influence, interference or fear. Conversely do the same with respect to others. Never try to impose your views on others. Pursue, but never impose.

भाग २ - लेख १३

प्रा. पुनम सिंगवी : एक अच्छे इन्सान और सच्चे जैन

Late Prof. Metkar (5th from the left) on the occasion of publication of her book "Bachchon ki Duniya"

सिंगवी सर का पूरा नाम श्री. पुनमचंद उत्तमचंद सिंगवी है। सन १९७० से मैं आप से परिचित हूँ। श्री. बापट सर के कारण सन १९७० से मुलुंड कॉलेज ऑफ कॉमर्स हम सभी के लिए एक बिरादरी सा बन गया था। शुरुआत के वर्षों में श्री. भावे सर, श्री. ओक सर, श्री. भिडे सर, सुश्री. कीर्तिकर मॅडम, और मैं, हम सब का एक अच्छा और सच्चा ग्रुप बना - सभी से दोस्ती और खुशी के इस वातावरण में कॉलेज के साथ हम सभी बढ़ते गये।

सिंगवी सर व्यवसाय से सी.ए. है। आप के विषय में सब से पहले में यह कहना चाहूँगी, कि आप एक उमदा इंसान है। वैसे तो आप के व्यक्तिमत्त्व के अनेक

कहे-अनकहे पहलू है। सामनेवाले व्यक्ति को परखने की शक्ति आप में खूब है। जरूरतमंद लोगों की आप सहायता करते रहे है। कॉलेज में सर एक अच्छे प्रोफेसर थे, और कॉलेज के उपरांत आप की सी.ए. की प्रॅक्टिस भी ज़ोरों पर थी। जब तक आवश्यकता थी, आपने कमाई की, चार बेटियों को पढ़ाया, लिखाया, उनके विवाह किए, और फिर स्वेच्छा से आपनी प्रॅक्टिस छोड़कर अपने आप को सामाजिक कार्यों में समर्पित कर दिया।

अपनी बेटी विद्या के कारण आपने कभी बेटे की आवश्यकता महसूस नहीं की। विद्या के साथ आप के हमेशा दोस्ताना संबंध ही रहे है।

आप की पत्नी श्रीमती पुष्पलता जी के साथ हम सभी के मधुर संबंध रहे हैं। जब जब आप के घर आते, तो हम सभी का स्वागत बहुत ही बढ़िया तरीके से होता था। आप पति-पत्नी तो मानो, बिल्कुल 'एक दूजे के लिए' ही बने हैं।

सर अनेक विषयों पर लिखते रहते हैं, समाज प्रबोधन करते रहते हैं। हिंदी, मराठी, और अंग्रेजी समाचारपत्रों में आप लिखते आए हैं। आप एक कवि भी हैं। आप की बड़ी नातिन निराली पर आपने कविता लिखी है। अनेक वृक्षों के संबंध में आप ने लिखा है। आप की 'आक्रोश' नामक एक कविता तो रुला देनेवाली है।

मुलुंड जिमखाना की स्थापना से लेकर उस की सफलता के पीछे सरजी की अहम भूमिका रही है। फिर हरियाली की स्थापना हुई, और जब वह बहुत

बड़ी बन गयी, तो आपने हरियाली को अपने साथियों को सौंप दिया। अब आपने मुंबई छोड़ी, और अपनी पत्नी के साथ लवासा के निवासी बन गये। सर जी को लगता है, कि सभी प्रेम-भाव से रहे। यदि स्नेह के रिश्तों में मनमुटाव आजाए, तो उसे इतना नहीं खिंचना चाहिए, कि वह टूट जाये। मुझे महान कवि रहीम की कुछ पंक्तियाँ यहाँ याद आती हैं, 'रहिमन धागा प्रेम का, मत तोड़ो चटकाया टूटे से फिर न जुड़ें। जुड़ें, तो गाँठ पड़ी जाई।'

चलते चलते सर जी के बारे में एक बात और कह दूँ - आप एक सच्चे जैन हैं, जो मन, वचन, काया से हिंसा को वर्ज्य मानते हैं। सर जी, आप को मेरा सलाम। जीवेत् शरदः शतम्।

- प्राध्यापिका सौ. पूर्णिमा मेटकर

Principles & Mottos of my life

Money is not everything in life.

A comfortable life and financial self-reliance during your life-time and that of your spouse is all that you should aspire for.

That would enable you to live with peace of mind without any undue tension.

Part II - Chapter 14

Punam Singavi : A Lighthouse

Lighthouse (Picture of Kevaratti Light House, Lakshadweep downloaded from Google).

The picture signifies the title of the article written by Shri Vijay Bhagwat, a close friend of Punambhai, right from his college-days as a student of Podar College of Commerce & Economics, Mumbai.

It was the year 1960 when I was just between 17 and 18 years of age. To be more precise, I had just entered the second year of my graduation in commerce and was a student of Podar College of Commerce at Matunga, Mumbai. A year ago, I had passed my S.S.C. Board exam. from Wai, a Taluka place in Satara District which was a nice place to stay and also enjoyable during one's earlier age of life. Wai was having two high schools but no

college and as a result every one, for his further education, had to move to either Pune or Mumbai wherever accommodation problem could be solved and I had to move to Mumbai for that reason. A boy from Wai, so called a village though a Taluka place, had to Move to Mumbai for his further education that too to a commerce faculty which was unknown beyond Science or Arts faculties, was totally in a confused state of mind and under tremendous

pressure. I, under the same pressure, managed my First year of Commerce as I was staying with my eldest sister which was the blessing in disguise. But for the Intermediate Commerce I had to move to the college hostel as it was the University exam and needed hard studies. A move to the hostel was to save my travel time. I had heard a lot about the hostel life. It is the place of the senior hostel students to torture the junior entrants. This created additional pressure in my mind along with the pressure of the university exam.

Colleges were reopened in June as usual. It was just the beginning of the intermediate class (2nd year of commerce). After the first day's classes, I was moving towards hostel. Another boy from the same college was also moving along. He approached me and introduced himself. Hi! I am Punam Singavi. I saw you in Inter B class. I am also in the same class. Do you stay in the college hostel? I simply nodded and continued to proceed to the hostel. He was also walking along.

He could, perhaps, recognise from my nod that I am avoiding speaking in English. It was really a problem that time. He suddenly asked me in Marathi and then surprisingly, the pressure on my mind got released and then I could reply to him freely.

This was, definitely, a turning point of my future life considering that I was more attached to the family and had a very little experience of the surrounding world and the social life. Punam (by this time we had started calling each other by our first names), the hostel-mate though not a room-mate taught me the living in society and showed me the world. I really, as his disciple, learnt a lot about sociology. I learnt from him mixing with the people. He took me to the lectures of renowned personalities. We had the treks on Sundays/holidays. He took me nearer to the nature. His advices were none the less than the pearls of wisdom. First lessons of friendship, I had from him. After college hours, during the lunch time, he introduced me to other hostel colleagues. Bunch of friends had similar qualities and we all became the friends for ever. After passing out our graduations some time before 55 years, we all are still in

Punambhai at the Centre with the writer of this article Shri Vijay Bhagwat, Vasudeo Joshi, Ratnakar Jawadekar, Mrs Vijaya Jawadekar and Mrs Aparna Bhagwat (R to L).

touch with each other when each one of us is almost past 80 years of age.

However, I have something more to say on my friend - Punam. He did his C.A. after B. Com and started practicing and continued this professional activity till the age of 55. Simultaneously he was a professor at Podar College of Commerce and Mulund College of Commerce for almost 12 years. Since then onwards, he opened his life for nature and sports and one would not believe that a mountain near Thane City which had no trees or if it had, they were cut by the persons living nearby for their livelihood. This mountain if one really wants to see it, it has unbelievable greenery and the efforts behind this greenery are of my friend Punam. He created the willingness/awareness among the friends, their friends, and school and college students, professors from the colleges within the vicinity and brought the greenery to the mountain near Yeoor in Thane. He concentrated on cleaning the rivers, mountains which were the dumping grounds for the plastic garbage. He formed an organization named as "HARIYALI." And this organization was later on converted into a formal Trust. After heading the Trust for a few years, he retired from it, leaving

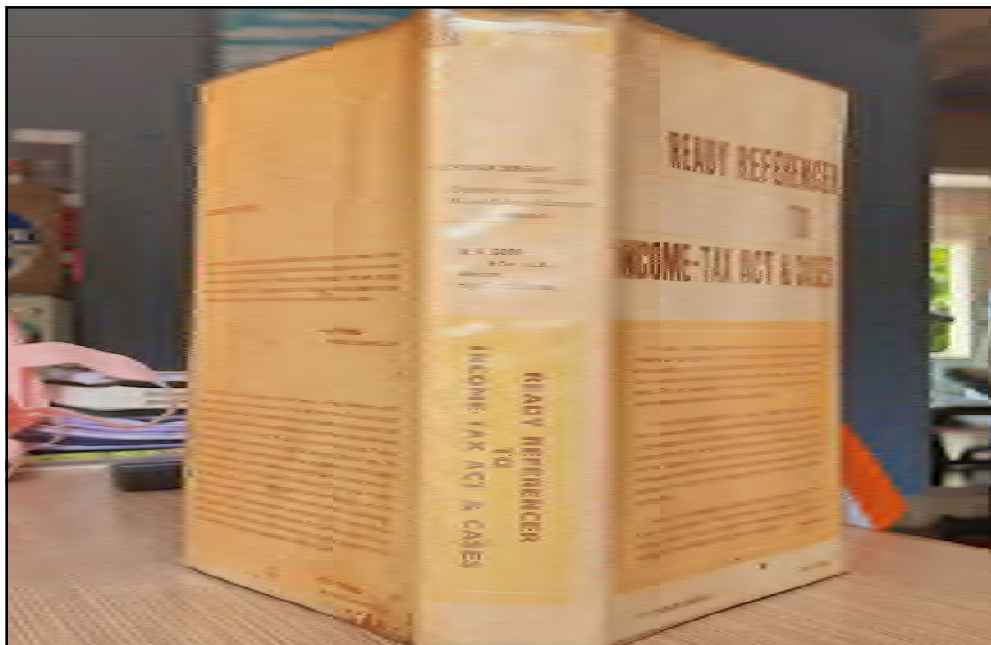
its management to other elected Trustees and Members of the Managing Committee with total detachment. For this worthy mission that he carried on for number of years, he was felicitated by Municipal Corporation of Thane with in 2006 as 'Thane Gaurav' and Hariyali in 2010 as 'Go Green' awards. So did he received many Awards from other social service organizations. from renowned institutions, etc. He has written a number of books on environment, travelogues, and other subjects of interest, such as, Gyanbaache Paryavaran, Gyanbaachee Bhatkantee, Aamchee Jaagatik Musaphiri and others. So did he developed Mulund Gymkhana to create infrastructure related to sports in Mulund for the benefit of the youngsters and people of all the age-groups.

One really finds such a friend with multiple successful activities with great difficulties and I call myself the luckiest and one of those persons to have such a friend. This moment I remember a few lines of a song from a Hindi film - "SHOLE": "YE DOSATI HUM NAHI TODENGE, TODENGE DUM AGAR TERA SATH NA CHHODENGE". I respectfully salute my dearest friend, a Light House for me, PUNAM.

Vijay Bhagwat.

Part II - Chapter 15

TRYST WITH INDUSTRIES – Part I

Cover of the 1st book of Punambhai titled “Ready Referencer to Income-tax Act & Cases” written jointly with a close friend and Adv Madan Gore.

Tax-Lit Publishers Pvt Ltd

Although my primary career and profession was that of a practising Chartered Accountant and a Lecturer, by nature I was essentially more of a constructive social worker working for the welfare of the society at large. Though I was associated with several industrial concerns as their Auditor and Tax Consultant, I was not without a tryst with the industrial world as an entrepreneur myself.

Probably entrepreneurship and industriousness have been in the

genes of our family. Enterprising nature is of course associated with it.

These qualities in me were noticed for the first time, as far as I can remember it, at the age of ten years when I had undertaken to manage library of our Primary School during the summer vacation. Successful discharge of that assignment had tremendously boosted my confidence as I have mentioned in some of my articles.

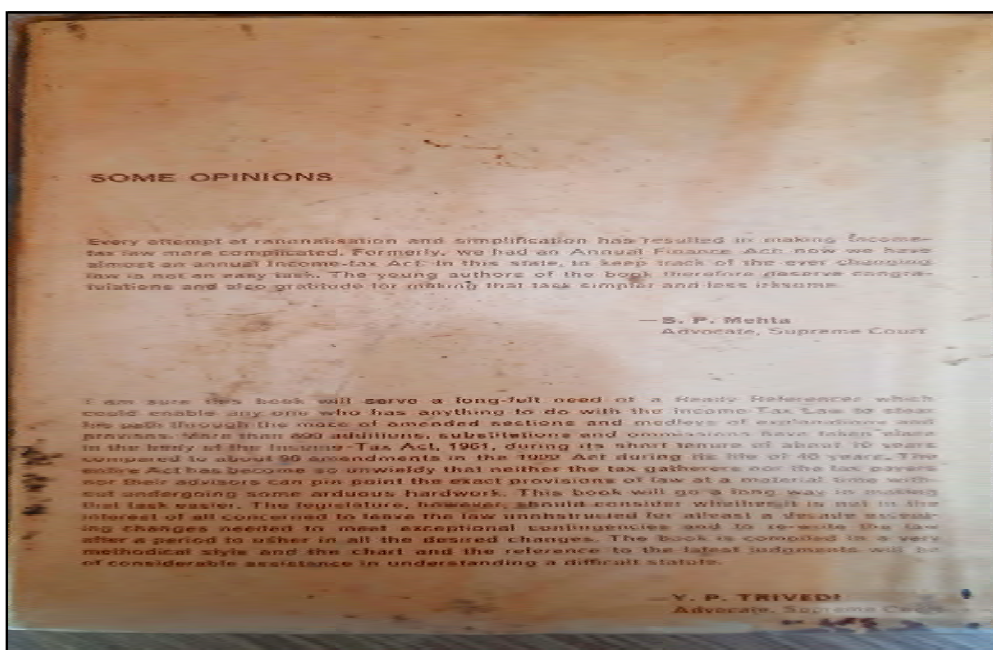
My first major industrial venture after starting my career, however, was formation and operation of a private

limited company titled “Tax-lit Publishers Pvt Ltd” without any outside support – monetary or otherwise.

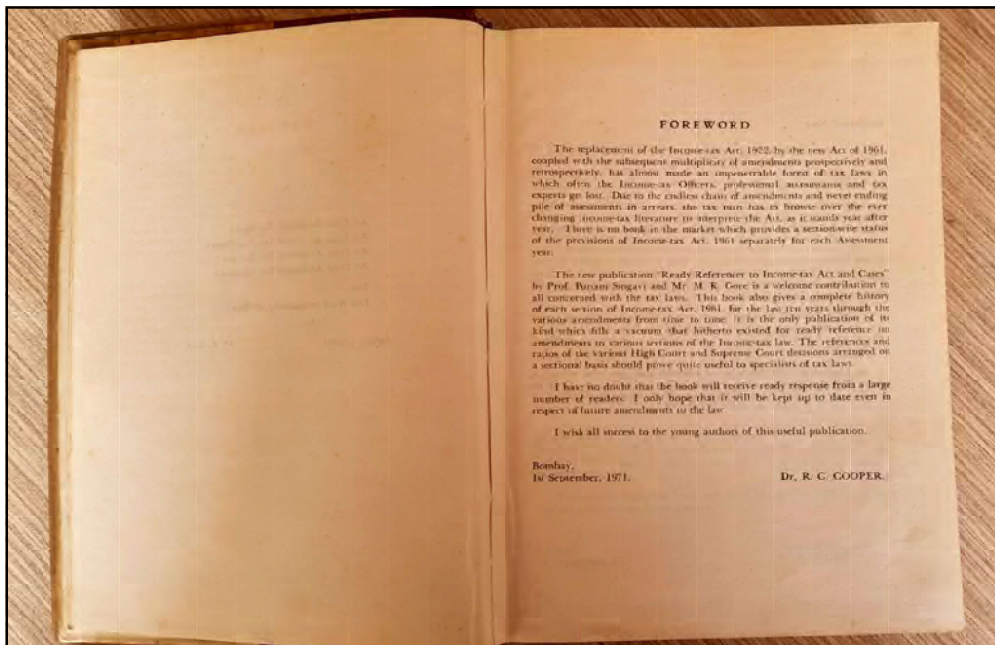
Within a period five years of starting my professional career myself and a close advocate friend, Shri Madan Gore, wanted to compile and publish a book on the Income-tax Act, 1961, which could act as a ready referencer for and interpreting each section of the Act as applicable to each Assessment Year. There were a number of books available in the market by renown writers and tax practitioners giving latest amended section of the Act with commentary and case laws. However, none of those presented each section of the Act as applicable to each of the

assessment years. It was indeed very difficult for new entrants in the profession, as well, as, the seniormost practising at all levels upto the Supreme Court to reconstruct a particular section as applied to a particular year in the maze of the number of amending Acts and sections.

Having felt the need ourselves, we thought of removing this lacuna by reconstructing each section of the Act for ten years right from its introduction from 1st April 1961 traversing through the jungle of amendments. My Co-author Shri Madan Gore felt that utility of the book would be enhanced by giving only the zest of Supreme Court and High Court judgements giving their

Back-side of the book containing opinions on the book by the then prominent Supreme Court Tax Counsels Adv S.P. Mehta & Adv Y.P. Trivedi.

Foreword to the book by Dr R.C. Cooper, a prominent C.A. & economist of those days.

interpretation of the applicable sections in each case decided by them. Pretty soon we started working on the idea. After working on a few sections, we took the typed manuscript to some senior practitioners and a number of publishers of tax laws. All of them appreciated the idea, but none was willing to finance the cost of publishing (which was estimated to be about Rs. 16,000/- by a printing press). The printers charged Rs. 1,000/- for working on the cost and offered to print the book on payment of at least fifty per cent of the cost quoted by them in advance. The figure of Rs. 8,000/- as advance may appear to be quite within the reach of anybody in today's context. However, it was quite a challenge in the year

1971 for junior professionals, who were hardly five years in the practice. None of the friends was also in a position to finance the cost of publication. Cost, they felt, was not the only factor to be considered, but even marketing the book in the absence of a recognized publisher and approach to book-sellers all over the country would be equally challenging. Finding a good printer who would do the job at a reasonable cost was another hindrance. Personally, I could not publish and indulge in marketing the book in my name in view of our professional restrictions as a practising Chartered Accountant and other activities demanding my time and attention. Writing about 1,500 pages manuscript, getting those typed at a cost and many more of such other

difficulties and adverse factors started unfolding before me. Each such problem was a challenge to my enterprising nature, which I was determined to accept and get the book published.

The Co-author politely but flatly refused to associate himself with any further adventure involving incurrence of cost after completing the manuscript. A way had to be found.

I took the decision to form a private limited company titled "Tax-Lit Publishers Pvt Ltd." to publish and market the book with myself, Mrs. Pushpalata Singavi and the Co-author Adv. M.K. Gore (both without any monetary stakes) since I could not indulge in any activity in the nature of business either in my proprietary capacity or in partnership with

anybody else as per the regulations of the Institute of Chartered Accountants of India. After that I took a bold decision to make a direct pre-publication offer to the potential buyers of the book at a discount of the post-publication selling price of Rs. 40/-. A nicely worded modest appeal was made to the tax practitioners' fraternity and posted to them on assorted basis. One-time advertisement was given through a couple of professional journals and then began the 'anxious wait like that of an expectant mother'.

Orders for the book in response to the pre-publication offer started reaching us after about a week. Part of the several challenges encountered successfully, the period of 'rewarding' started. First such order received was a matter of great gratification not only for me, but my co-author, spouse and the printers, as well. Our respective parents and other members of the family were informed about this adventure undertaken by us at this stage, which took all of them by surprise.

Pretty soon orders were received from chartered accountants, tax-practitioners at all the levels, book-sellers and the Income-tax Department so as to enable me to make the initial payment to start the

Punambhai with his Co-author Adv Shri Madan Gore at a rest house in Goa on an excursion.

printing. The printing press “M/s Multi-Print” located on Belasis Road, Byculla, Mumbai, then lost no time in completing the job.

The book bore Foreword from Dr R.C. Cooper, then one of the leading Chartered Accountants & Economist in the country, to whom we had approached through a good chartered accountant friend Shri R. Raghavan who was his partner in the firm of S.R. Batliboi & Co., Chartered Accountants. Adv S.P. Mehta and Adv Y.P. Trivedi, leading and well-known tax counsels practising at the Supreme Court, readily and without any hesitation gave their opinions on the utility of the book after we approached them. Foreword and the respective opinions were printed on the covering jacket of the book, which enhanced its marketability. Opinion from the greatest tax counsel, advocate and economist – a great son of India, Shri Nani Palkhiwala, reached our hands a little late to include in the book. The same, however, was made part of the subsequent advertisements for the book.

Entire cost of the book was recovered shortly after it entered the market and provided me moments of relaxation and gratification. Now was the time to look after my other pending professional matters and family needs.

That is the long and short of my first industrial venture. Publishing

and marketing books were not and I did not want those to be my major profession in the subsequent career. As such, it was not pursued further after discharging monetary liabilities associated with it and earning a modest income. The company called “Tax-lit Publishers Pvt. Ltd” was closed many years later without much of additional activities. However, its successful operation boosted my confidence to sky-high, yet retaining my feet on the ground. It gave me experience and exposure to several new things and activities. It brought good reputation and fame to me in the professional fraternity. Resulted in more clientele, friends and their confidence in my ability, competence and enterprising nature. From thereon I have never shied away myself from accepting new challenges.

Now at the age of 81 years looking back at this adventure undertaken in my late 20s’ I can say that I could succeed in this mission as much because of my conviction and commitment as the loving and caring companionship of my spouse Mrs. Pushpalata Singavi. Looking to the stress on my time, she took on her shoulders all the responsibilities of our family life with the two small kids we had by that time. Till date during last fifty-eight years of our married life she has been a great pillar of strength for me.

**Punam Singavi
Lavasa, 25th June 2023**

Part II - Chapter 16

TRYST WITH INDUSTRIES – Part II

Promoters of M/S Vidarbha Concrete Products Pvt Ltd, Chandrapur during the construction period of the shed (L to R: Late Shri P.K. Shiralkar, C.K. Shiralkar, Late Shri Kantilal Mehta, Punambhai, Late Shri Sharad Oturkar & Shri V.K. Kelkar. One of the then promoters of the company Late Shri Shatrughna Vanvari is not in the picture.

Each of my industrial ventures had a different story associated with it and none of those was started exclusively with a view to earn profits for self. It was also never my intention to pursue such projects in preference over my main profession of “bread and butter”, i.e, practising as a chartered accountant through the firm of M/s Singavi, Oturkar & Kelkar” having its offices at Mumbai, Thane and Vashi, Navi Mumbai. Shri Kantilal Mehta, a family friend since the days of my

father in his business of manufacture of spun pipes and other allied products, was associated with most of such subsequent ventures. So did my partners in the firm of M/s Singavi, Oturkar & Kelkar became co-promoters and directors along with me in three such projects. I would like to narrate the circumstances under which and the objects for which I got associated myself with some such projects as follows: -

Spun Pipes Manufacturers’

Association of Maharashtra (SPMA):

This was a non-trading association of manufacturers of Spun Pipes (popularly known throughout India as 'Hume Pipes' because of the Australian originator of the industry and the monopoly of 'The Indian Hume Pipe Co. Ltd'. I was very much a part of it since day one of conceptualization of the organization as one of the founding team and the 1st Hon. Secretary. This also came into existence during the initial period of my practice, teaching in Mulund College of Commerce, Mumbai, writing of and publishing my 1st voluminous book titled: "Ready Referencer to Income-tax Act & Cases' jointly with a friend, Adv. Madankumar Gore, as has been explained in the previous article. This made my life tremendously hectic since it involved lot of table-work, as also, touring.

Those were the years of shortages of basic industrial raw materials like cement and steel, monopoly of large-scale industrial unit in the spun pipe industry, reluctance of bureaucracy to purchase such products from small scale industrial units and a number of other adverse factors. Although there were about forty (40) small scale industrial units spread all over Maharashtra, they were all unorganized, did not have exposure to adequate technical knowledge and latest developments in the industry in India and elsewhere in the world. It was under these circumstances, that my elder

brother, Late Shri Nemichand Singavi (who was in employment with a small contracting firm outside Mumbai at that time happened to meet some of the owners of such small units and floated the idea of forming an association of themselves to address to the issues facing them and make their voice heard at governmental level. The idea appealed to Shri Rajabhau Kotnis from Karad, Shri Appasaheb Shiralkar from Pune, and few others from Sholapur, Kolhapur and other prominent industrial townships. They first decided to call a meeting of such industrialists from Maharashtra to the extent known to them in Pune to discuss the matter.

My father, along with Shri Kantilal Mehta and a couple of others had recently started such a unit at our native place Fagne in Dhule District. Since I was based in Mumbai and was a practising chartered accountant, I was requested to attend the meeting in Pune to represent our family unit and give back necessary feed-back. And what a boost that gave to the formation of that association and my own career!

My participation in the discussion in the meeting and educating the participants on formation of the association under an appropriate statute (The Bombay Non-Trading Corporations Act) impressed the participants. I was elected as the Hon Secretary, along with Shri Rajabhau Kotnis as the President and Shri Appasaheb Shiralkar as the

Vice President of the Ad Hoc Committee constituted to take up the matter further. Thereafter we continued to meet pretty often at Pune or in my Office at Mumbai in Botawala Building, Horniman Circe.

My involvement in the management and development of this Association (SPMA) went on increasing and resulted in lots of benefits for the development a multi-faceted personality with enhancement of self-confidence and experience.

First of all, it brought in my life two of my best-ever and dearest friends, named Late Rajabhau Kotnis and Late Appasaheb Shiralkar. At the time of our coming together I was nearing 30's Rajabhau 50's and Appasaheb 70's. However, this difference of age almost representing three different generations did not come in our relationship and we started to learn a lot from each other. SPMA during those years came to be known on the lighter side as "Kotnis-Shiralkar-Singavi Co".

Secondly, it resulted in enhancement of the client-base of our Firm of Practising Chartered Accountants "M/S Singavi, Oturkar & Kelkar".

Thirdly, my Chartered Accountant partners also got attracted towards industry. This formed the base of our subsequent industrial projects, such as, Vidarbha Concrete Products Pvt Ltd, Chandrapur, Nagpur Cement Products Pvt Ltd, Nagpur and Viraj Tiles & Concrete Products Pvt Ltd,

at Dhule. Out of these Nagpur Cement Products Pvt Ltd and Viraj Tiles & Concrete Products Pvt Ltd have been thriving very well even today, though I have retired from such commercial ventures long back. It was during this period only that my eldest brother Late Shri Nemichandbhai Singavi with the help of two of our family-friends Late Shri V.M. Mandlik, Late Shri Kantilal Mehta and myself started another concrete products manufacturing unit, name 'Hind Concrete Works' at Dhule. After the heavenly abode of Shri Nemichandbhai his Son Shri Satishbhai and Grand-son Shri Vardhaman Singavi are running this partnership firm with great competence and reputation for quality of their products. With a progressive attitude they have been expanding the unit horizontally, as also, vertically, product-wise. I am indeed proud of them.

I continued to be the Hon Secretary of SPMA for almost about ten years before retiring as its President. My friends Rajabhau and Appasaheb have left for heavenly abode long back, creating a void in my life. Shri Babasaheb Shiralkar, eldest Son of Late Shri Appasaheb, being the head of their industrial unit, entered the Association and took the mission of SPMA forward in a very competent manner. Late Shri Shyamrao Pawar, Late Shri Shatrughna Vanvari, Balasaheb & Kakasaheb Shiralkar and many

others became good friends of mine.

Through the mission-like attitude and selfless service we could enhance the base of SPMA, bringing together and promoting more and more industrial units throughout Maharashtra, providing them scientific knowledge, bringing in quality consciousness, making representation to various authorities at the State and Central levels, helping them procure quality raw materials like cement and steel at reasonable rates, enhance their sales-base, etc. Holding seminars, conferences, workshops, visiting their units, etc are the various ways in which we tried achieve this. One major thing was to start of our own trade journal, titled 'Spun Pipe', of which I was the Founder Editor.

One of our major achievements under the banner of SPMA was to start a captive mini-cement plant in the co-operative sector in the Sangli-Miraj industrial belt to tide over the shortage of cement to meet our requirement. Though it started off very well, the manufacturing cost became prohibitive with the liberalization of the cement policy' by the Government and its availability in the market at a lower price. As a result of this the unit had to be closed later.

This association also gave me the opportunity to meet many famed leaders in the Government at the Centre and State from close quarters, such as Late Shri Yashvantrao Chavan, Late Shri C.

Subramanyam, Shri Sharad Pawar to name a few.

My involvement in the development of SPMA, simultaneously continuing as a Lecturer in the Mulund College of Commerce, publicity as Author and a successful practising Chartered Accountant during almost thirteen years from 1968 to 1980 formed the 1st Golden Period of my life. This converted the young careerist in me into a mature chartered accountant, professor, writer, promoter-industrialist and parent of three of our daughters. The 4th one was borne in 1983.

Pankaj Dyes & Chemicals Pvt Ltd:

This company was promoted by myself along with Shri Kantilal Mehta to help one of his displaced friends from the chemical industry to manufacture soap and other detergents. Shri Vasant Ketkar, a close friend of mine working with a textile mill was another promoter. The company did start manufacturing liquid soap at a laboratory scale and marketed it amongst our friend circle. Although it received good response, none of us was either in a position or willing to invest in setting up the factory on large scale, the company never really took of and remained in a dormant state for a number of years, before it was taken over by some known chartered accounting firm for their clients.

Punam Singavi
Lavasa, 27th July 2023

Part II - Chapter 17

TRYST WITH INDUSTRIES – Part III

Gathering of the Then Uni-owners (2007) in Motibaug Farms at Owala and their respective family members at the Fulora Nursery within the campus of Motibaug Farms.

Motibaug Farm and Fulora nursery & Plant Library Pvt Ltd.

Almost at the end of the year 1980 I, along with six other friends from various walks of life (the only common and factor was myself) also purchased some agricultural land with a number of mango trees thereon outside the municipal limits of Thane, off Ghodbunder Road. I started looking after it on behalf of all of us, visiting it almost thrice a day in the morning before leaving for Office in Fort. Withdrawal from the activities of the college and

SPMA was more than compensated by involvement in this venture. There was no direct approach to this land, except by a Kachha village road at Owala. Within a couple of years from acquisition of this land we sub-divided the same, each one getting about two acres, each with a proper layout. **Whereas my other co-owners had only purchased it as an investment, I started developing and enjoying it as a Nursery. In the next phase of my life this gave a big boost to my environmental activities through Hariyali and base for our**

elder daughter, Vidyullata to start her career in plant nursery.

Vidya's engagement and wedding took place in the natural surroundings of our Fulora Nursery, which was being developed and looked after by Vidya. In spite of several inconvenient factors, all those who attended the wedding there enjoyed the serene, pollution-free and exclusive privacy of the place and still keep on remembering their memoirs of the event. Engagement ceremonies of all the younger daughters were also performed there, though the weddings took place at various destinations, i.e Pune, Mulund and Jodhpur taking into consideration

the convenience of the respective in-laws.

Activities of Fulora Nursery & Plant Library, which was primarily managed by Vidya included propagating and selling nursery plants and running a 'Plant Library'. Well groomed plants used to be supplied to the patrons on hire basis, replacing the same every month. The concept caught up well with the patrons and we (myself and Vidya) both also learnt a lot about the characteristics of various species of plants. The activity, however, was discontinued soon after Vidya got married and left for the United States, where she has now permanently settled and has started

Picture taken at the time of wedding ceremony of Vidya (eldest daughter of Punambhai & Pushpalata Singavi), who was mainly responsible for the development of Fulora Nursery

The famous Karvi Hut developed by Shri Punambhai at the Fulora Nursery, from where the activities of Hariyali were conducted right upto the year 2005.

several other social projects.

More than an industrial activity, I looked at this project as a social service and kept on conducting all of my environmental projects under the banner of Hariyali from there, about which a lot has been written by several persons while writing on Hariyali and I would not like to dwell on that here more.

The land was subsequently disposed off by me in the year 2007 as a part of my gradual retirement from my commercial and social activities.

Punam Singavi
Lavasa, 11th August 2023

Shri Sunil & Sau. Barkubai Choudhary, the caretakers of Motibaug Farms and Fulora Nursery right from the year 1980 until the time Punambhai disposed it off in 2007. Shri Sunil Choudhary was also the backbone of Hariyali's activities at the Fulora Nursery and the treks organized by Punambhai.

भाग २ - लेख १८
मनःपूर्वक सलाम

Dignitaries on the Dias on the occasion of publication of "Aamachi Jagatik Musafiri" from L to R: Shri Ashok Tilak Sir, Prin Achyut Oak, Shri Chandrashekhar Tilak, a well-known economist and writer (one of the most outstanding students of the Mulund College of Commerce, Prinn Laxman Bhole, Prof Punam Singavi and Shri Arun Phadake of M/S Ankur Prakashan, publishers of the book.

ही गोष्ट आहे ४५ वर्षापूर्वीची. म्हणजे १९७८ सालातली. मुलुंड कॉलेज ऑफ कॉमर्समधून बी.कॉम. झाल्यानंतर चर्चीट येथील बॉम्बे कॉलेज ऑफ जर्नालिझममधून मी एक वर्षाचा डिप्लोमा इन जर्नालिझम केला होता. आपण पत्रकारितेच्या क्षेत्रातच काम करायचं असं माझ्या मनानं घेतलं होतं. आपल्याला लिहायची आवड आहे, पुस्तकं वाचनातही आपण मनापासून रमतो, त्यामुळं पत्रकारिता जमेल, असं वाटत होतं. असं वाटण्यामागं दुसरं आणि महत्त्वाचं कारण असं होतं की, मी जरी

वाणिज्य शाखेचा पदवीधर असलो, तरी अकाउंट्सची मला मनापासूनच फार भीती वाटे. आकडे पाहिले की गरगरायला होई. ते आकडे, त्या मोठाल्या संख्या, त्यांचे व्यवहार, त्यांची गणितं... माझ्यासाठी तो एक भलाथोरला चक्रव्यूहच होता. त्याची भीती वाटायची. ते सगळं नको वाटायचं. त्यामुळं बँकेतली नोकरी मला जमणार नाही, किंबहुना आकडे आणि संख्या आणि त्यांचे व्यवहार यांच्याशी संबंधित अशी कोणतीही नोकरी मला जमणार नाही, ती करणं आवडणार नाही, आपला जीव त्यात रमणार नाही; असं माझ्या मनानं

घेतलं होतं. गंमत म्हणजे तरीही मी वेगवेगळ्या बँकांमध्ये अर्ज पाठवत होतो. कंपन्यांच्या जाहिराती आल्या की तिथंही अर्ज पाठवत होतो. पण कुठूनही कॉल येत नव्हता. दोन-चार ठिकाणी मी लेखी परीक्षाही दिल्या. पण बहुधा त्या परीक्षांमध्ये मला अगदीच कमी मार्क मिळाले असणार. या सान्याची परिणती म्हणजे मला नोकरी मिळत नव्हती. माझ्याबरोबरची मुलं नोकरी करू लागली होती. त्यांच्या वागण्याबोलण्यात आता एक वेगळीच ऐट आली होती. स्वकमाईचं सुख वेगळंच असतं, हे तेव्हाही माझ्या लक्षात आलं होतं. माझी धडपड सुरू होती. पण यश येत नव्हतं. मी अगदी मेटाकुटीला आलो होतो. काही वेळा, म्हणजे मी एकटाच असलो की मन जास्तच उदास व्हायचं. मला रडू यायचं...

अशा त्या काळात एके दिवशी सकाळी सव्वा-अकराच्या सुमारास टपालानं एक पत्र आलं. माझ्या

नावाचं ते पत्र मी मोठ्या कुतूहलानं हातात घेतलं. ते सिंगवी सरांकडून आलं आहे, हे माझ्या लक्षात आलं. मोठ्या उत्सुकतेनं मी ते उघडलं. आतला मजकूर मला जसाच्या तसा आठवत नाही. पण 'तू डिप्लोमा इन जर्नलिझम केल्याचं मला समजलं. 'स्पन पाईप' नावाच्या एका हाऊस मॅगॅझिनमध्ये तू काम करशील का?' असं सिंगवी सरांनी मला विचारलं होतं. ते पत्र वाचून मला खूपच आनंद झाला. माझे वडील कामावर गेले होते, पण आई घरी होती. तिला मी ते पत्र दाखवलं. तिणं ते वाचलं. तिच्या चेहऱ्यावर हसू उमटलं. मी पटकन चार घास खाळे. व्हीटीचं तिकीट काढलं आणि हॉर्निमन सर्कल येथील बोटावाला बिलिडंगमध्ये गेलो. त्याच बिलिडंगमध्ये 'सिंगवी-ओतुरकर-केळकर' ही फर्म होती. ती शोधायला मला काहीच त्रास झाला नाही. मी सरांच्या समोर जाऊन उभा राहिलो. सिंगवी सरांनी माझं मनापासून स्वागत केलं. मी खुर्चीत बसल्यावर त्यांनी मला काम काय आहे ते सांगितलं. आता आठवतं त्यानुसार स्पन पाईप तयार करणाऱ्या कंपन्यांची एक संघटना (स्पन पाईप मॅन्युफॅक्चरर्स असोसिएशन) होती. अजूनही ती असेल. तर त्या संस्थेतर्फे 'स्पन पाईप' या नावाचं एक मासिक प्रसिद्ध होत असे. त्या व्यवसायाशी संबंधित अशा बातम्या, वर्तमानपत्रांतले लेख किंवा त्यांचे सारांश, त्या व्यवसायाशी संबंधित माहिती वगैरे त्या मासिकात प्रसिद्ध होत असे. मी त्या मासिकात काम करीन का, असं सिंगवी सरांनी मला विचारलं. मी

Shri Shriram Shidhaye, the writer of this article and one of the outstanding students of Mulund College of Commerce (who was the senior assistant editor of Maharashtra Times at that time) speaking on the occasion of publication of the book "Aamchee Jaagatik Musaphiri – Part 2" co-authored by Prin Achyut Oak, Prin Laxman Bhole and Prof Punam Singavi, at Thane on 10th December 2014.

तत्काळ 'हो' म्हटलं. काम मिळतं आहे, आपल्याला कॉलेजमध्ये शिकविणारे सर आठवण ठेवून आपल्याला नोकरी देताहेत, या गोष्टीचा मला खूपच आनंद झाला होता. माझं मन सिंगवी सरांबद्दलच्या कृतज्ञतेच्या भावनेनं भरून गेलं होतं. डोळ्यात येणारं पाणी आवरतच मी सरांना हो म्हटलं. पण नंतर लगेच मनात व्यवहारही जागा झाला. सरांना म्हटलं, 'सर, मला पगार किती मिळेल?' सरांनी माझ्याकडं पाहिलं आणि ते म्हणाले, 'आम्ही तुला दीडशे रुपये देऊ.' मी तत्काळ चालेल असं सांगून टाकलं. याचं मुख्य कारण मला नोकरी मिळत होती. काहीतरी पैसे मिळवणं सुरू होणार होतं. तोपर्यंत आकाशवाणीच्या मुंबई केंद्राच्या युवावाणीत अधूनमधून माझे कार्यक्रम होत. त्याचे पैसे मिळत. दोन-चार लेख 'महाराष्ट्र टाइम्स'मध्येही प्रसिद्ध झाले होते. त्याचंही 'मानधन' मला मिळालं होतं. पण हे पैसे नियमितपणे मिळणारे नव्हते. आता ते मिळणार होते.

मी हे काम करीन असं म्हणल्यावर सिंगवी सरांनी मला माझं काम सविस्तरपणे समजावून सांगितलं. दुसऱ्या दिवशी सकाळी ते मला घेऊन ठाण्याच्या 'सन्मित्र'च्या छापखान्यात गेले. तिथं त्यांनी त्या छापखान्याचे मालक आणि सन्मित्रचे संपादक श्री. स. पां. जोशी यांच्याशी ओळख करून दिली. इथून पुढं हा इथं 'स्पन पाईप'च्या कामाला येत जाईल, असं सांगितलं. आणि माझी नोकरी सुरू झाली. अखेरीस मी 'मिळवता मुलगा' झालो. पण हे सारं सिंगवी सरांमुळंच झालं, हे मी कधीही विसरणार नाही. ती नोकरी मी जवळपास वर्षभर केली असेन. एकदा एका महिन्यात काही कारणांनी अंक प्रसिद्ध झाला नाही. त्यामुळं त्या महिन्यात मला पगारही मिळाला नाही. अंक नाही, तर पगार नाही, हेसुद्धा सिंगवी सरांनी मला स्पष्टपणे सांगितलं होतं.

'नोकरी'मध्ये असंही असू शकतं आणि ते स्वीकारावं लागतं, हा धडा मला त्यातून मिळाला. नंतर टाइम्स ऑफ इंडिया पब्लिशिंग कंपनीची एक जाहिरात आली. इंग्लीश, हिंदी आणि मराठी यांमध्ये काम करण्यासाठी शिकाऊ पत्रकार हवेत असं सांगणारी ती जाहिरात होती. तिथं मी अर्ज केला. माझी निवड झाली. मी 'स्पन पाईप'ला निरोप दिला. माझ्या अगदी सुरुवातीच्या आयुष्यातील कठीण काळात मला, आपल्या एका माजी विद्यार्थ्याला, मदतीचा हात देणारे सिंगवी सर यांच्याशी नंतरच्या काळात गाठीभेटी कमी झाल्या. पण आमचे संबंध चांगले राहिले.

पुढं सरांनी मुलुंड जिमखाना या संस्थेत खूप काम केलं. पर्यावरणाच्या प्रेमातून 'हरियाली'सारखी संस्था उभी करण्यामध्ये सिंहाचा वाटा उचलला. आज सिंगवी सर यांची ओळख एक कर्तबगार सनदी लेखापाल याबरोबरच पर्यावरणासाठी बहुमोल काम उभं करणारे उत्कृष्ट, ध्येयासक्त संघटक अशी आहे. मात्र या दोनही कामांविषयी मला दुरूनच माहिती आहे. मी यांतल्या कोणत्याही कामात कुठल्याच प्रकारे कधीही सहभागी झालो नाही. वेळेअभावी होऊ शकलो नाही. मात्र सिंगवी सरांची या क्षेत्रातली भरीव कामगिरी मला वर्तमानपत्रातून, कधी भोळे सर, भिडे सर यांच्यासारख्या देवतुल्य शिक्षकांकडून तर कधी परिचितांकडून समजत गेली. कोणा एका विशिष्ट समाजासाठी नाही, तर सर्व समाजासाठी, खरंतर माणसाच्या कल्याणासाठी त्यांनी उभ्या केलेल्या कामाला माझा मनःपूर्वक सलाम आणि सिंगवी सरांना आदरपूर्वक नमस्कार.

श्रीराम शिधये

Part II - Chapter 19

Our dear friend Punam

A close friend and Writer of this article Dr Vishvanath Bhakta of Matunga greeting Punambhai and Pushpalata on the occasion of celebration of 75th birthday of Punambhai at Mulund on 11th November 2017.

I and my whole family have known Punam and all the Singavi family much before Hariyali project came into being. Hence my story is not about Hariyali.

It was a chance meeting for us. It was some time in 1966. I, having just completed my post-graduation in Surgery, had only recently started my practice as a Surgeon. I had opened an 8- bedded Nursing home in Matunga, Mumbai. As fate would have it at the very same time Punam having qualified as a Chartered Accountant had begun his career as in that profession. He had some clients in a place close by in Matunga

and he would walk down to the railway station on his way to catch the train back home to Mulund every evening. During this walk past my home and Surgery, Punam would look at the board that stood on my building wall which had my name as well as that of my Surgical Nursing Home and along with my qualifications.

One evening Punam walked in for some medical advice and consultation. We were both going through the usual initial early in-career teething problems in our practices and had plenty of time on our hands for a long chat and that was the beginning of

our long association. Soon Singavi, Oturkar & Kelkar, Chartered Accountants' firm was helping me set up a system on tax guidelines. You all know we doctors are very poor in maths and even till today his firm (although he has retired from it) is looking after our finances, even though both Roshan and myself have retired from active practice.

I was still a bachelor while Punam, as all Marwadis, was already married. Then came the girls in quick succession till the last one Trupti. He told me he was really *Trupth* now. By the grace of God, they all turned out to be Goddess *Laxmi* every one of them.

Punam then decided to retire from practice early at the unbelievable age of 55! He was going to green the world beginning with Thane-Mumbai. That was how the Hariyali project was born. He enthusiastically made a trip to our school and spiritedly gave a talk to the students about pollution and how trees would help to save us and our planet. Our enthused students were so excited they couldn't wait to get to The Yeoor hills. Ever since then two to three batches of students have been going regularly every year to plant trees at Yeoor and recently to a new destination. They are permitted to get wet in the rain and get splashed with mud and be one with nature - no umbrellas allowed! What more could the children ask for?

Punam didn't stop with pumping the children's enthusiasm! He next turned his attention to target us, have

a go at Roshan and me!! With a lot of trepidation, we landed at the Yeoor hills early one morning, Punam was already there waiting.... a trekking stick in hand and hat tied in place. There was a trekking stick for each of us too. We set off on our expedition with Punam in the lead.

After some initial butterflies in our stomachs, it wasn't so bad after all! Of course, there were crevices to jump over - slush to plod in and loose pebbles to gingerly walk on.... but we got to see the Karvy flowers that bloom once in 7 years. And now the butterflies were out there on the flowers and not in our stomachs! Punam was relentless. After a lot of huffing and puffing we were at last on the top of the hill from where we could see the Borivali National Park on the other side of the hill. That was a glorious sight. Mission accomplished, surprisingly the climb down was not so arduous. I must say that trip triggered Roshan's interest in trekking and birding.

Now both of us are retired. Punam in the real sense of the word and me still involved with issues with a school of which we both are Trustees. But one of these days I am going to surprise Punam and turn up at Lavasa and enjoy a real retirement weekend.

Our heartiest blessing to you, Punam and Pushpalata and all your Laxmis. Wish you all a long and healthy life.

Roshan & Vishwa Bhakta

Part - III

Introduction to Hariyali	93
हरियाली प्रकल्पासाठी मार्गदर्शक सूचना	96
वृक्ष हे लावू लक्ष न् लक्ष!	97
गाथा 'हरियाली'ची	98
My Last Bow.....	101
पुनमजी सिंगवी सर- आगळे व्यक्तिमत्त्व	104
एकला चलो रे... ..	107
Singavi Sir on my Canvas	109
ध्येयासक्त जीवनाचा वस्तुपाठ - श्री. पुनम सिंगवी.....	114
Punam Singavi - A Man with Vision	116
Tryst with Punam Singavi & Hariyali	118
A Passionate Environmentalist.....	120
Few Thoughts on Shri Punam Singavi Sir	122
लावणी साठीची	127
आमचे सख्खे शेजारी!.....	128
When the Motivator Gets Motivated	130
पर्यावरणरक्षक आणि वर्धक निसर्गप्रेमी मित्र पुनम सिंगवी.....	133

Part III - Chapter 1

Introduction to Hariyali

Prin Laxman Bhole with Mrs Bhole across a waterfall in Lavasa on a visit to Singavis.

Hariyali is the part of the memoir which I was closely associated with from the launching of this Non-Government Organization (NGO) till the retirement of its founder president, Shri Punam Singavi 2009. I continued my association with Hariyali to some extent even after 2009.

A spectrum of Hariyali's activities from the site in Sanjay Gandhi National Park to the ambitious seed-sowing across the national highway from Thane to Dhulia have specially carved a niche in my memory. The

missionary zeal of Punambhai to protect and enhance environment and his highly motivated team became the heart and brain of this organization. Its tagline "je^m e Deuebke^ej: Jevece " (Suggested by Prin. Olatikar) shows the promoters' and members' article of faith that afforestation and allied activities to enrich environment are necessary. The epitome of this firmly held belief is Bhavale Project of converting barren land into thick forest within a period of seven years only.

Right from seed collection in

summer to post plantation care plans were executed involving participation of school and college students, corporate office staff and people at large. I had accompanied Punambhai when Bhavale site was sanctioned by the Forest Department, when he addressed Morgan Stanley staff urging them to participate in tree planting, while meeting local leaders and administrative officers when the seed sowing from Thane to Dhulia national highway site was planned and while Punambhai enthused and guided senior citizens during eco-tours.

The remarkable presence of his spouse Mrs. Pushpalata Punamchand Singavi in all these activities was

like a catalyst. Her willing acceptance of Punambhai's spirited commitments and cooperation to him is an exemplary, silent, faithfully "Saptapadi" (Seven Steps Vows) on a wider horizon. Hariyali became this couple's 6th daughter after Vidya, Veena, Vibhavari, Trupti and his brain-child, Mulund Gymkhana.

Punambhai's personality traits (detailed elsewhere in this book) are seen in his work. My observations and experiences of attending managing committee meetings, annual general meetings, seminars, address to volunteers were lessons in how an NGO should be managed. This priest of nature reminds me of Shakespeare's words (in As You Like It Act 2, Scene - 1) "Finds

Punambhai sowing seeds, always leading from the front on the field.

Punambhai clicks Hariyali volunteers and some of the local residents at Bhavale across the barren forest land, which was to be developed into a green forest.

tongues in trees and books in running brooks, sermons in stones, and good in everything.”

The entire Hariyali team richly deserves credit for the success in all the aspects of environmental work which is continued in this 27th year also.

I requested Punambhai to write on Hariyali’s aims and objectives as well as plans and their implementation. I am grateful to him for this personal contribution.

L.S. Bhole

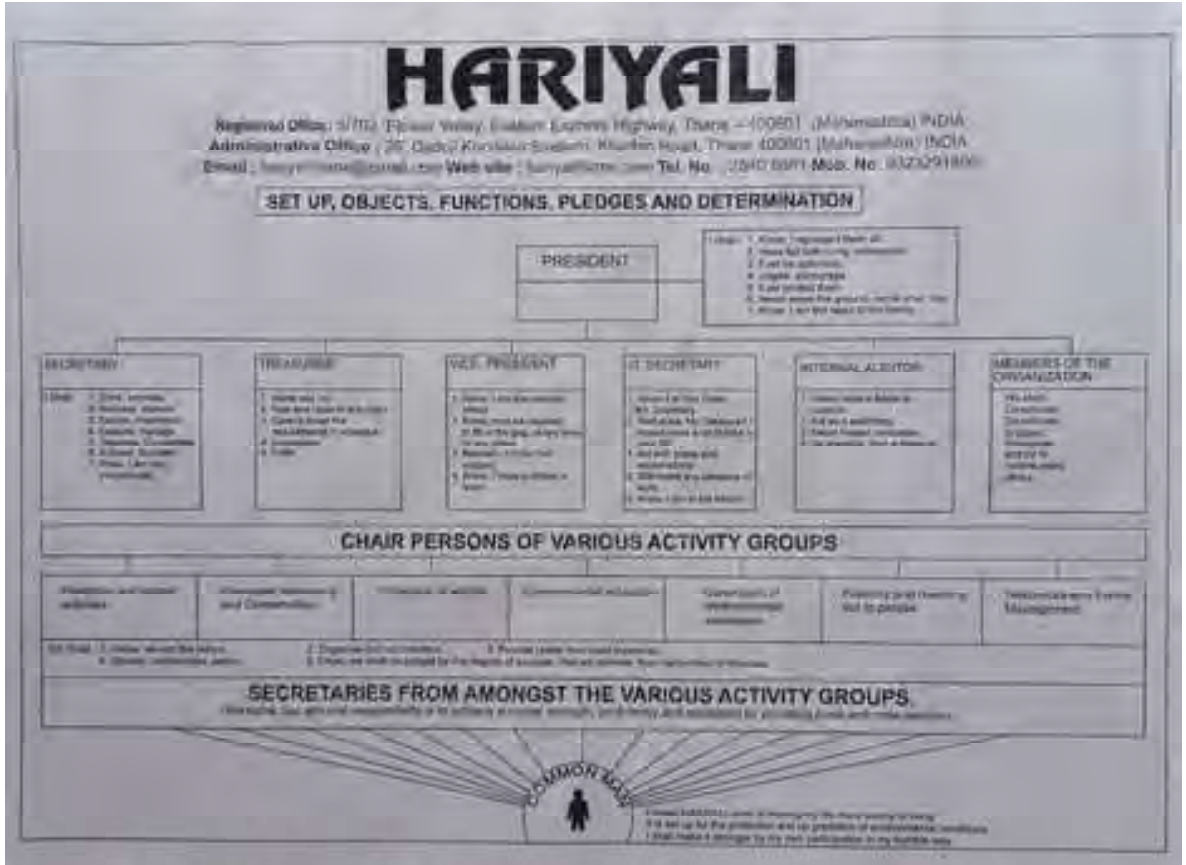
Involvement of students and employees from corporate sector in the plantation and afforestation activities of Hariyali at Bhavale.

Whenever possible, Mrs Pushpalata Singavi participated in Punambhai’s work on the field, as well.

भाग ३ - लेख २

हरियाली प्रकल्पासाठी मार्गदर्शक सूचना

Hariyali Management Chart: The Hariyali Chart in the picture signifies the sound professional approach of Punambhai in managing all the organizations promoted and developed by him over the years.

भाग ३ - लेख ३

वृक्ष हे लावू लक्ष न् लक्ष!

Volunteers participating in realisation of Punambhai dream of
“Vruksha he lavu laksha n laksha”

एकच आता आमुचे लक्ष्य, वृक्ष हे लावू लक्ष न् लक्ष!
निसर्गानि जे दिधले आम्हां, निसर्गाशीच देऊ पुन्हा!

उघडे डोंगर अन् उजाड रस्ते, कुणा न सलती सांगा मजला?
फुलवू डोंगर, खुलवू रस्ते! बदलू सगळे तनिक आस्ते!
रानोमाळी, रस्तोरस्ती वृक्ष हे लावू वस्तीवस्ती!

नद्या-नाले, तळी अन् विहिरी, निर्मिली कां देवा टाकण्या कचरा?
निर्माल्य हे देवापुढचे आता न तिथे टाकायाचे!

फुले, फुले ही करूनी गोळा, जमवून ठेवू बिया सगळ्या!
मुठीमुठीतून पडता बिया, फुले उमलती सारी लीलया!

देता लक्ष, वाढती वृक्ष! देतील छाया राहू दक्ष!!
येतील पक्षी, गातील कोकीळ! निसर्ग फुलता मोरही नाचे!
ससे-कोल्हे, हरीण-वानर, येतील सारे वनचर सत्वर!

मस्त फुलोरा भोवती बघता, चुस्त होईल मानव सगळा!
एकच आता आमुचे लक्ष्य, वृक्ष हे लावू लक्ष न् लक्ष!
(पुनम सिंगवी)

भाग ३ - लेख ४

गाथा 'हरियाली'ची

Punambhai explaining the concept of Hariyali to the volunteers of all the age groups on a plantation site.

‘एकच आता आमुचे लक्ष्य, वृक्ष हे लावू लक्ष न लक्ष’ असे ब्रीद घेऊन, प्रदूषणाच्या धुक्यातून वाट शोधित ‘हरियाली’ नावाचे एक स्वप्न इ.स. १९९६ च्या सुरुवातीला ठाणे शहरात अलगद अवतरले. यच्चयावत सृष्टीची गरज असलेला प्राणवायू निर्माण करण्याची क्षमता असलेल्या लाखो वृक्षांची कवचकुंडले आसपासच्या उघड्याबोडक्या डोंगरांवर चढवायची ‘तमन्ना’ मनात होती. ‘उघडे डोंगर, उजाड रस्ते, कुणा न सलती, सांगा मजला?’ या व्यथेतून हे स्वप्न जन्माला आले होते. त्या व्यथेचे कथेत रूपांतर करण्यासाठी ‘निसर्गाने जे दिधले आम्हां, निसर्गासच देऊ पुन्हा!’ या मार्गाचा

अवलंब करणे हा एकच पर्याय या निष्कांचन अवस्थेत होता. ‘फुलवू डोंगर, खुलवू रस्ते, बदलू सगळे तनिक आस्ते.’ अशी ध्येयासक्ती होती! त्यासाठी ‘रानोमाळी, रस्तोरस्ती, वृक्ष हे लावू वस्ती, वस्ती!’ असा संदेश सगळीकडे पोहोचविणे आवश्यक होते. त्यासाठी प्रचंड भटकंतीचे आयोजन करण्यात आले. अशा भटकंतीतून उघड्याबोडक्या डोंगरांबरोबरच जीवनरहित नद्या, निळे-काळे झालेले पाण्याचे साठे, दुर्गंधीने वेढलेले तलाव अन् तथाकथित बागाही नजरेस पडल्या. ते बघून व्यथित झालेल्या मनातून उद्वेग बाहेर पडला. ‘नद्या-नाले, तळी अन् विहिरी, निर्मिली का देवा टाकण्या कचरा?’

निर्माल्य हे देवापुढचे आता न तिथे टाकायाचे!’ निर्धार झाला- देवळातील, मंगल कार्यालयांतील फुलांची आरास कचऱ्यात जाता कामा नये. ती गोळा करून त्यांतील झेंडूसारखी फुले वाळवून त्यांतील बियांचा उपयोग करता येईल. उर्वरित निर्माल्याचे खत करता येईल. ‘फुले, फुले ही करूनी गोळा, जमवुनी ठेवू बिया सगळ्या! मुठीमुठींतून पडता बिया, फुले उमलती सारी लीलया!’ त्यासाठी हजारो मुठी हव्यात, वृक्ष लावणारे हात हवेत. त्यांची काळजी घेणारी, मायेने जपणारी मने हवीत. लहानमोठे, अबालवृद्ध, महिला-पुरुष कोणीही चालतील. सगळ्यांनाच नाही का श्वास घ्यायला लागत? खायला अन्न आणि डोक्यावर सावली नसते कोणाची गरज?

यारे या, सारे या! ‘देता लक्ष, वाढती वृक्ष! देतील छाया, राहू दक्ष!’ वृक्षांनी आच्छादलेली धरा कोणाला आवडत नाही? वृक्षांच्या मुळांमुळेच झिरपते पाणी जमिनीत. त्यामुळेच वाढतात पाण्याचे साठे. सारा परिसर फुलून निघतो. जीवनदायी गंध सगळीकडे दरवळतो. ‘येतील पक्षी, गातील कोकीळ! निसर्ग फुलता मोरही नाचे!’ पशु-पक्षी-प्राणी साऱ्यांनाच तर हे वातावरण आकर्षित करते! ‘ससे-कोल्हे, हरीण-वानर, येतील सारे वनचर सत्वर!’

एवढे सारे बघितल्यानंतर मनुष्यप्राणी सुखावल्यावाचून कसा राहील? ‘मस्त फुलोरा भोवती बघता, चुस्त होईल मानव सगळा!’

आणि म्हणूनच, ‘एकच आता आमुचे लक्ष्य, वृक्ष हे लावू लक्ष न लक्ष!’ असा ध्यास ‘हरियाली’ने घेतला. हा ध्यास कधीही न संपणारा असा आहे. पृथ्वीवर जीवसृष्टी आहे, तोवर त्यांस प्राणवायू आणि पाणी यांची आवश्यकता भासणार आहे. त्यासाठी आवश्यक असलेले वृक्ष लावण्याची, त्यांची जोपासना करण्याची जबाबदारीही मानवाचीच आहे. त्यामुळे गेल्या तेरा वर्षांत जागा उपलब्ध होईल तिथे, परवानगी मिळेल तिथे आणि मिळतील त्या वृक्षांची रोपे लावण्याचा झपाटा हरियालीने सुरू केला. उपलब्ध होतील त्या सर्व माध्यमांतून जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत आपला संदेश पोहोचविण्याचा प्रयत्न केला. नव्हे, प्रत्यक्ष कार्यदेखील केले आणि करित असतो. परिसर-परिचयासाठी अबाल-वृद्धांकरिता निसर्गभ्रमण, नदी-परिक्रमा आदींचे आयोजन केले. वेगवेगळ्या वृक्षांच्या बिया गोळा करित त्यांची रुजवण केली, वाटप केले, रोपे केली! पाणी अडवीत राहण्यासाठी छोट्या-मोठ्या नाल्यांवर, दगड-खार्णीच्या परिसरात बांध घातले. या साऱ्या कामात शाळा-कॉलेजातील विद्यार्थ्यांच्या श्रमशक्तीचा वापर केला. वारकऱ्यांच्या श्रद्धेस आवाहन करित क्रियाशील केले. लेख, व्याख्याने, कार्यशाळा आदींच्या माध्यमातून पर्यावरणविषयक जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

Punambhai standing on a bund across a rivulet at Pethepada, Dist Thane, constructed with the Shramdan of volunteers of Hariyali and the villagers.

काही ठिकाणी यश आले. काही ठिकाणी म्हणावे तेवढे यश नाही आले. ठाण्याच्या कोंकणीपाडा परिसरात निर्माण झालेले आणि आता स्वयंप्रेरित झालेले जंगल आणि त्याच परिसरातील दगडी खार्णीचे जलाशयात झालेले रूपांतर हरियालीची यशोगाथा आहे. ठाण्यातीलच माजिवडा-बाळकूम परिसरात बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या जलवाहिनी परिसरात निर्माण झालेले पक्षी अभयारण्य आणि घोडबंदर रोडवरील मुंडा डोंगराला आच्छादित करणारी वृक्षराई या यशोगाथेत भर टाकते. काल्हेर-कशेळी परिसरात फारसे यश न लाभलेल्या वृक्षलागवडीच्या काही खुणा आहेत. मुंबई-नाशिक रस्त्यालगतचा दिंडेश्वर महादेवाचा डोंगर आणि भवाळे-लोणाड वनपरिसरात होणारी प्रचंड वृक्षलागवड या प्रवासातील एक महत्त्वाचा टप्पा ठरणार आहे. कुठल्याही सरकारी मदतीशिवाय सुरू झालेली ही पर्यावरण यात्रा अधिकाधिक लोकांना सामावून घेत पुढे चालली आहे. लोकांना 'वृक्षव्रती' होण्याचे आवाहन करणाऱ्या आणि न संपणाऱ्या या यात्रेत सगळ्यांचे स्वागत असते.

पावसाळा सुरू झाला की समाजाच्या विविध घटकांतील लोकांचे फोन येतात. 'आम्हांला वृक्षलागवड करायची आहे. कुठे लावायचे वृक्ष? कोणते लावायचे? कसे लावायचे? परवानगी कोणाकडून घ्यायची? रोपे कुठे मिळतील? काय खर्च येईल? खडे कसे आणि किती आकाराचे करायचे? खत द्यायचे का? पाण्याची काय व्यवस्था करायची? वृक्ष देशी लावायचे की विदेशी लावायचे? किती अंतरावर लावायचे? वृक्षांचे-रोपांचे

माणसांपासून, गुरांपासून रक्षण कसे करायचे? असे एक ना अनेक तऱ्हेचे प्रश्न असतात. अशी चौकशी करणाऱ्यांमध्ये शाळा-कॉलेजांमधील प्राध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी, संचालक इत्यादी असतात. त्याप्रमाणे वेगवेगळ्या औद्योगिक कंपन्यांचे व्यवस्थापक कर्मचारी आदी असतात. महिलामंडळे, ज्येष्ठ नागरिक संघटना, लायन्स क्लब, रोटरी क्लब, जायंट्स, इनर व्हील आदी सेवाभावी संस्थांचे सदस्य तर असतातच असतात. काम करण्याची, वृक्ष लावण्याची इच्छा सगळ्यांनाच असते. पर्यावरण रक्षण करण्याचे महत्त्व आणि वृक्षांचे त्यांतील स्थान वाचून, ऐकून, टीव्हीवर बघून सगळ्यांनाच पटत असते. पण हे करायचे कसे?

अशा वेळी त्यांना हरियालीचा मोठ्याच आधार वाटतो! हरियालीने या सगळ्या प्रश्नांचा वेध घेत आपली भूमिका तयार करून ठेवलेली असते! येणाऱ्या सगळ्यांचे मार्गदर्शन करण्यासाठी त्यांच्याकडे स्वयंसेवी नागरिक आणि विद्यार्थी यांचा फौजफाटा तयार असतो. त्यांत अगदी पाच वर्षांच्या बालकांपासून तब्बल ऐंशी वर्षापर्यंतच्या तरुणांचा भरणा असतो! डोंगरउतार असो की जलवाहिन्यांलगतचा रस्ता असो! त्यांचा उत्साह वाखाणण्यासारखा आणि 'ज्योत से ज्योत जलाते चलो' या स्वरूपाचा असतो!

त्यामुळेच आज हरियाली दीपस्तंभासारखी उभी आहे. काम करणाऱ्यांसाठी पथदर्शक आणि मार्गातील धोक्याची जाणीव करून देणारी!

पुनम सिंगवी

ठाणे, १२ मार्च २०११

Part III - Chapter 5

My Last Bow

Shri Punambhai and Sau Pushpalata Singavi expressing their gratitude towards the activists of Hariyali for their participation and co-operation in the pursuance of mission of Hariyali.

(This is the letter that I had written to the Then President of Hariyali, Shri Suresh Patankar dated 5th August 2015 conveying my decision not to file my nomination for re-appointment as a Trustee of Hariyali, as also, explaining my reasons for the same. This was in conformity with my conviction that people in public life must learn to work with involvement, but with detachment, not considering the public institutes as their private property.)

Shri Sureshji Patankar
President, Hariyali Thane 400601

Dear Shri Patankarji
Ref: - Tele-talk and message through Shri Nitin Khare
Sub: - Nomination form for re-election to the Board of Trustees – My Last Bow!

Namaste!

I understand that I am liable to retire by rotation as a Trustee of Hariyali at the forthcoming AGM. I am indeed thankful to you for having requested me to file the nomination form for re-election.

The temptation to hang on is always so very tempting! However, as

planned earlier, I have decided to 'hang up' rather than 'hang on'. Being the 'first to come in', I deem it to be my duty and appropriate 'to be the first to go out'. This is the principle that I have so religiously followed and adhered to in my public life.

As I write this to you with both the eyes full of tears of joy and fulfillment, lot many faces keep on coming on my screen. S/s Ashok Tilak Sir, Prin. Oak, Prin. Bhole, Prin. Bhide, and Rajendra Surana have been there right from the inception of the organization and have always been sources of great strength for me and the organization.

As Promoter and President of the organization it was always my endeavor to identify, pick up and promote talented, committed and experienced people from amongst the members and other patrons of the organization and bring them in the main stream. S/s Hema Gupte, Prin. Dr. Madhuri Pejaver, Vasant Bondale, Aditi Date, Vishal Singavi, J.D. Bahalkar, Satish Athalye, Datta

Sahsrabudhe and many others were such inductions from the first generation of Hariyali and have proved their metal time and again. Similarly, Shri V.K. Kelkar, Surendra Dighe, Mr. & Mrs. Rajput, Mr. & Mrs. Jog, Mr. & Mrs. Athavale, Mr. & Mrs. Vasant-Sahdana Kale, Ramesh Deshpande, Vikas Maideo and others, too, were pillars of strength, though not being in the lime-light these days.

S/s Nitin Khare, Madhukar Date, Govindrao Chavan, Ajit Dehbandhu, Shrinivas Sathe, Chandrashekhar Vaidya, Om Prakashji Sarawagi, Manisha Tilak, Sunil Pujari, Pradeep Lothe, Ravindra Bhagwat, Dr. Sandhya Diwanji, Mohan Singh Bisht have been the worthy inductees from the 2nd and 3rd generations.

Dr. Neelima Kulkarni, Dr. Kusum Gokhale, Mangala Borkar, Alaka Bhagwat along with Dr. Madhuri Pejaver provided not only an academic base to the organization, but also kept on participating vehemently in the field work of Hariyali right from the beginning.

Late M/s Vijay Singavi, Hema Gupte, Leela Joshi, M.M. Joshi, Appa Jamdade, Vilas Deshpande and a few others have left their indelible print on the organization.

There have been many silent donors like S/s V.K. Kelkar along

Punambhai bidding farewell to Hariyali and Thane on his shifting to Lavasa and withdrawal from all the field activities.

with M/s Singavi, Oturkar & Kelkar, Rajendra Surana, Achyut Oak, Aditi Date, Rajendra Jain, Dilip Karandikar, P.B. Desai, Ravindra Prabhudesai, who have enriched the resources of the organization.

And how can I forget thousands of students from schools and colleges who have been participating in the activities of the organization through their N.S.S. and N.C.C. units, nature clubs, wangmay mandals and other forums with a great deal of enthusiasm and commitment, making the senior citizens feel younger with their zeal. They, in turn, got motivated seeing the senior citizens from Hariyali working shoulder to shoulder along with them. Participation of CSR teams from over more than fifty corporates during last few years has taken us to a great height. So has the participation of several Rotary Clubs, Lions, Rotaracts, Inner Wheel, Senior Citizens, and many other social organizations been helping us spread our message and mission.

Our programs like River Parikramas, Distribution of seeds through Warkaris, Beejaropan across N.H. 3 from Thane to Dhule proved to be tremendous success and brought lot of publicity and reputation to the organization.

Our survey of Thane's floods in 2005 and later presentation of project report on Engineering Solutions for the prevention of repetitive water-

logging and environmental management plan for Thane City, headed by none other than you was again a landmark project, indeed.

My journey with Hariyali was not only thrilling, charming and rewarding in the field of social work, but also motivated me to write several articles and compile them in the form of books, present TV serials, submit papers at several conferences of national and international levels.

I am indeed, proud of this magical voyage of twenty years in the company of all of you and bow out of not only Hariyali but the active social life with a sense of fulfillment, content and tremendous joy!

I will, however, always continue to be available in the service of Hariyali whenever and for whatever purpose needed.

Abstracts of papers sent by me on Hariyali's work have been accepted for presentation at an international conference to be held in Istambul in Turkey in October 2015 and another in London in August 2016. Though I may not be able to attend the Istambul conference, I am most likely to attend and make presentation at the London conference. This is for your info only.

Warm regards and all the best.

Sincerely yours
Thane, 5th August 2015

Punam Singavi

भाग ३ - लेख ६

पुनमजी सिंगवी सर- आगळे व्यक्तिमत्त्व

Shri Suresh Patankar Chief Engineer of Mumbai Municipal Corporation (retired) and later President of Hariyali (retired) educating the members of Hariyali on the water supply system of Thane and Mumbai.

साधारण ४० वर्षापूर्वी मुलुंड मधील एका संस्थेत कार्यवाह म्हणून काम करत असताना माझ्या काही मित्रांनी एका व्यक्तीची ओळख करून दिली. ती व्यक्ती म्हणजे पुनमजी सिंगवी सर, पहिल्या ओळखीतच त्यांनी, भविष्यामध्ये मुलुंडमध्ये किती चांगल्या प्रकारे जिमखाना अस्तित्वात येण्याची गरज आहे हे सांगताना एक गोष्ट ओळखली म्हणजे, सिंगवी सर हे विशिष्ट ध्येयाने प्रेरित होऊन एकदा का कामाला लागले की, त्या प्रकल्पाच्या मुळाशी जाऊन त्याचे स्वतःच खळगे ओळखून तो प्रकल्प पूर्ण करायचा अशा जिद्दीचं हे व्यक्तिमत्त्व आहे.

सिंगवी सरांनी, आम्हां दोन-तीन मित्रांना

प्रायोजित जिमखान्याचे सदस्यत्व होण्याचे सूचित केलं पण काही कारणामुळे आमच्या सगळ्यांचे ते राहून गेलं. कारण म्हणजे ज्या संस्थेत आम्ही कार्यरत होतो तिथे पुष्कळच गोष्टी करण्यासाठी वाव होता आणि त्याच्यात आम्ही सर्व गुंतून पडलेले होतो, सिंगवी सर जिमखान्याचे कशा रीतीने प्रयत्न करित आहेत हे मला पुष्कळ व्यक्तींकडून कळायचं माणसे जोडून प्रकल्पामध्ये विशिष्ट व्यक्तींची विशिष्ट कामांसाठी मदत घेणं ही कला किती चांगल्या प्रकारे आहे हे कळून चुकले. एका क्षणी बातमी आली की, मुलुंड जिमखाना हा प्रकल्प साकार होत आहे. सिंगवी सर आणि त्यांच्या सर्व चमूचे आम्ही आमच्या संस्थेतर्फे

अर्थातच अभिनंदन केले. त्यानंतर पुढील काही वर्ष, सांसारिक जबाबदाऱ्या, संस्थेचं काम, कचेरीतील कामांचा व्याप वगैरे गुंतल्यामुळे, सिंगवी सरांनी जिमखानाच्या बाबतीत काय निर्णय घेतले हे फारसे माहित नव्हते. गंमत म्हणजे एक दिवस प्रोफेसर भिडे यांची ट्रेनमध्ये जाताना गाठ पडली. त्यांनी सांगितलं की सिंगवी सर आता ठाण्याला स्थायिक होण्याच्या विचारात असून त्यांच्या मनामध्ये, त्यांच्या फ्लॅटमधून जे उघडे बोडके डोंगर दिसत आहेत.

ज्याच्यावर मुळीच झाडे नाही, त्याच्यासाठी संस्था काढून वृक्षारोपण करण्याचे मोठी योजना आखत आहेत. प्रोफेसर भिडे आणि इतर बहुतांश सहकारी आर्थिक विषयातले तज्ज्ञ होते. त्यांच्या मदतीने त्यांनी हरियाली साकार केली हे कळल्यानंतर मी सरांना सांगितलं की अभियंता या नात्याने माझी कुठचीही मदत पाहिजे असल्यास त्यांनी अनुमान करू नये. हक्काने माझा उपयोग करून घ्यावा. एक दिवस सरांनी घरी मला जेवायला बोलावलं, वहिनीचं रुचकर जेवण घेता घेता त्यांनी हरियालीबद्दल, बंधारे वगैरे याबाबतीत ज्या काही गोष्टी सांगायच्या होत्या आणि त्यांच्या मनात होत्या त्याचं वर्णन केलं. म्हणजे बघा, माझे जे काही थोडेफार अभियांत्रिकी ज्ञान आहे त्याचा

उपयोग करून घ्यायचा हे लगेच त्यांनी जाणलं, एक दिवस त्यांच्या घरी मी सकाळी सहा ते सातच्या दरम्यान पोहोचून भवाळे या प्रकल्पासाठी प्रयाण करून काही गोष्टी कशा प्रकारे करता येतील बंधारे कोठे बांधता येतील वगैरे गोष्टींची चर्चा केली. माझे मित्र श्री सतीश आठल्ये यांच्या मदतीने प्रकल्पाला जलसंवर्धनाची जोड कशी देता येईल हे सांगितले, मला गंमत आणखी एक गोष्टीच्या वाटते म्हणजे सिंगवी सर स्वतः आर्थिक व्यवहारातले जाणकार व्यवहाराने लेख लिहिणारे, 'चार्टर्ड अकाउंटंट'ची कंपनी चालवणारे, परंतु आर्थिक व्यवहारातील जाणकारी असलेली ही व्यक्ती कशा रीतीने अभियांत्रिकी प्रकल्पाचा विचार करते हे बघून गंमत वाटली आणि समाधान वाटलं, की एक अत्यंत चांगला जोडीदार आपल्या आयुष्यामध्ये मिळाला आहे. सकारात्मक विचार करून काही प्रकल्प समाजोपयोगी करण्याची वृत्ती दाखवणारी ही व्यक्ती मला वाटतं अशा त्यांच्या या स्नेहबंधामुळेच आमच्यासारख्या काही जणांच्या मनात समाजोपयोगी प्रकल्पांची विचारसरणी तयार झाली.

हरियालीच्या भवाळे प्रकल्पासाठी त्यांनी कशा प्रकारे फारैस्ट खात्यामध्ये संबंध निर्माण करून ठेवले

Shri Suresh Patankar greeting Punambhai on the occasion of celebration of 75 years, along with other functionaries of Hariyali (L to R: Shri Satish Athalye, Suresh Patankar, Prin Late Shri Y.B. Bhide, Punambhai, Sau Pushpalata Singavi, Ashok Tilak Sir, Prin Laxman Bhole and Ajit Deshbandhu. Ex-President of Hariyali, Late Shri Madhukar Date.

होते ते पण अनुभवाला आले. पुढील आयुष्यात त्याचा उपयोग झाला. जंगल खात्याच्या रिसॉर्टमध्ये त्यांनी आम्हां तिघा सहकाऱ्यांना-यांना चर्चेसाठी बोलवलं त्यावरून प्रकल्पासाठी कशा प्रकारे पूर्वपीठिका तयार करायची याचं ज्ञान मिळाले, आणि त्याचा पुढील आयुष्यात पुष्कळ उपयोग झाला. सिंगवी सरांनी ठाणे आणि धुळे येथील रस्त्याच्या दुतर्फा बिया पेरण्याचे जे मोठे अभियान हाती घेतले त्याच्या एका सेक्शनची माझ्यावर जबाबदारी टाकताना त्यांनी जे मार्गदर्शन केले तेसुद्धा मला पुष्कळ उपयोगी पडले, एकदा सिंगवी सर भेटले आणि म्हणाले की आता मी या संस्थेसाठी निर्मितीपासून जे काम केले ते माझ्या सहकाऱ्यांच्या हवाली करण्याच्या मनःस्थितीत आहे आणि त्यासाठी मी लवकर निवृत्ती घेण्याचा विचार करित आहे. ही गोष्ट सुद्धा त्यांनी अत्यंत चांगल्या रितीने अमलात आणून सहकाऱ्यांच्या हातामध्ये भवाळे प्रकल्प सुपूर्द केला आणि व्रतस्थतेच्या नात्याने प्रकल्पासाठी काही चांगल्या गोष्टी सुचविल्या. या व्यतिरिक्त त्यांनी संपूर्णपणे प्रकल्पासाठी एक प्रकारे विश्वास दर्शक अशी फळी निर्माण केली आणि भवाळे प्रकल्प साकार झाला. सात वर्षांनंतर चांगल्या प्रकारे वृक्ष लागवडीतून निर्माण झालेली जागा हरियलीने जंगल खात्याला परत केली. त्याचे मोठे समाधान त्यांना दिसत होते, अर्थात हे बघून आम्हांला पण म्हणजे आम्ही सर्व कार्यकर्त्यांना पण समाधान वाटले कारण आमच्या गुरूंनी जे आम्हांला शिकविले ते साकार झालं. हरियालीच्या स्थापनेनंतर पंधरा वर्षांनी मुलुंड विभागाची स्थापना करताना त्यांनी दिलेल्या काही मंत्रांचा, काही गोष्टींचा, आम्हांला चांगल्या प्रकारे उपयोग झाला. उदाहरणार्थ प्रकल्पामध्ये सातत्य असणे आणि पर्यावरणीय दृष्ट्या विविधतेचा विचार करणे, त्या दृष्टिकोनातून सतीश

आठल्ये आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी-यांनी टेटवली प्रकल्प जंगल खात्याकडून सात वर्षांसाठी मिळवला. एक चांगल्या प्रकारे अर्थ देणारी संस्था मिळाल्यामुळे, किती चांगल्या प्रकारे काम झालेले आहे हे सर्व जण जाणत त्यांच्या विविधतेचा जो मुद्दा होता त्याला अनुसरून विभागाने घनकचरा व्यवस्थापनाबद्दल व्हिजन डॉक्युमेंट किंवा लक्ष आराखडा महापालिकेला सादर केला.

महापालिकेने दोन जागा काम करण्यासाठी म्हणून हरियालीला दिल्या आणि त्याचा चांगला उपयोग हरियालीने केला. या सर्व गोष्टी चालू असताना मधून मधून आम्ही त्यांच्या सल्ला घेत होतो, त्याप्रमाणे त्यांच्या एकंदरीत विचारसरणी प्रमाणे आम्ही पुष्कळ प्रकल्प साकार करण्याचा प्रयत्न केला, लोहगड किल्ल्यावर वृक्षारोपण करणे हा प्रकल्प त्यांना अत्यंत भावला. त्यांनी चांगला सहभाग दिलेला मला आठवतं. सर्व सहकाऱ्यांना एकत्र घेऊन काम करणे, प्रत्येकाने विशिष्ट कामांसाठी आणि वैशिष्ट्य असलेल्या कामात प्रकल्पासाठी उपयोग करून घेणे, त्याला तो प्रकल्प आपलासा वाटेल अशा रितीने वर्तणूक ठेवणे, ह्या सर्व गोष्टी सिंगवी सरांकडून शिकायला मिळाल्या स्थायिक त्यांच्याकडून मार्गदर्शन मिळवणे हा मी हक्क समजतो आणि ते देतात. ते जरी लवासाला स्थायिक झालेले असले तरी आमच्या सर्व आणि विविध प्रकल्पांना त्यांचे नुसते आशीर्वाद नसून त्यांचे मार्गदर्शन मिळते हे फार महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी त्याचे आभार मानणार नाही कारण ते आमचे स्वतःचे हक्काचे सर आहेत पण त्यांना धन्यवाद मात्र आम्ही सर्व जण देऊ इच्छितो.

सुरेश ना. पाटणकर

भाग ३ - लेख ७

एकला चलो रे...

Writer of this article, Prof (Dr) Neelima Kulkarni, also Co-author of a presentation on the work of Hariyali at the campus of Hong Kong University

हे आमचे सर...लहानशी, किरकोळ शरीरयष्टी, आणि सर्वसाधारण दिसणारी मूर्ती..... मी कोणालातरी लांबूनच सरांची ओळख करून देत होते आणि समोरच्या व्यक्तीने मला आश्चर्यचकित होत विचारले.... हरियालीचे एवढे मोठे काम यांनी उभे केले? 'एकला चलो रे' म्हणता-म्हणता हरियालीचे एक कुटुंब तयार झाले... माझी आणि सरांची चांगली ओळख साधारण १७-१८ वर्षांपूर्वी झाली. हरियालीशी मी साधारण २२ वर्षांपासून संलग्न आहे ती आजतागायत... सुरुवातीची ३-४ वर्षे सरांना लांबून पाहण्यात गेली.

त्यांची काम करण्याची पद्धत, पुढाकार घेऊन जबाबदारी घेऊन योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता, नेतृत्व गुण, स्वतःचे म्हणणे समोरच्याला पटवून देण्यातील हातोटी, कामाचा झपाटा, तपशिलाचा अभ्यास आणि काही झाले तरी हाती घेतलेले काम तडीस नेण्याचा

त्यांचा स्वभाव... हे सर्व त्यांच्या संपर्कात आल्यावर जास्त चांगले कळत गेले.

अलीकडे जाणवलेला त्यांचा आणखी एक गुण म्हणजे एखाद्या गोष्टीपासून स्वतःला अलिप्त ठेवता येणे... एरवी मुलुंडमध्ये मुलुंड जिमखान्यासारखी संस्था उभारण्यात त्यांनी केलेले काम आणि त्यानंतर त्या संस्थेपासून लांब राहणे, दूर राहणे. ही गोष्ट सामान्य माणसासाठी अतिशय कठीण असते. सरांनी सुरुवातीच्या काळात मुलुंड कॉमर्स कॉलेजमध्ये एक विद्यार्थिप्रिय प्राध्यापक म्हणून काम केले. त्यानंतर सनदी लेखापाल म्हणून त्यांचे सुरू असलेले ऑफिस सहकाऱ्यांवर सोपवून पूर्णवेळ हरियालीच्या कामाला वाहून घेतले. ठाण्याच्या आजूबाजूचे उघडेबोडके डोंगर बघून नुसते हळहळत न बसता त्यांनी काम सुरू केले आणि हरियाली अस्तित्वात आली. बघताबघता अनेक समविचारी लोक जोडले गेले.

सरांच्या पुढाकाराने आणि नेतृत्वाखाली लोक कामाला लागले. हरियालीसाठी केलेले नावीन्यपूर्ण आणि वैविध्यपूर्ण उपक्रम सर्वांनाच भुरळ घालतात. श्रमदान आणि लोकसहभाग यांवर त्यांचा भर... झाडे लावणे आणि पर्यावरणविषयक जनजागृती करणे याव्यतिरिक्त ठाण्यातील भटकंती, स्थानिक चॅनेलवर त्यांनी केलेले पर्यावरणविषयक कार्यक्रम, नदी परिक्रमा, पर्यावरण कॅलेंडर, पर्यावरणविषयक लिखाण, औषधी वनस्पतींचे प्रदर्शन, रोपवाटिकेतील कामे, पर्यावरण विषयक परिसंवादांतील सहभाग, असे अनेक कार्यक्रम अजूनही आठवतात. हरियाली म्हणजे सिंगवी सर आणि सर म्हणजे हरियाली.. असं एक समीकरण झालं. परंतु त्यांनी स्वतःला घालून दिलेली मर्यादा हरियालीतून बाजूला होतानाही त्यांनी पाळली. गेली २५ वर्षे, अथकपणे काम करणारे सर सर्वांना अजूनही मार्गदर्शन करतात. प्रत्येक गोष्टीतील त्यांचे असलेले परिपूर्ण नियोजन, तपशीलवार केलेला विचार आणि त्या दिशेने केलेले काम; या गोष्टी प्रकर्षाने जाणवतात. जंगल खात्यातील अधिकाऱ्यांशी संपर्कात राहून त्यांनी वनीकरणासाठी जमीन मिळवून त्यावर झाडे लावली. श्रमदानासाठी कॉर्पोरेट कार्यालयातील अनेक स्वयंसेवक, शाळांतील आणि महाविद्यालयांतील विद्यार्थी, मंडळं, निसर्गप्रेमी यांना सामावून घेतलं.

२००७ साली आम्ही 'हरियाली'च्या कामावर एक शोधनिबंध वाचण्यासाठी एका आंतरराष्ट्रीय परिषदेसाठी हाँगकाँगला गेलो होतो. संपूर्ण प्रवासाचे नियोजन सरांनी केले. काही प्रवास सुरू होण्यापूर्वी तर काही प्रवासादरम्यान.... आम्ही **abstract** पाठविले. ते स्वीकारलेही गेले. आणि पुढील शोधनिबंध वाचनापर्यंतचा प्रवास घडून आला. सर, सौ. सिंगवी आणि मी असे जाण्याचे ठरले. आम्ही

तिघे म्हणजे, इन, मीन आणि तीन अशी नावे ठरली. चिनी नावांत सहज मिसळून जाणाऱ्या ह्या नावांचे सरांनीच विमानतळावर नामकरण केले होते. यावरून सरांची विनोदबुद्धी दिसून येते. आमच्या त्या प्रवासादरम्यान प्रत्येक गोष्टीतील अभ्यास करून जमा केलेला तपशील त्यांच्याकडे नेहमी तयार असे. प्रवासादरम्यान खर्च कसा आणि कोणी करावा यावर एका लेखापालाच्या भूमिकेतून ते अतिशय स्पष्ट होते. परंतु हिशोबाच्या बाबतीत अतिशय बाळबोध आणि अनभिज्ञ असलेली मी ते सहज समजू शकत नव्हते. अशा वेळी अतिशय थंड डोकं ठेवून एखाद्या कमी समज असलेल्या विद्यार्थ्याला समजवावे तसे ते समजावून सांगत असत. सर लिखाणही उत्तम करतात. पर्यावरणविषयक लेख, प्रवास वर्णन तसेच ललित लिखाण यांतून त्यांची ओघवती भाषा जाणवते. सरांची काही पुस्तके 'ई-साहित्य'कडून प्रकाशित झाली आहेत. त्यांच्यातील आत्मविश्वास त्यांना कुठेही जाण्यापासून थांबवू शकत नाही हेच खरे.

हरियालीपासून लांब गेल्यावरसुद्धा त्यांचे काम विविध अंगांनी सुरूच आहे. त्यांचे आत्ता वास्तव्य असलेल्या लवासा येथेसुद्धा त्यांनी अनेक उपक्रम सुरू ठेवले आहेत. या सगळ्यात सिंगवी मॅडमची त्यांना कायमच खरी साथ मिळाली, हे नेहमी जाणवले. सरांकडून मी अनेक गोष्टी कळतनकळत माझ्या कुवतीनुसार शिकत गेले. मी एक चांगली शिक्षिका तर होतेच परंतु समाजाभिमुख राहून सार्वजनिक जीवनात काम कसे करावे, हे मी सरांकडून शिकले. सर म्हणजे पर्यावरणासाठी लढणारा एक खरा लढवय्या आहे.

सरांना आणि मॅडमना आनंदी आणि आरोग्यदायी आयुष्य लाभो हीच परमेश्वराकडे प्रार्थना!

डॉ. नीलिमा कुलकर्णी

Part III - Chapter 8

Singavi Sir on my Canvas

The Writer of this article, Dr Madhuri Pejaver is a close friend and colleague of Punambhai, Ex-Principal of Bhandodkar College of Science, Thane and the Dean (Retd) of Science University of Mumbai. In the picture. She is drawing attention of participants in a trek to some bird in the thicket of trees.

Prin Bhole Sir has put a great responsibility on my shoulders I feel and that is to paint Singavi Sir on the Canvas! It is as difficult as painting the sky or taking a picture of the universe. Such a multifaced personality! He came into my life around 1996. A very casual meeting. He had come to attend one of my lectures about some environmental related topic. After the lecture was over sir said we too have one organization, named Hariyali. We too intend to do some work, related to

the environment. Please do come! I never knew then what he intended to do! I was not even knowing him. I think he had just shifted from Mulund to Thane, so was not aware about his work or experience.

But the assuring smile and confidence in his words attracted me and knew that I will be happy to work in his organization. And joined Hariyali. What does that mean? Nothing but started working with a few handfuls dedicated people which involved discussions, planning, visits

to various institutes, preparing for lectures, delivering lectures about our work and so on. I remember we visited many colleges, schools, Sr. Citizen clubs, institutes like VJTI, IIT, Rotary clubs. We used to present the work which we intended do and ask for volunteering in the noble cause of water conservation, tree plantation and reforestation. We could gather many schools, colleges and very dedicated people then and our first project started taking shape at Konkani pada near Tikujini wadi, at Manpada, Thane.

Simultaneously various activities started which included seed collection, seed sowing, sapling making, plantation, making bandharas, identifying plants, animals, keeping data of same and of course visiting more and more

Dr Madhuri Pejaver with her friends Dr Sheela Hajirnis and Dr Alaka Bhagwat relaxing across a waterfall in Lavasa during their visit to Singavis in September 2023.

institutes to appeal for volunteers. I remember we also published Hariyali calendars and Late Shri Hema Gupte who himself was a great artist used to take great interest in designing the same. Our office was at Flower Valley which was none other than Sir's Residence. We enjoyed all delicious dishes prepared by Pushpa Vahini during our discussion sessions. I always have appreciated her because she used to take care of every one of us, untiringly, with smiling face. Every time we used to go tea, and some snacks were ready for us. Such a lovely lady.

Our work at Konkani pada was in full swing. Many volunteers had joined by now. When we could see the results in the form of waterbodies and thick cover of trees, Sir felt we should try to bring more and more people in forest and hence we can as well identify certain paths and take treks in Yeoor hills. I remember around 12/13 different paths were shown to us by Sunil who still guides our volunteers in Jungle. By then the number of volunteers also had increased so sometimes we used to have a group of 15/20 sometimes only three of us: me, Sir and Sunil. Many of the old timers like Dr. Rajput, Samaj, Mr. and Mrs. Jog, Mr. and Mrs. Athawale, Mr. Nitsure, Mr. Shekh and few such used to be regular

path finders. During one such trek we could smell the leopard too. In another trek it was raining so we stopped under a tree. Sir said madam just listen, the raindrops are falling from mango leaves from above our head. Next to us is a jackfruit tree. Listen to raindrops standing below it. It was very quiet except the raindrop noise. And I could really experience the difference in sound of rain drops falling from these two trees. I am from a science background and have learnt the shapes of leaves in theory. But the sound of raindrops while falling from both varies, was taught to me by a CA. He has a great ability to notice small objects, small differences, and beauty around. May be his great travelling experiences has enhanced his ability of these observations. But it was always fun during treks. I started enjoying eating steamed sprouts with groundnuts with him. He never wanted to trouble Pushpa Vahini while leaving in the early mornings. So, he felt it easy to steam sprouts himself and bring. He is a very affectionate person and sometimes I feel has the ability of magnet. I remember one of my friends talking about the Phycus tree with small leaves, which she named as magnet tree. She could see a lot of sparrows coming and resting on that tree in evening and hide below leaves. After some time, she could hear the chirping sound of sparrows without a single sparrow being seen,

as if the tree was making that sound. Same is the nature of Singavi Sir. He has the ability to connect to people at all levels and keep them bound with him. All the volunteers working in various organizations he established and Hariyali itself is a great example of it. I could learn a few of these talents from him. He never taught me academics, but he taught me life skills.

When the project at Konkani pada was taking shape some other small projects were also on, like plantation near pipe line at Thane, on hills behind IIT, Jay Hari Vitthal Abhiyan, Mega seed sowing from Nasik till Thane, NSS Camps at Shantivan, Panvel and many such. During this time very eminent people like Shri Maruti Chitampalli, Shri Rajendra Singh, Visited us. We could get great guidance from their projects and experience. A team of New Zealand environmental science students had come to get work experience with us, for whom we had prepared full syllabus and timetable. They enjoyed working with us. Many engineers joined us and with their help water conservation projects started getting good success. And also, Konkani pada project gave us confidence and good experience.

When we were surveying the plantation site at Konkani pada, with my students we could see the moon moth, Tuser silk moth, Lobster moth caterpillar, many types of butterflies, birds, droppings of spotted deer,

monkeys, python, and the pug marks of leopard. This was great proof that we were working in the proper direction. The restoration has started, and the animals are getting a feel that it is their home. They are returning back. This was because water was made available with five small ponds developed from the abandoned quarries, lot of vegetation so availability of water and food for them, with which they were deprived for long.

Hence when Bhavale project was undertaken, a thought occurred to me why shouldn't we study the impact assessment of Hariyali's efforts of afforestation on the biodiversity of that area. I experienced the very positive impact on conservation and biodiversity of our first project. I had published a few research papers too. But a thorough study was needed to show this impact. One of my research students who has done his masters in Biodiversity and wildlife study, Mr. Ashutosh Jodhi got thrilled with this idea and we approached Singavi Sir. He was more excited than us and we immediately completed our formalities at university level and Ashutosh got registered under me for his Doctoral degree, in B. N. Bandodkar College of Science, Thane, Department of Environmental Science, affiliated to University of Mumbai. And I am happy to inform that recently he defended his viva voce successfully and is honored with the Ph. D. degree. I am presenting part of his findings here: -

Ecological Restoration is the practice of recovering the degraded systems to their pre-degradation state through active human interventions such as afforestation, soil amendments and water management. Headed by Mr. Punamchand Singavi, Hariyali adopted this approach about 25 years back and accomplished several restoration projects with commendable success. Hariyali undertook Bhavale stone quarry restoration project in 2008 and conducted various activities such as mixed species plantations of approx. 40,000 indigenous saplings, building of 20 plus ponds, check dams & 400 plus trenches, with the help of volunteers. In spite of this, systematic investigation of these impacts with a scientific approach was a necessity.

In this study, impacts of the ecosystem were studied focusing on five key aspects of the Bhavale project – water quality, soil quality, plant diversity, animal diversity and people's perception about the project. Konakanipada and another active stone quarry site near Bhavale were also included for comparative study. The study was conducted from December 2013 to December 2015, using various scientific techniques. The findings are as follows:

- Water quality: Water quality of 4 ponds at Bhavale was studied by analyzing 8 different parameters. The study showed that, except the pond that was used for

Ganesh Idol immersion all other ponds had “Good” water quality as per standard norms and safe for wild animals. But it was also recorded that, these waterbodies dry up quite early in summer, thus need shades to reduce evaporation by heat.

- Soil quality: Soil quality of all 3 sites was checked using 7 soil parameters. Results stated that active stone quarry site had poorest soil quality, while Bhavale soil quality was improving and was almost as good as Konkanipada due to abundance of plants. At the same time, it was suggested to reduce the natural slope of the terrain in order to control soil erosion, especially during rainy season.
- Plant diversity: In spite of two major forest fire incidences, 99 species of plants were recorded at Bhavale. Konkanipada had 131 species, as it’s an older forest & part of protected area. Interestingly, at Bhavale, species those were not planted during plantation, were also observed. These germinated through natural pollinators and dispersal agents (Nectarivorous and frugivorous animals) which probably returned to Bhavale due to improving habitat conditions.
- Animal diversity: Animal diversity also corroborated similar results. Although, lesser than

Konkanipada, appreciable diversity of various animals such as butterflies, spiders, amphibians, reptiles, birds and mammals was observed at Bhavale, totaling to 158 species. Bhavale also showed occasional presence of some iconic species such as Chameleon, Indian rock python, Jungle cat and even Leopard. Bhavale might be serving as a corridor for these species and their return to the area is indicator of improving ecosystem quality.

- People’s perception: Apart from ecological aspects, Bhavale project also performed well on the front of social satisfaction which was reflected through interviews of locals. 90% of the villagers said that, most of their expectations from the project were fulfilled and they would willing to participate in such projects in future. This clearly indicated their positive opinion towards project and the work of Hariyali.

All these outcomes of the study, evidently concluded that Bhavale was not only restoring successfully, but was also progressing towards a self-sustainable forest like Konkanipada. Bhavale project thus can be presented as a role model, that be replicated at other such areas.

Prof Dr Madhuri Pejaver

ध्येयासक्त जीवनाचा वस्तुपाठ - श्री. पुनम सिंगवी

The Writer of this article Shri Ashok Tilak Sir, speaking to the audience at a one-day workshop

साधारण ३०-३४ वर्षापूर्वीचा प्रसंग, मी शाळेच्या कार्यालयात बसलो होतो तेवढ्यात माझे मित्र व विद्यालयाचे एक मान्यवर पालक श्री. व्ही. के. केळकर त्यांच्याबरोबर त्यांचे मित्र व व्यवसायातील सन्माननीय भागीदार श्री. पुनम सिंगवी यांना घेऊन आले. नमस्कारादी औपचारिकता झाल्यावर श्री. केळकर यांनी श्री. सिंगवी यांचा परिचय करून दिला व भेटीस येण्याचे कारण विशद केले. त्या वेळी सिंगवीसर मुलुंडहून ठाण्याला वास्तव्यासाठी येणार आहेत व त्यांना त्यांच्या मुलीला शाळेत प्रवेश हवा आहे, असे सांगितले. प्रवेशाची औपचारिकता पूर्ण झाल्यावर आमच्या सहज गप्पा सुरू झाल्या. त्या पहिल्या औपचारिक

भेटीमध्ये झालेला स्नेह पुढे सहविचारी व सहसंवेदनवाही म्हणून अधिकाधिक दृढ होत गेला. त्या दिवसापासून स्वतःच्या विचारांशी आणि त्याला पूरक अशा कार्यप्रणालीशी समर्पित व्यक्तिमत्त्व म्हणून श्री. पुनम सिंगवी माझ्या मनात कायमस्वरूपी स्थिरावले, परिचय वाढत गेला. विचारांचे-कल्पनांचे-कार्यपद्धतीचे आदानप्रदान सुरू झाले. आजही या सर्व गोष्टी जशा घडल्या तशाच स्मरणात आहेत.

एका मान्यवर माध्यमिक शाळेचा मुख्याध्यापक म्हणून मी शिक्षणक्षेत्रात स्थिरावलो होतो. शालेय विद्यार्थ्यांच्या जडणघडणीत अभ्यास आणि सहशालेय उपक्रम यांचा योग्य मेळ घालण्यासाठी मी

प्रयत्नशील होतो. श्री. पुनम सिंगवी यांच्या मनातील भावी पिढ्यांविषयी असलेला दुर्दम्य आशावाद, परिसर आणि पर्यावरण याच्या संवर्धनासाठी समाजाचा आणि विशेषतः युवा पिढीचा सक्रिय सहभाग कसा वाढविता येईल, याविषयी चर्चा होऊ लागल्या. ठाणे महानगराच्या पश्चिम दिशेस असणारा डोंगर आणि जंगल आम्हांला खुणावू लागले. ठाणे महानगरपालिकेची हद्द संजय गांधी राष्ट्रीय अभयारण्याला लागून आहे. कोंकणीपाडा येऊरचा डोंगर या भागात शासनाच्या पूर्व अनुमतीने वृक्षारोपण व निसर्ग परिभ्रमण करता येईल, असा विचार मनात आला. डोंगराच्या उतारावर वृक्षारोपण करावे असे ठरले. शालेय विद्यार्थ्यांच्या अंगी असलेल्या ऊर्जेचा या कामी उपयोग करावा असे ठरले. आठवड्यातून दोन वेळा विद्यार्थ्यांचे गट तेथे येऊ लागले. तेथील दगडखार्णीचे रूपांतर जंगली श्वापदांचे पाणवठे म्हणून रूपांतरित होऊ लागले. निसर्ग भ्रमणाचे मार्ग आखले गेले. निसर्ग परिचय केंद्राची उभारणी केली गेली. शालेय विद्यार्थ्यांबरोबर कनिष्ठ महाविद्यालये आणि महाविद्यालये यांतील NSSची युनिट्स सहभागी होऊ लागली. या सर्व उपक्रमांची संकल्पना, आखणी आणि प्रत्यक्ष कार्यवाही यांमधील सिंगवीसरांचा सहभाग अनन्यसाधारण होता.

‘वृक्ष लावू लक्ष न लक्ष’ ही सरांची आवडती टॅगलाईन ध्येयनिश्चिती व कार्यपद्धती यांचे रेखांकन करणारी ठरली. कोणतेही काम एकांड्या शिलेदाराने करून चालणार नाही तर त्यासाठी हवा समाजाचा सक्रिय सहभाग. सिंगवी सरांनी हा सहभाग मिळविण्यासाठी घेतलेले परिश्रम अजोड आहेत. वनसंपत्तीचे महत्त्व अधोरेखित करताना स्थानिकांचा सहभाग आणि सहकार्य मिळविल्याशिवाय वनसंपदा

संरक्षित होणार नाही, याची जाणीव सरांना पूर्णपणे होती. यासाठी सरांनी स्वतःला या कामात झोकून दिले तसेच समविचारी मित्रमंडळाचा समूह निर्माण केला. शासन आणि समाज या दोन घटकांचा सहसंवाद, समाजप्रबोधन त्यासाठी व्याख्याने-मेळावे-कार्यशाळा या तंत्राचा सरांनी परिणामकारक वापर केला.

कोणतेही सार्वजनिक काम हे स्वार्थनिरपेक्ष वृत्तीने केले पाहिजे यावर असणारा सिंगवी सरांचा भर हा अलौकिक म्हणावा लागेल. हरियालीची स्थापना करून तिची घटना जेव्हा तयार केली गेली, तेव्हाच ही निरपेक्ष वृत्ती दिसून आली. हरियालीची घटना हे त्या वृत्तीचे जिवंत आणि जाज्वल्य उदाहरण आहे. कोणतेही सार्वजनिक काम हे कोणा एका व्यक्तीच्या अथवा व्यक्तिमूहाच्या प्रभावाखाली असता कामा नये, ही धारणा खरोखरच अनुकरणीय अशी आहे. मी लेखाच्या शीर्षकात म्हटल्याप्रमाणे ध्येयासक्त जीवन कसे असू शकते, याचा श्री. पुनम सिंगवी हा वस्तुपाठ आहे. त्याची कार्यशैली व विचारसरणी ही निर्विवादपणे अनुकरणीय आहे.

समाजात सिंगवी सरांच्या विचारांना आपल्या कृतीतून प्रतिसाद देणारे असंख्य हात पुढे येताना दिसत आहेत. ठाणे-मुलुंड-डोंबिवली अशा मध्यमवर्गीय समाजबहुल विभागात हरियाली रुजली आहे - विस्तारली आहे. श्री. पुनम सिंगवी सरांच्या वृत्तीमुळे व कार्यकुशलतेमुळे हरियालीचा वृक्ष सदैव समाजमान्यता प्राप्त करून गतिशील राहिल असा विश्वास वाटतो. शेवटी म्हणू या -

‘वृक्ष लावू लक्ष न लक्ष’

श्री. अशोक टिळक

निवृत्त मुख्याध्यापक
सरस्वती सेकंडरी स्कूल, ठाणे.

Part III - Chapter 10

Punam Singavi - A Man with Vision

Writer Dr Jayant Kulkarni has been a close friend of Punambhai, a participant in many activities of Mulund Gymkhana and Hariyali. He has also been a past District Governor and Director of Rotary International. He is seen in the picture enjoying the nature at Lavasa on a visit to Punambhai in the year 2023.

To be yourself in a world that is constantly trying to make you something else is the greatest accomplishment. - Ralph Waldo Emerson.

It is truly amazing to see that a man who has so many achievements to his credit has remained so simple, humble, sincere, dedicated to the causes he has committed himself to and continues to pursue them with the same enthusiasm for so many years. No wonder he has gathered so many friends and well wishers.

I first met Shri Punam Singavi sometime in 1978/79 at a health camp organized by the NSS unit of the Mulund College at a village near Shahapur. I remain as impressed with his personality as I was then. Our association grew over the years as we used each other's professional services and he motivated me to join and be active in the institutions he created and nurtured- though my involvement was limited. What has impressed me the most is that he,

apparently, decides his goals and pursues them without wavering even if other attractions and success promise personal glory and privileges. His retirement from his practice of Chartered Accountancy was most professional- planned and executed well. He chose the time of his withdrawal from active participation in Mulund Gymkhana and Hariyali, the institutions he painstakingly created and passionately nurtured, but continued to help and guide them without interfering-a quality rarely found.

His friendly and calm manner, ability to get along with people which has often involved ignoring their shortcomings and differences has been a great quality that has not only been one of the reasons for his successes but also for the successes of the institutions he built. A nature lover, curious and progressive person,

he has many qualities worthy of emulation.

A family man, it is a pleasure to see his wife supporting him so well and smilingly. His daughters have picked up many of his qualities and are active in the extracurricular activities, useful to the society, of their choice.

Again, I am reminded of what Ralph Waldo Emerson said-

The purpose of life is not to be happy. It is to be useful, to be honorable, to be compassionate, to have it make some difference that you have lived and lived well.

That's the kind of life Shri. Punam Singavi has lived. It has, indeed, been a good fortune and honour for me to have known Shri. Singavi -an unforgettable man with a vision, great tolerance and a kind heart. I wish him many more years of happy, healthy and fruitful life.

Dr. Jayant Kulkarni

Principles & Mottos of my life

**Try to live more in the company of nature
and an environment-friendly manner.**

Part III - Chapter 11

Tryst with Punam Singavi & Hariyali

Late Shri Pradeep Lothe was an erstwhile President of Hariyali and the chief architect of Hariyali's project of afforestation of 'Munda Dongar' across Thane-Ghodbunder Road.

He is seen in the picture leading a trek to Munda Dongar.

It was March 2003. I was looking for an organization which was engaged in afforestation related activities. I was keen to plant a few trees for certain personal sentimental reasons. Someone gave reference of Hariyali and more specifically Singavi sir and also gave me his address and telephone number.

After talking to him, one day I made it to Flower Valley which was also Hariyali's office address then and met him in person. In the very

first interaction, I was impressed by his cordial nature with a smiling face and his dedication to the cause. He encouraged me to participate in Hariyali's activities from time to time. I had an opportunity to work with him at Munda Dongar, Dindeshwar Mahadeo site, Sonale site, IIT Powai site and Bhavale site.

I was very much impressed by his nature of connecting with people and getting them involved in Hariyali's activities. I have seen him as very meticulous, disciplined in

execution of sessions as well as in administrative matters.

Some of his quotes I will remember are

- We are not to wait for “others” (Forest dept., TMC, SGNP etc.) to take action to restore the deforestation that takes place regularly for one reason or other. Instead, we should do ourselves what we can do through public participation.
- Think globally, act locally
- In a lighter mood at Munda Dongar session one day, when we were around 16-17 volunteers that we are “Lakhon me ek” with Thane’s population around 16-17 lakhs that time.

Though I was neither experienced nor keenly inclined in organizational administrative activities, he encouraged me to become Activity member. I was also entrusted to undertake responsibility of Kasarvadavali nursery during peak period of Bhavale Project.

Later on, with his approval and guidance, I was entrusted the responsibility of holding President’s post from 2017 to 2021 (Hariyali’s Silver Jubilee Year)

The awards and the accolades showered on him speak for his work and dedication.

I understand that he is still keeping himself busy and active with other initiatives.

I wish him and his family a long and healthy life.

P. S. LOTHE

Shri Pradeep Lothe (right in the picture) is seen in the picture nurturing a newly planted sapling along with other volunteers of Hariyali.

Part III - Chapter 12

A Passionate Environmentalist

The Writer of this article, Mrs Vaijayanti Joshi, a silent crusader for promoting afforestation and training youngsters in plantation activities is a member and active volunteer participating in Hariyali's projects. In the picture she is seen with Shri Ganesh Deshpande, Promoter of an environmental project 'Aaple Kalyaan, Harit Kalyaan' and her grand-daughter Chi Sashrika Date, showing them the saplings grown by her at home.

There was a time when I used to avidly read the weekly articles on nature, in the Marathi newspaper Loksatta, penned by a remarkable individual who went by the name of Punamchand Singavi. Reading his pieces filled me with profound admiration for him. I developed deep respect for his passion and unmatched expertise. In the year 2008, fortune had it that my husband and I were granted the opportunity to meet this

remarkable man in person. At my request, he paid a visit to our place at Nerul. There I presented him with some tree saplings that I had grown. That's how I got to know him personally.

Later, upon looking at his old project in the National Park, and his project at Bhavale, we were astounded by the prolific amount of work undertaken by Hariyali, an NGO he had founded with some other like-minded people, under his

astute guidance. I cherish fond and delightful memories of numerous events such as an overnight trip to Kashedi Ghat, seed planting sessions near Panvel, a tree plantation initiative organised and led by him for 50 spirited Burkha-clad college girls in Mumbra. Several years back, I happened to notice that every year there were many potential donors of mango saplings in Mitra Mandal Colony, Pune, where I have relatives, but there were no takers for them. Consequently, they died, uncared for. I decided to do something about this totally unacceptable situation. I reached out to Singhvi Sir. Immediately, he summoned a Hariyali committee meeting, charted out a transport plan, and got ready for collection of those saplings. To my eternal regret, my contacts in Pune went cold and the whole project fizzled out. Did Singhvi Sir show any disappointment or frustration? Not at all. In his own gracious way, he just took it in his stride. Notwithstanding this set-back, his eagerness to take on more projects gave me courage to move on. Heedless of his busy schedule, sometimes I would foolishly call him without considering his convenience. At times, he would be driving, and he would then

humbly request me to wait until he could answer my queries. He

took great care not to stifle my enthusiasm, or of any tree lover for that matter, however much was our impatience. Wherever he went, his impact was palpable. Event coordination was handled with incredible efficiency, with even the minutest of details taken into account. I admired the way he managed egos, big or small, never uttering an unkind word or giving in to anger. He was always polite and cheerful. He listened attentively, responded thoughtfully and worked diligently with quiet efficiency. Always thoughtful, and far-seeing, while being fully in charge of the Organisation, he carefully nurtured and built future generations of leaders.

It is so rare to find such a wonderful combination of qualities in one person, as in Singavi Sir: altruism, geniality, an ability to inspire, passionate love for the environment, competence and leadership cum-management skills.

May God grant Singhvi Sir a long and healthy life and us the blessing of his inspirational leadership.

Vaijayanti Ravindra Joshi.
Nerul

Part III - Chapter 13

Few Thoughts on Shri Punam Singavi Sir

Writer Shri Vasudev V Nayak (standing in front of Shri Punambhai with a box in hand) listening to Punambhai educating the residents of Flower Valley Housing Complex, Thane.

Punambhai at that time was residing in Flower Valley and was a regularly playing table tennis with Shri Nayak in the mornings for a number of years.

I am Vasudev Nayak, retired from Indian Oil Corporation and a member of Hariyali, staying at Flower Valley Complex, Thane.

I used to periodically visit “Rajiv Rajan Old Age Home” at Shantivan, Nere Village near Panvel, as this Old Age Home was set up by one of my known family from Vile Parle, Mumbai. During one of such visits to Nere, I found a display board of “Hariyali” and enquired with them regarding the activities conducted by Hariyali at Nere.

I was informed that Hariyali is an NGO dedicated to Environment related issues. I was further informed that Hariyali undertook Water Conservation and Plantation work at Nere.

I was keen to know more about Hariyali, as I wished to get involved in such activities voluntarily, after retirement and contribute in a small way so that our “Society” could get some benefit. I learnt that Shri Punam Singavi was the founder of Hariyali and I was fortunate that

Shri Singavi and me are residents of the same building at Thane. Not only Shri Singavi, even late Shri Madhukar Date, another Hariyalian, was also staying in our Housing Complex. I was fortunate to be associated with them, who ignited my interest in Hariyali activities.

We had many interactions on various issues, particularly regarding protection of Environment. Both of them were so humble and knowledgeable and I learnt a lot from them. It was a great honour for me to get guidance from them from time to time in implementing various projects in our Housing Complex, some of them are given below.

After Prime Minister of India declared "Swachhata Abhiyan", sometime during 2014, our Society appointed a 5-member sub-committee known as "Swachhata Committee" headed by me, to suggest various measures to further improve the conditions in our Society Complex. During survey of the Complex, we found that dry wastes generated at the Society is being burnt periodically, creating smoke pollutions, not only in our Complex but also in other nearby Societies. We discussed this issue with Shri Singavi and he immediately suggested that we should compost these wastes and produce organic manure which can be used for upkeep of our gardens. This was the beginning of our intense discussions, suggestions and guidance. I give below some of the

projects undertaken in our Complex with our close association:

1. Composting of dry wastes

Based on Suggestions received from Shri Singavi, Swachhata Committee discussed the modalities of operating the Composting in our Complex. We got full co-operation of Shri Satish Athalye, Dr Sheetal Pachpande and other office bearers / members of Hariyali to implement Vermi Composting in our Complex. In the presence of few Office bearers of Hariyali, Mr Singavi, Mr Date, Society Office bearers and housekeeping staff of our Complex, we inaugurated the Vermi Composting, to start with. It was a successful venture and we could consume entire dry waste of the Complex and produced quality manure. We kept bins at various convenient locations in our Complex for the residents to deposit clean milk bags, flower and fruits wastes and the response was great learning. Mr Date used to personally deposit milk bags and floral waste in these bins. We used to discuss the problems of Vermi Composting with Shri Singavi and Shri Date from time to time to find suitable solutions, leading to this venture's great success.

2. Kitchen wet waste and Bio-composting

After success of Vermi-composting we diverted our energy to convert kitchen wet waste into Manure. However, we were apprehensive about foul smell the waste may emit

and possible adverse reactions of our members. When we discussed with Shri Singavi on this issue, he took us to Bhandodkar College where we had discussions with Dr Madhuri Pejaver and Dr Sheetal Pachpande and sought their expert guidance. We also visited college's composting pits and were satisfied that with proper care, the pits may not emit foul smell. Based on this confidence, we started Bio-composting also in our Complex successfully. All credit goes to Shri Punam Singavi and Hariyali team for success of Composting in our Complex.

3. Saplings making

Hariyali had an ambitious plan of making about one lakhs saplings and appealed to various societies including us to contribute. We agreed to make 5000 saplings in our complex with the active participation by the members and their family members. The response from children of the member was great. We started collecting clean milk bags, used organic manure generated in our compost pits, seeds were collected from Yeoor hills, additional seeds were provided by Hariyali. Society purchased soil, provided space, snacks etc to the volunteers and on two weekends we organised saplings making and made over 5000 saplings in milk bags collected from the members. Proper watering of the same was organised and we proudly witnessed the germination of the seeds and took proper care till

they were grown about 2 feet height and thereafter handed over to Hariyali. During inauguration of the saplings making Shri Singavi and others guided us on preparation, care and upkeep of the saplings. We would like to extend special thanks to Shri Sunil Poojary, active Hariyalian who volunteered in saplings making in our complex and provided his valuable guidance.

4. Trekking at Yeoor hills, near Tikkuji ni Wadi

Few members of our Society used to regularly go for trekking to Yeoor Hills. On few occasions Shri Singavi joined us. We were not aware that Hariyali under his guidance had contributed in water conservation and forestation at this site. It was amazing to listen to him on the efforts made by Hariyali in creating reservoirs, efforts made to move machineries to such spots to build reservoirs, seed collections, plantation etc at this site. He also took us to Munda Dongar on Ghodbunder Road and other sites being developed by Hariyali to see the result of efforts of Hariyali in creating urban forest. Shri Singavi knew each and every inch of Yeoor hills and took us through various routes for trekking, explaining the work carried out by Hariyali. At the age of 75+ his energy and enthusiasm, particularly when with nature at Yeoor hills, was unmatched, even we could not match his speed and energy. Hats off to Shri Singavi for visualizing

and creating a safe environment for next generation through Hariyali. His “energy is real source of power” and I salute him for his bubbling energy.

5. ICICI best Society Awards

Swachhata Abhiyan, Composting, Rain water harvesting, Security upgradation, Garden developments, Waste basket provisions at each building, Open Gym, Badminton, Table Tennis provisions in Sports Club etc earned us ICICI Bank Best Society Award. The award presentation ceremony was attended by Chief Minister of Maharashtra, besides Chairman ICICI Bank and other Officials. More than 25 Societies were selected for awards, out of about 1300 participating Societies, from all over MMRDA area, based on well-defined parameters, site visit, discussion / presentation by office bearers etc. Our Society was one of the recipients of the award. Shri Singavi and Managing Committee have guided, assisted with financial support to set up these facilities, particularly with regard to CCTVs, Composting and Rain water harvesting.

6. Sports Activities

Shri Singavi is active in sports also. We used to play Table Tennis at our Club House every day for about an hour, in the morning. His energy to play table tennis continuously for about an hour, without break, at his age, is amazing. He plays Carrom,

Badminton and chess and used to participate in inter-Ashiana tournaments. Shri Singavi invited Flower Valley team to Lavasa to play Table Tennis and Badminton tournaments with Ashiana Lavasa Team. He made all arrangements, including our stay, food etc at Lavasa. During this visit, Shri Singavi requested me to share Flower Valley Composting experience to Lavasa Residents, which was a great honour to me.

7. Tours and travel related books based on firsthand experience

He likes to travel world, explore new places of tourist interest and prefers to travel Cruz liner, wherever available. His experiences and keen observations on such tours are systematically narrated in his book. He has a style and skill of writing, a great gift.

8. Passionate about Car and driving

During the period of about 20 years of my association with him, I have seen him buying new car every 4-5 years and is passionate about car and driving them. He used to drive from Thane to Lavasa very often, at this age. One of our friends used to mention that from a distance, he saw a car moving without a driver in our complex but when the car came near, he was relieved to find that Shri Singavi, a small built person, was at steering.

9. Shri Singavi's view of Metro 3 Car depot at Aarey Colony

When we were discussing on

“midnight cutting of trees” for Metro 3 Car depot at Aarey, he was upright in saying that Metros and other developmental works are need of the hour and should be commissioned without any opposition, at the earliest. In Metro cities it is difficult to find spare land for Metro depot. This Car Depot location being close to last Metro Station will ensure a minimal dead running to take rakes to Shed. No one should object to such infrastructure development which are beneficial to the environment on a long term and the travelling public as Metros are very important alternate faster mode of transport. He further said that Hariyali will generate more hands to plant trees / saplings than the hands that cut the trees, a true holy and futuristic outlook.

10. Conclude

Networking with people is an art and I will have no hesitation in saying that Shri Singavi has mastered it. He is generally available at all times as an ideal friend, guide and mentor. I am fortunate to have

associated and learnt from him, particularly how to look at the positive side of all decisions, from his views on tree cutting for Aarey Car depot and his confidence of planting more saplings / trees than that are being cut for developmental activities, in the interest of the Society at large. We discussed on the issue of rain water flooding in urban areas and possible solutions by creating reservoir below garden / playground nearer to the chronic flooding spots and connect them through them underground pipe to divert the excess rain water from flooding point to such storage, which can also work as rain water harvesting. Alternatively reverse borewell to push the flooded water into the ground. His ideas are practical and implementable.

With best wishes to Shri Singavi in all his future projects.

Vasudev Nayak

5/202, Fflower Valley Complex
CHS Ltd., Thane 400 601
Mobile : 9820831518
Email : vvnayak54@gmail.com

Principles & Mottos of my life

Never refuse to stop learning good things of life from whomsoever. Nature is the best teacher and observation is the best method of learning.

भाग ३ - लेख १४

लावणी साठीची

Late Shri Vasant alias Dada Ketkar (3rd from Right in the 2nd Row in white shirt) was a very close family friend and neighbour of Singavis at Mulund. He was a good poet, writer, orator and was associated with a number of cultural organizations in Mulund such as, Maharashtra Seva Sangh, Mulund Vidyazankar, etc in various capacities. He was the spouse of Mrs Ushatai Ketkar, the writer of article following in this part of the book as Chapter 15.

जरी झाली वर्षे साठ, तरी गडी ताठ, जोश भन्नाट, चालता वाट
ओठावर ठेवून हास्य, कल्पना लास्य, न करिता भाष्य, गाठला काठ
अव्यक्त भव्य कल्पना, पटवुनी जना, सुखवुनी मनाल करविल्या सार्थ
पचविले सर्व वैयर्थ, स्वये निःस्वार्थ, जोडीला अर्थ, हृदयी परमार्थ
नित वंद्य मानिले श्रेष्ठ, अपरिमित कष्ट, वचनि नित स्पष्ट, राखिले सुजनां
घेऊन साह्य सुहृदांचे, धनहि दात्यांचे, निभव कायमचे, उभा 'जिमखाना'
मित्रांसह फिरुनी वनी, ताप साहुनी, मूक राहुनी, बनविली तळी
वनचरां मिळे सुख, प्रीति, स्वर्गसुखे भ्रमति, जना जलप्राप्ति, देई 'हरियाली'
तुज आशीस हा लाखदा
लाभु दे स्वास्थ्य संपदा, येवोत न कधि आपदा
हे कुटुंब सारे सुखी, नित्य जनमुखी, राहू दे कीर्ति तुझी चिरकाल
जे दिले आम्हां तुम्ही प्रेम, तेच निःस्सीम! पुष्टी तव कर अमुचा लडिवाळा।

वसंत प. केतकर

भाग ३ - लेख १५

आमचे सख्खे शेजारी!

Smt Ushatai Ketkar, Writer of this article is a close family friend of Singavis and was also neighbour at Mulund, where Punambhai was residing earlier. She is seen in the picture speaking on the occasion of celebration of Golden Jubilee of Wedding of Shri Punambhai.

नकी साल माझ्या लक्षात नाही, पण बहुधा १९६६ मधील जून महिना असावा. आम्ही तेव्हा मुलुंडला भोजराज रोडवर राहायचो.

आमच्या घराच्या मागल्या बाजूला एका नव्या इमारतीत ते राहायला आलो. प्रथम एकटेच आले. नवं घर उघडून त्याची साफसफाई वगैरे सर्व काही ते खूप मन लावून करायचे. आमच्या घरातून ते दिसायचे. मी त्या वेळेस दोन मुलांची आई होते. अर्थात त्यांच्याहून मोठी होतेच पण पुरुष माणसाला इतकं मनापासून हे सर्व करताना पाहून मला त्यांचं खूप कौतुक वाटायचं. कधीकधी नजरानजर झाली तर

मी त्यांच्याकडे कौतुकाने बघून हसायचे. तेव्हाही त्यांचं संपूर्ण उच्चशिक्षण पूर्ण होऊन त्यांचा उद्योग-व्यवसाय सुरू झाला होता. काही दिवसांतच मग त्यांची पत्नी सौ. पुष्पा हीपण आली दोघांचा छानसा संसार सुरू झाला. मग आमची ओळख वाढत गेली. चांगले संबंध प्रस्थापित झाले. तसेच मुलांचे जन्म वगैरे सगळ्या गोष्टी आमच्या परिचयातच घडून आल्या. त्यांच्या घरात त्यांची वडीलमाणसे वास्तव्यास आली की पुष्पाच्या डोक्यावर पदर चढायचा. मुलीही सगळ्या हुशार उच्चशिक्षित झाल्या. आता बरीच वर्षे मध्ये गेली. नेहमीच भेट होणं शक्य

होत नाही. पण तरीही आठवणी जुन्या असल्या तरी घट्ट आहेत. खोल आहेत. त्या कायमस्वरूपी राहतील.

पुनमजी चांगल्या खात्यापित्या समृद्ध घरातले, उत्तम शिक्षण घेतलेले. आपला व्यवसाय अतिशय कष्टाने यशस्वीपणे त्यांनी पार केला. सौम्य स्वभाव. मोजके पण मुद्द्याचे बोलणे. त्यांच्या कपाळावर आठ्या किंवा बोलण्यात अॅग्रेसिव्हनेस कधीही दिसला नाही आपला सगळा उद्योग, नातीगोती सगळं काही व्यवस्थित सांभाळूनही समाजभान त्यांनी कायम राखले. मुलुंड जिमखाना, हरियाली इत्यादी उपक्रम पूर्णत्वाने मार्गी लागल्यावर ते त्यातून बाहेर पडले. हे बाहेर पडणे अवघड असले, तरी त्यांनी ते सहज

अमलात आणले. कधीही स्वतःच्या नावाची, मानाची अपेक्षा त्यांनी धरली नाही. हे सगळ्यांत महत्त्वाचे आहे.

आता ते पुण्याजवळ लवासाला स्थायिक झाले आहेत. भेटीगाठीचा योगही विशेष येत नाही. पण त्यांच्याबद्दल, पुष्पाबद्दल मनात खूप चांगल्या आठवणी आहेत. हल्लीच्या तरुण मंडळींनी त्यांच्यासारख्या व्यक्तीचा आदर्श घ्यावा, असं मला नेहमी वाटतं.

- श्रीमती उषाताई केतकर

Ushatai Ketkar (2nd from left with Sau Pushpalata-Punambhai Singavi and their daughter Sau Vibhavari Chande (extreme right).

Part III - Chapter 16

When the Motivator Gets Motivated

In this article Shri Punambhai, acknowledged to be a great motivator, narrates an incident when he himself felt outsmarted, inspired and motivated by a differently abled couple on their visit to Lavasa.

I am a frequent commuter between Thane and Lavasa. It takes about four and a half to five hours of drive during normal traffic conditions with one or two break for tea, toilet, etc. Last about forty k.m. patch of road runs through picturesque Ghat section and is very enjoyable. However, the same becomes very scary in the darkness of a rainy and foggy night, more particularly, for a person who is not used to driving through such mountainous region.

I was rather late in leaving Thane at about 5.00 p.m. for Lavasa on Friday, 8th September 1917. Although there was no rain right upto Pirangut, it had rained heavily for about three hours during the Ghat section after Pirangut. Most of the road-side establishments, including the dhabas had closed down. There was hardly any traffic on the road. The road houses a number of hair-pin bends after Temghar Dam and one has to be very careful while driving through

the foggy darkness. I was very happy to see a road-side eatery open with only couple of members of the family about to close their operations for the night. I needed a break badly for tea, resting my strained eyes and wiping the moist wind-screen and side window glasses with muddy stains, which was affecting the visibility adversely. I felt relieved when I got a nod for getting a cup of hot tea.

Just as I was about to finish the tea, I saw another car coming in the same direction as that of mine, towards Lavasa, The driver halted the vehicle, after seeing the open shack and me sipping the tea. There was some initial hesitation in lowering the driver-side window. Apprehension in doing so was clearly visible on the face of the young man driving the vehicle with a lady by his side. Hesitatingly, he enquired whether he could get something to eat. Only 'Pithala-Bhakri' was the reply of the shack-owner. The couple again had some hesitating discussion between the two of them and ordered for one plate, without coming out of the vehicle. They would like to have it inside the car only, they said. Probably they were not happy with apparently non-hygienic conditions and the hovering insects over there. There also appeared to be some fear in their voice and somehow I felt like talking and reassuring them. When I got up from my chair and started passing their vehicle after

settling my bill for tea, the young driver asked my whether I was driving alone. After I said 'yes', there was another question from them. "What is your age uncle?" "Just 77 years" I said. "Hats off to you" they both said in unison with folded hands, appreciation and genuine respect in their voice and eyes. "We were so scared on this lonely and windy road and felt whether we had committed a mistake in undertaking this excursion. After seeing you, however, we are feeling re-assured and motivated", they said. I just chuckled out of modesty and indulged in short dialogue with them. The couple, Dhananjay and Sulakshana were residents of Pune. Dhananjay had visited Lavasa a few years back when development of the hill station was in progress. They could not start earlier that day since got stuck up with their work in the office till late evening. I gave them my visiting card and requested to contact me the next day if they encountered any difficulty or needed any help. They were to stay at a hotel. They again bowed with folded hands, respect and appreciation clearly visible in their eyes.

Just when I was about to retire for the night after about half an hour at my home in Lavasa, I got a call from them. They had encountered some problem at the entry gate and asked whether I could help them. I could do so after contacting the helpdesk of our Complex and Lavasa

City. Pleasantries were exchanged again. That night I had a nice sleep, having been able to provide solace to a young couple.

They rang again next day morning at about 10.00 a.m. and expressed the desire to host lunch for me. I agreed with the condition that we will have the same at our café where we could get good food at competitive cost. They, too, agreed with a condition to host the same and come between 12 and 12.30 noon.

Having finished my work at the Club House in the morning I was waiting for them in our lobby, going through the newspapers. Their car arrived at about 12.15 p.m. We waved at each other, even before they could come out of the car. I signaled them to the place and direction in which they could park their vehicle. They did that, but took quite some time to come out of the car. Even after coming out of the car they took quite some time to walk across the pathway. Then I saw them inching towards the entry to our lobby. Yes, virtually inching! When they came into my eye sight, I was astonished to see that Dhananjay was walking with the

help of crutches in both the hands and Sulakshana, too, was limping! When they appeared in full frontal view, I could feel that it was not some accident-related injury, but a polio-oriented handicap from their childhood. My God! That explained the hesitation in coming out of the vehicle at night and the delay in walking from the car to our lobby! Now it was my turn to feel motivated from the bravery of this young couple and show my appreciation and respect to them with folded hands and moist eyes!

Kudos, Dhananjay and Sulakshana! We, the able-bodied, have a lot to learn from you in life. I could learn from them during lunch time that they were driving a specially modified Auto-Gear Car.

So must we also appreciate and compliment the gesture of respective employers of Dhananjay and Sulakshana for inspiring the young couple to contribute towards the economic growth of the country and make their life much more meaningful and set example for others.

Notes: (1) Real life names of the couple are changed for the sake of anonymity.

(2) First published in 'Sahodar', a family annual on Diwali of 2019.

Punam Singavi, Lavasa

भाग ३ - लेख १७

पर्यावरणरक्षक आणि वर्धक निसर्गप्रेमी मित्र पुनम सिंगवी

The Writer of this article, Shri Satish Phale, Dy Director of Forests (Social Forestry), Thane (Retired) at a function of Harit Sena project to conserve and develop our forest wealth

पर्यावरण आणि पुनम सिंगवी यांचे नाते संपूर्ण मुंबई, महाराष्ट्राला ठाऊक आहे. त्यांच्या 'हरियाली' संस्थेचे कार्य उभ्या महाराष्ट्राला माहित आहे. वनीकरण, निसर्ग संवर्धन, पक्षी निरीक्षण अशा विविध आवडी जपणारे सिंगवी एक आदर्श व्यक्तिमत्त्व आहे.

कित्येक वर्षांपासून त्यांचे निसर्ग संवर्धनाचे आणि जनजागृतीचे कार्य सुरू आहे. ग्लोबल वॉर्मिंगने जग चिंतेत असताना निसर्ग, पर्यावरण जपण्याचे त्यांचे कार्य अतुलनीय आहे. मी महाराष्ट्र वन विभागात सेवा बजावताना वन, उद्याने, अभयारण्ये, जनजागृती, संवर्धन अशा विविध पातळ्यांवर कार्य केले आहे.. त्यामुळे निसर्ग जपण्याचे काम किती मोलाचे आहे, हे मी निश्चितच सांगू शकतो. सिंगवी यांनी कितीतरी दशके हे काम सुरू ठेवले आहे. मुंबई महानगराचा विस्तार होताना त्याचा भार पर्यावरणावर पडणे स्वाभाविक आहे. अशा वेळी सिंगवी यांच्या कार्याची तुलना करता येणार नाही. यंदाच्या वर्षात अल

निनेचा परिणाम भारतातल्या मॉन्सूनवर झाला आहे. वातावरणातील बदल आपल्या सर्वांना त्रासदायक ठरणारे आहेत. तेव्हा आपला परिसर निसर्गाने नटलेला असावा, हिरवेगार आच्छादन असावे यासाठी अधिक भर द्यायला हवा. नेमकी हीच गोष्ट सिंगवी यांनी कित्येक वर्षांपूर्वी जणू समजून घेतली होती. लोकांना केवळ उपदेश करण्यापेक्षा त्यांनी स्वतःच त्या कार्याचा शुभारंभ केला.

माझा आणि त्यांचा परिचय १९९७-९८ मध्ये झाला, तेव्हापासून आम्ही एकमेकांचे स्नेही झालो आहोत. निसर्गाची त्यांना असलेली ओढ हा त्यातील समान धागा. त्यासह त्यांच्यातील अनेक गुण आम्हां सर्वांनाच प्रोत्साहित करित असतात. सामाजिक कार्य करताना विविध आव्हाने, अडचणी येतात, त्यावर शांत राहत कशी मात करायची; हे त्यांच्याकडून शिकण्यासारखे आहे. आमची ओळख झाली तेव्हा मी बोरिवलीतील संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यानात साहाय्यक

वनसंरक्षक पदावर कार्यरत होतो. उद्यानाच्या येऊर वनपरिक्षेत्रात सिंगवी यांच्याशी पहिली भेट झाली. तेव्हा ते वृक्षारोपण उपक्रमासाठी आले होते. ते प्राध्यापक, सीए असून तेव्हा सेवानिवृत्त झाले होते. त्यानंतर आमची मैत्री वाढत गेली. सेवेत असताना माझे एक निरीक्षण होते की, काही व्यक्ती पर्यावरण दिन अशा काही दिवसात सुरुवातीला उत्साह दाखवितात. पण कालांतराने त्यांचा उत्साह कमीकमी होतो. पण पुनमजी हे खरेखुरे निसर्गप्रेमी आहेत. त्यांनी अनेकांना स्फूर्ती दिली आहे.

सिंगवी यांचे सामाजिक कार्य आणि आमच्यामधील नाते, मैत्री हळूहळू वृद्धिंगत होत गेली आहे. या सर्व कालावधीत त्यांच्या कार्याचा मी साक्षीदार आहे. निसर्ग जपला जावा यासाठीची त्यांची भूमिका आणि त्यांचे कार्य अजोड आहे. त्यांच्याविषयी मला प्रचंड आदर, आत्मीयता आहे. त्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते दुसऱ्याची भूमिका, म्हणणे समजून घेतात. मला हा अनुभव आलेला आहे. माझी बदली सामाजिक वनीकरण विभागात सहायक वनसंरक्षक म्हणून झाल्यावर आमची मैत्री अधिक घट्ट होत गेली. त्यांच्या वनीकरण उपक्रमात वन संवर्धन मुद्दाही जोडला. हरियाली संस्थेस त्यांनी नावारूपाला आणले. मानपाडा येथे बंद पडलेल्या खाणींमधील मोठ्या खड्ड्यात पाणी कसे अडविता येईल, अशी याचा विचार करून त्यांनी एक कल्पना सुचविली. संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यानाचे तत्कालीन उपवनसंरक्षक भारती यांच्याशी जेव्हा मी चर्चा केली, तेव्हा त्यांनी त्यास अनुमती दिली. त्यानंतर तिथे पाणी अडविण्यास सुरुवात झाली. हरियाली संस्थेस त्यांनी नावारूपाला आणले. त्यांच्या कार्याने नवीन पिढीसमोर आदर्श निर्माण झाला. माझी बदली ठाण्यातील शिकार प्रतिबंधक विभागाचे सहायक वनसंरक्षक अधिकारी

म्हणून झाल्यावर आमच्यातील मैत्री अधिकच दृढ झाली. त्या वेळी, संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यानाचा व्यवस्थापन आराखडा त्यांना सांगितला. राष्ट्रीय उद्यानात निसर्गाने जे पेरले, त्याचे संवर्धन करण्याची जबाबदारी असल्याचे सांगितले. तिथे वनीकरण करण्याऐवजी सामाजिक वनीकरण, खासगी जागेत वनीकरण करावे अशी सूचना केली. तेव्हा त्यांनी कर्नाळा, फणसाड, तानसा अभयारण्य या ठिकाणांना भेटी द्यायला सुरुवात केली. कर्नाळा, फणसाड येथे त्यांचा पक्षी निरीक्षणाचा छंद अधिकच व्यापक झाला. ते त्यात रमून गेले. तिथे ते स्वतः जात आणि इतरांनाही घेऊन जात. त्यांचे पक्ष्यांविषयीचे ज्ञान प्रचंड होते. त्यांची अजून एक आठवण म्हणजे त्या कालावधीत सर्पमित्रांना ओळखपत्रे देण्याची मागणी पुढे आली होती. तेव्हा त्यासाठी नेमलेल्या समितीमध्ये सिंगवी यांचा समावेश होता. तेव्हा त्यांनी दिलेल्या सूचना उपयुक्त ठरल्या.

कोणत्याही कामात झोकून देणारे सिंगवी यांनी सोनाळे गावात राबविलेले वनीकरण उपक्रम वाखाणण्यासारखे आहेत. त्रिस्तरीय करार झाला, त्या वेळी संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी चांगले काम केले. हे वनीकरण करताना त्यांनी आजूबाजूचा परिसर पिंजून काढला. त्यांच्या कामाची पद्धत उत्तम होती. वेळेचे भान राखणारे सिंगवी म्हणजे निसर्गात रमणारे व्यक्तिमत्त्व. निसर्ग संवर्धनाचे, पर्यावरणपूरक काम करण्यात त्यांनी स्वतःला झोकून दिले. एखादे काम करताना त्याचा पूर्ण अभ्यास करूनच ते कार्य पुढे नेत असत. ते स्पष्टवक्ते होते, एखादी गोष्ट आवडली नाही, तर ते सोप्या शब्दात सांगायचे. निसर्गात स्वतःला झोकून देणाऱ्या सिंगवी यांना दीर्घायुष्य लाभो.

सतीश फाले

सामाजिक वनीकरण उपसंचालक (निवृत्त)

Part - IV

Punambhai as a Writer	136
माझे अध्यात्म - १ : जबाबदारी घेण्यातच देव!	138
माझे अध्यात्म - २ : सामान्यांकडून अध्यात्माचे असामान्य धडे ..	141
माझे अध्यात्म - ३ : निवृत्तीनंतरच्या जीवनशैलीचे संस्कार	145
माझे अध्यात्म - ४ : खरी समाजसेवा!	148
माझे अध्यात्म - ५ : जबाबदार नागरिकांची निर्मिती आवश्यक .	150
माझे अध्यात्म - ६ : वृक्षव्रती व्हा!	153
माझे अध्यात्म - ७ : जलस्रोतांचे रक्षण.....	156
माझे अध्यात्म - ८ : 'जीवन'संगीत	159
माझे अध्यात्म - ९ : पाळू या कर्तव्य दिवस!	162
A Memorable Day in My Life	165
कृत्रिम पावसाचे धोके.....	168
वृक्ष लागवड करण्यातील काही अनुभव	171
HARIYALI'S ENVIRONMENT DAY	176
भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलन- एक रुळावरून घसरलेली गाडी!	180
शिकायत नहीं...!.....	185
फुललेली 'कारवी' आणि सरोवर	187
निसर्गपूजक	188

Part IV - Chapter 1

Punambhai as a Writer

Introductory Note by the Author, Prin Bhole:

Prof. Punam Singavi is no mean a writer. He has penned down hundreds of articles from time to time on several subjects of his interest, such as, environment, travelogues, environmental & forest laws, economics, income-tax, annual central budgets, social issues, etc. So has he written a number of poems in Marathi, Hindi and English. In fact, it is through his effective writings and poems that he could pursue the mission of Mulund Gymkhana and Hariyali, motivating thousands of people at large to lend their voluntary services, offer donations, etc. Most of such articles have been chronicled by now in the form of books, a list of which is given hereinbelow.

List of books written by PS:

- (1) Gyanbachee Bhatkantee (Marathi);
- (2) Gyanbachee Paryavaran (Marathi);
- (3) Zep (Marathi Poems): Co-writer in the group;
- (4) Hum (Hindi Poems): Co-writer in the group;
- (5) Ready Referencer to Income-tax Act & Cases (English): Co-author;
- (6) Aahe Thane Maajhe Sundar Tarihi .! (Marathi);

- (7) Ase Lihile Hote Lokmany Tilakanee 100 Varshanpurvee);
- (8) Kayathyachya Madhyamatun Paryavaran Rakshan (Marathi);
- (9) Aamchee Jaagatik Musaphiri (Marathi): Co-author;
- (10) Aamchee Jaagatik Musaphiree: Bhaag 2(Marathi) Co-author.

All these books except "Ready Referencer to Income-tax Act & Cases" are available for the interested readers in e-form on the site titled <esahity.in> and <esahity.com>.

However, some of his articles, which are not available in the form of books and poems are presented in this section of the book under two sub-sections, as follows: -

(A) Philosophy of Life and making of His Multi-faceted Personality:

This sub-section inter alia includes nine articles in Marathi Written and published in Maharashtra Times under the column 'Majhe Adhyaatma' in July-August 2008. PS has described in these articles several instances of his life right from the childhood, which had tremendous impact on him. It is very interesting to know about his observation and the capacity to learn even from even the slightest instances of life, which many of us

would tend to forget in the normal course.

(B) Assorted Articles:

This sub-section contains ten articles of PS on assorted subjects, expressing his thoughts over the issues/matters discussed therein. More than the subject-matter of the respective matters, contents of the respective articles highlight the various facets of the personality of PS and make a very interesting reading.

Articles under this Sub-section:

- (1) A Memorable Day: 26th July 2005;
- (2) कृत्रिम पावसाचे धोके
- (3) वृक्ष लागवड करण्यातील अनुभव
- (4) वृक्ष प्रत्यारोपण केंद्र
- (5) CELEBRATING THE ENVIRONMENT DAY – THE HARIYALI WAY;
- (6) भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलन- एका रूळावरू घसरलेली गाडी
- (7) ज्येष्ठ पर्वातदेखील वार्धक्याला लांब ठेवणारी आकर्षक आणि चैतन्यदायी जीवनशैली
- (8) Our Aai: My Miracle Lady. !
- (9) My Rainbow in Lockdown;

Poems:

PS may not have written more than twenty (20) poems in Marathi and Hindi put together. However, each of such poems speaks about philosophy of his life and sensitivity of his mind. Two of his poems, 'Akrosh' and 'Vruksha he Lavu Laksha n Laksha' helped him to reach the hearts of people and build up the organizations like Mulund Gymkhana and Hariyali. Following are some of his poems, few of which are included in his books:

Marathi:

- (1) Akrosh;
- (2) Vruksha he Lavu Laksha n Laksha;
- (3) Pimpal;
- (4) Gulamgiri;
- (5) Corona, Aamhi Tujhe Aabhaaree Aahot;

Hindi:

- (1) Nirali Jadu;
- (2) Nirali Kimaya;
- (3) Punarjanma;
- (4) Shikayat Nahee.

Laxman Bhole

Prin Laxman Bhole, the Writer of this article with Shri Punambhai at Thimpu. The capital of Bhutan on 21st March 2015.

माझे अध्यात्म - १ : जबाबदारी घेण्यातच देव!

आव्हान पेलण्याची क्षमता निर्माण करायची असेल तर जबाबदारी स्वीकारण्याची तयारी दाखवा!

शालेय जीवनापासूनच विविध क्षेत्रांतून वावर करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आयुष्याच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर वेगवेगळ्या प्रकारच्या जबाबदाऱ्या स्वीकाराव्या लागतात. आपले व्यक्तिमत्त्व घडविण्यासाठी अशा जबाबदाऱ्या स्वीकारण्याची मानसिक तयारी ठेवणे आवश्यक असते. कारण अशा संधींमधूनच आपल्यामधील नेतृत्वगुणांना वाव मिळत राहून आपला आत्मविश्वास बळकट होत आपली एका समर्थ व्यक्तिमत्त्वाकडे वाटचाल होत राहते. आपल्या मार्गात येणाऱ्या अडचणींना सामोरे जात त्यांवर मात करण्याची कला अवगत होते. काही वेळा येणाऱ्या अपयशामुळे खिन्न व्हायला झाले, तरी डगमगून जायला होत नाही. अनेक कुटुंबांमधून या गोष्टींकडे साफ दुर्लक्ष केले जाते. आपल्या पाल्यांना 'तू उगाच ती जबाबदारी अंगावर घेऊ नकोस.' 'तू अंगाला लावून घेऊ नकोस' 'तू फक्त आपल्या अभ्यासाकडे लक्ष दे.' 'पुढचे वर्ष १०वीचे ना? मग तू आत्तापासूनच त्या तयारीला लाग!' अशा प्रकारचा सल्ला दिला गेलेला जेव्हा कानांवर पडतो, तेव्हा मला खूप वाईट वाटते! अशातून आपले पाल्य कधीच नेतृत्वक्षम होऊ शकणार नाहीत हे आम्हां पालकवर्गाच्या लक्षात कसे येत नाही? अशी मुले मग पुढील आयुष्यात कधीच कुठल्याही प्रकारच्या जबाबदारीचे काम स्वीकारायला तयार होत नाहीत. अंगाला लावून न घेण्याच्या या पळपुट्या वृत्तीमुळे ही मुले स्वतःही काही करित नाहीत; आणि इतरांचाही बुद्धिभेद करित राहतात. मग त्यापुढील कार्यालयीन

काम असो, संस्थात्मक कार्य असो अथवा समाजकार्य असो, ते कुठलीही जबाबदारी स्वीकारायलाच तयार नसतात. त्यामुळे त्यांच्यात एरवी क्षमता असूनदेखील नेतृत्व गुणांचा विकास होऊ शकत नाही.

१९५१च्या एप्रिल महिन्यात धुळे शहराजवळील फागणे या खेड्यातील लोकल बोर्डाच्या शाळेतील एका छोट्याशा घटनेचा मुद्दाम उल्लेख करावासा वाटतो. इयत्ता ४ थीच्या परीक्षेचा निकाल होता. मोठ्या उत्सुकतेने आपल्या प्रगतीपुस्तकाचा स्वीकार करायला जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे लक्ष परीट गुरुजींच्या टेबलावर पडलेल्या, सुंदर-सुंदर मुखपृष्ठ असलेल्या गोष्टींच्या पुस्तकावर जात होते. जून महिन्यात शाळा पुन्हा सुरू झाल्यावर वाचनालयाच्या रजिस्टरवर नोंद झाल्यानंतरच विद्यार्थ्यांना ती पुस्तके वाचायला मिळणार होती! 'ही पुस्तके जर या प्रदीर्घ सुट्टीत

आपल्याला वाचायला मिळाली तर?’ एका चिमुरड्याच्या मनात विचार आला. त्याने भीतभीतच गुरुजींना तसे विचारले. “सुट्टीत मीदेखील माझ्या गावी जाणार आहे. हेडमास्तरांनी परवानगी दिली आणि इतर कोणा शिक्षकाने ही जबाबदारी स्वीकारायची तयारी दाखविली, तर मी त्याला ‘चार्ज’ द्यायला तयार आहे.” – इति गुरुजी. पण हे व्हायचे कसे?

तो चिमुरडा विद्यार्थी आणि त्याच्याबरोबरच्या दोघा-तिघा इतर विद्यार्थ्यांसकट गुरुजी हेडमास्तरांकडे काही मार्ग निघतो का हे बघायला गेले. वर्गशिक्षक बरोबर असल्याशिवाय मुख्याध्यापक जोशी गुरुजींसमोर उभे राहण्याची त्या मुलांची काय बिशाद होती? “या मुलांना आपल्याशी काही बोलायचे आहे” – परीट गुरुजी.

चशम्याआडून बघणाऱ्या मुख्याध्यापक जोशी गुरुजींच्या प्रश्नार्थक मुद्रेकडे बघत चिमुरडा भीतभीतच म्हणाला – “गुरुजी, शाळेत गोष्टीची नवनवीन पुस्तके आलेली आहेत. ती आम्हांला या सुट्टीत वाचायला नाही मिळाली तर आमची सुट्टी वाया जाईल. बहुतेक मुलांचा वेळ उनाडक्या करण्यातच जाईल. ती पुस्तके आम्हांला सुट्टीत नाही का वाचायला मिळू शकणार?”

छोट्याशा गावातील इवलीशी शाळा आणि मूठभर शिक्षक! हेडमास्तर देखील इयत्ता ४ थीपासून वरच्या वर्गातील जवळपास सर्वच विद्यार्थ्यांना व्यक्तिगत रूपाने ओळखीत. इथे तर त्या चिमुरड्याची सर्व भावडे त्यांच्या हाताखाली शिकलेली आणि त्याच्या वडिलांसकट कुटुंबातील सर्वांशी जवळून परिचित असलेली! त्याच्या वडिलांशी त्यांची अनेक विषयांवर चर्चा होत असे. त्यांनी अर्ध्या चशम्यातून वर बघत मिस्कीलपणेच त्याला विचारले, “सुट्टीत तर कोणीच शिक्षक उपलब्ध नाही. तू घेतोस काय जबाबदारी?

एकही पुस्तक खराब झाले, तर पूर्ण किंमत भरावी लागेल. ही लोकल बोर्डाची शाळा आहे.”

चिमुरड्याने क्षणभरच मित्रांकडे आणि नंतर गुरुजींकडे बघितले. एकमेकांशी नजरानजर झाल्यावर त्याला त्यांचे शब्द आणि नजरेतील आव्हान, खोच आणि एक प्रकारचा विश्वासही वयाच्या त्या १० व्या वर्षी लक्षात आला. कुटून बळ आले कुणास ठाऊक? मग मात्र, क्षणाचाही विलंब न करता त्याने अतिशय आश्वासक स्वरात उत्तर दिले. “घेईन मी स्वतः ती जबाबदारी. गुरुजी, काय आणि कसे करायचे ते सांगा.”

गुरुजींनी पुन्हा एकवार त्याच्याकडे अंतःकरणाचा ठाव घेणाऱ्या नजरेने बघितले. त्यांनादेखील कदाचित त्याच उत्तराची अपेक्षा असावी. त्यांनादेखील विद्यार्थी घडवायचा होता!

“बाहेर थांबा थोडा वेळ. मी परीट गुरुजींशी बोलतो आणि मग पुन्हा तुम्हांला बोलावतो.” केवढा धीर आला त्या मुलांना! परीट गुरुजींना बोलावण्यात आले. दोघांनी आपापसात चर्चा करून पुन्हा त्यांना आत बोलावले.

“हे बघ, हे वाचनालय चालवायचे म्हणजे चेष्टा नाही. घरी जाऊन उद्या उत्तमशेटकडून (आस्मादिकांच्या वडिलांकडून) पत्र घेऊन ये की तू ही जबाबदारी घ्यायला त्यांची संमती आहे आणि कपाट अथवा पुस्तकांचे काहीही नुकसान झाल्यास ते भरून देतील म्हणून. आणि ते जर हो म्हणाले तर परीट गुरुजींकडून सर्व नियम आणि पद्धती यांची माहिती करून घेऊन कपाट तुझ्या जबाबदारीवर घरी घेऊन जा. शाळा पुन्हा सुरू व्हायच्या दोन दिवस आधी परत आणून गुरुजींकडे ताबा दे.”

त्या वेळी होत राहणाऱ्या आंतरवर्ग कबड्डी सामना जिंकल्याचाच आनंद त्या मुलांना झाला!

या काळात (१९५०-५५) वडील अथवा गुरुजींशी कुठल्याही कारणासाठी बोलावे लागले तर भीतभीतच तोंड उघडावे लागे! तुमच्यावर कुठल्या प्रकारचे शाब्दिक प्रहार तुसडेपणाने होतील ते सांगता येत नसे! आज हीच परिस्थिती उलट झालेली आहे!

जबाबदारी पेलवेल का म्हणून वडिलांनी विचारले. कपाट कुठे ठेवून देवाण-घेवाणीचे उपदव्याप कसे होणार, हेदेखील त्यांनी जाणून घेतले. “ठीक आहे; जोशी गुरुजी मला संध्याकाळी भेटतील तेव्हा मी त्यांच्याशी बोलून घेतो. उद्या शाळेत जाताना पत्र आणि बैलगाडी घेऊन जा आणि कपाट नीट जपून घेऊन ये.”

हा सामनाही जिंकून झाला! वडिलांनादेखील आपल्याला ती पुस्तके सगळ्यांच्या आधी वाचायला मिळणार म्हणून हवीच होती! लेक आपल्यावरील जबाबदारी कशी पार पाडतो ते बघायचेच होते. नाही कसे म्हणतील!

पुढचे सगळे सोपस्कार पार पडले. शाळेतून विद्यार्थ्यांमार्फत घोघर निरोप पोहोचले. एरवी शाळेतून पुस्तके न घेणारेदेखील सुट्टीत त्या पुस्तकांवर तुटून पडले! सर्व विद्यार्थी मित्रांनी ती पुस्तके शाळा पुन्हा सुरू होण्याआधीच अधाश्यासारखी वाचून काढली. देवाणघेवाणीची व्यवस्थित नोंद झाली. एकाही पुस्तकाचे एकही पान फाटले नाही. आधीच्या संबंध वर्षात नव्हती एवढ्या वाचकांची नोंद या दोन महिन्यांमध्ये झाली. एक आगाऊपणा चिमुरड्याने स्वतःच्या जबाबदारीवर केला होता. तो असा की, ज्या घरातील एकही पाल्य शाळेत जाणारा नाही अशा पालकांनादेखील ती पुस्तके वाचायला देऊन वाचनक्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न केला. सर्व काही व्यवस्थित झाल्यामुळे कोणाचा कुठलाही आक्षेप आला नाही. त्यातूनच त्याला स्वतःच्या जबाबदारीवर

निर्णय घेत राहण्याचे बाळकडू मिळाले. ठरल्याप्रमाणे शाळा सुरू व्हायच्या दोन दिवस आधी पुस्तकांचे कपाट शाळेत पोहोचले. जोशी गुरुजी आणि परीट गुरुजींचे शाबासकीचे हात पाठीवर पडल्यावर कबड्डीचा अंतिम सामना जिंकून कप हातात पडल्याचे समाधान चिमुरडा आणि त्याच्या मित्रांना झाले. ही मुहूर्तमेढ होती. त्यानंतरच्या आयुष्यात त्याने कधीही, कुठल्याही क्षेत्रातील जबाबदारी अंगावर घेण्याचे टाळले नाही. तसेच ती स्वीकारल्यानंतर सर्वस्व पणाला लावून ती पार पाडण्याचे प्रामाणिक प्रयत्न करित आला.

आज त्याचे वडील हयात नाहीत. विकलांग अवस्थेत असलेल्या जोशी गुरुजींना त्यांच्या या विद्यार्थ्यांचा खूपच अभिमान आहे! परीट गुरुजींची मात्र काही माहिती नाही. त्यांच्या त्या वेळच्या मित्रांना घरच्या परिस्थितीमुळे शाळा अर्ध्यातूनच सोडायला लागली. त्यांच्या हार्ड डिस्कवर मात्र ती घटना कायमचीच कोरली गेली. पुढील आयुष्यात एक व्यावसायिक चार्टर्ड अकाउन्टन्ट, प्राध्यापक, उद्योजक, वेगवेगळ्या संस्था आणि उपक्रम यांचा प्रवर्तक, संपादक, लेखक, चित्रवाणी कार्यक्रम सादरकर्ता अशा वेगवेगळ्या भूमिका निभावताना ‘आता आपले कसे होईल?’ अशी भीती त्याला कधीच वाटली नाही. किंवा निवृत्तीनंतर आपला वेळ कसा जाईल, असा प्रश्नही कधी पडला नाही.

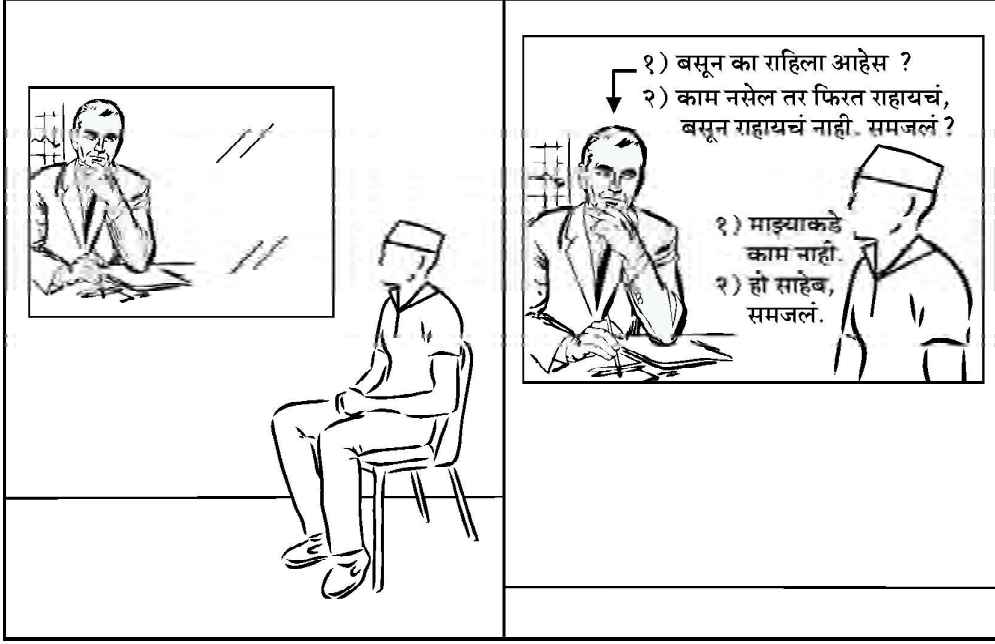
आता वयाच्या ६६व्या वर्षी त्या वेळचा तो चिमुरडा विद्यार्थी म्हणजे अस्मादिक होते, हे सांगताना मला कुठलाही संकोच होत नाही.

पुनम सिंगवी

ठाणे, २२ जून २००८

९३२३२९१८९०

माझे अध्यात्म - २ : सामान्यांकडून अध्यात्माचे असामान्य धडे

‘सामान्य माणूस’ नक्की कोणाला म्हणायचे ? खरे म्हणजे आपापल्या व्यवसायाच्या बाहेर इतर कुठल्याही व्यवसायात डोकावताना आपण सर्व ‘सामान्य माणसे’च असतो नाही का?

दुसऱ्या बाजूला तसे म्हटले तर आपल्यापैकी अगदी सामान्यातल्या सामान्य माणसाकडूनही काही वेळा अगदी त्यांच्याही नकळत एवढ्या असामान्य गुणांचा आविष्कार होतो म्हणून सांगू!

१९६४-६५ दरम्यानचा काळ असेल. सी.ए.च्या अभ्यासक्रमांतर्गत व्यावसायिक उमेदवारी (आर्टिकलशीप) करित होतो. मुंबईच्या फोर्ट विभागात कार्यालय असलेल्या डी.डी. जोशी अँड कं. या चार्टर्ड अकाउन्टन्ट्सच्या फर्मतर्फे आम्हांला ठाणे,

रायगड (त्या वेळचा अलिबाग जिल्हा), सोलापूर आदी जिल्ह्यांतील ग्रामीण भागांतून वेगवेगळ्या संस्थांच्या हिशेब तपासणीसाठी जावे लागायचे. (यानिमित्त नाना स्तरांवरील अनेक लोकांशी संबंध येत असे; भरपूर प्रवास होत असे, त्यांतून शिकणाऱ्याला आपले व्यक्तिमत्त्व घडविण्याची प्रचंड संधी मिळत असे. त्यातूनच गावले आम्हांला पनवेल येथील बँक ऑफ महाराष्ट्राच्या शाखेचे त्या वेळेचे शाखाधिकारी श्री. आपटे!

टेंगणेठुसके असलेले श्री. आपटे साहेब शिस्तीचे अतिशय भोक्ते होते. आपल्या कार्यालयातील प्रत्येक व्यक्तीवर त्यांची करडी नजर असे. त्यांना कोणीही रिकामे बसलेले अथवा एकमेकांशी बोलत असलेले

अजिबात आवडत नसे. त्यांच्या केबीनबाहेर त्यांच्या शिपायाला बसण्यासाठी एक स्टूल ठेवलेले असायचे. मात्र आपल्या शिपायाने काहीही काम न करता त्या स्टूलावर नुसतेच बसून राहिलेले त्यांना अजिबात चालत नसे. तसा तो बसलेला दिसलाच तर त्याला ते त्वरित बेल वाजवून आत बोलावून घेत 'तू नुसताच बसून कसा? इतर सगळे काम करीत असलेले तुझ्या लक्षात येत नाही का?'

'माझ्याकडे काही काम नाही साहेब.'

'म्हणून काय झाले? नुसतेच बसून राहायचे? उभा राहा.'

तो बाहेर जाऊन नुसताच उभा राहिलेला दिसला, तर पुन्हा त्याला आत बोलावीत! 'तू नुसताच उभा कसा?'

'काय करू साहेब? माझ्याकडे काही काय नाही. तुम्ही बसूही तर देत नाहीत; म्हणून उभाच आहे.'

'काम नसले तरी नुसताच उभा राहू नकोस. चालत राहा! केबीनच्या बाहेर येरझारा घाला. पण उभा राहू नकोस. इतरांचे लक्ष विचलित होते.'

हा सारा संवाद ऐकताना माझ्यासकट मुकुंद रानडे, सहदेव चौगुले, शशी देशपांडे आदी सहकाऱ्यांना त्या वेळी खूप मजा वाटायची आणि हसू दाबून ठेवणे मुश्कील व्हायचे!

पण रोज कानांवर पडणाऱ्या त्या संवादांमुळे 'रिकामा राहू नकोस!' हा संदेश मनावर कायमचा कोरला गेला. तुमच्या हातापायांना काम नसले, तर ते निकामी होण्याकडे झुकतात. त्याच वेळी मनही रिकामे होऊन त्यांत नसत्याच विचारांचा प्रादुर्भाव होतो. त्याचा संसर्ग झपाट्याने आसपासच्या लोकांमध्ये पसरतो आणि मग संबंध समाजच निष्क्रिय होऊन बसतो. समाजापुढे समस्या आहेत. त्यांवर तोडगा काढण्याची क्षमता असलेले तज्ज्ञ आहेत. काम

करण्याची क्षमता असलेले हात आणि डोकी आहेत. मात्र ती निष्क्रिय झाल्यामुळे विध्वंसक प्रवृत्तीचे शिकार होतात. आमच्या समाजात शिरलेल्या या निष्क्रियतेमुळेच आमचा देश साडेनऊशे वर्षांच्या प्रदीर्घ गुलामगिरीत खितपत पडला होता.

इतर काम करीत असताना आपण बसून राहणे आणि आपल्या आसपासचे लोक भुकेले असताना आपण मात्र गरजेपेक्षा वरचेवर अधिक खात राहणे या दोन्ही गोष्टी एकाच प्रकारच्या मानसिकतेचे लक्षण होत. अशी मानसिकता समाजात वाढीला लागणे म्हणजे विकृत सामाजिक गुन्हेगारी वाढणे अशी माझी धारणा आहे.

१९६८-६९ मधील असाच एक दुसरा प्रसंग आठवतो. सी.ए.च्या व्यवसायातील सुरुवातीचा काळ होता. एका अशिलाला आपली राहायची सदनिका विकून नवी घ्यायची होती. त्यासाठी त्याला इनकम टॅक्स क्लिअरन्स सर्टिफिकेटाची आवश्यकता होती. त्यांच्याकडे कुठल्याही प्रकारची आयकराची थकबाकी नव्हती. सर्व कागदपत्रांची पूर्तता करून अर्ज दाखल केलेला होता. तरीदेखील अनेक खेपा टाकून आणि लेखी स्मरणपत्रे पाठवूनदेखील संबंधित आयकर अधिकारी दाद देत नव्हता. (त्याचे नाव सांगण्याचे कारण नाही.) जे काम एका दिवसात व्हावे ते चार महिने झाले तरी होत नव्हते. त्या वेळी मात्र मी त्या प्रकरणाचा सोक्षमोक्ष लावायचेच ठरवून आधी वेळ ठरवूनच संबंधित अधिकाऱ्याकडे गेलो. तरीदेखील काहीही कारण नसताना दोन तास मला तिष्ठत ठेवल्यानंतर जेव्हा मला केबिनमध्ये बोलावले गेले तेव्हा मी ते सर्टिफिकेट तयार आहे का म्हणून विचारले. 'मी अजून ती फाईल बघितलेली नाही' असे उत्तर मिळाले. माझा पारा आता खूपच चढला होता. त्या नेहमीच्या उत्तराने माझे समाधान

होण्यासारखेच नव्हते. मी त्यांना मागच्या सगळ्या भेटीगाठी व पत्रांचा संदर्भ देत मी आज सर्टिफिकेट नेण्यासाठीच आलो आहे असे निकराने सांगितले. तेव्हा फाईल बघण्याचे सोंग करीत 'या व्यवहारात तुम्हांला किती भांडवली नफा होणार आहे? त्यांवर तुम्ही आगाऊ कर भरलेला आहे का' असे गैरलागू प्रश्न करण्यात आले. 'ते सर्टिफिकेट मिळाल्याशिवाय मला कुठलाही व्यवहार करता येत नाही अथवा किंमतदेखील ठरविता येत नाही. तसेच ते राहते घर असल्यामुळे त्याच्या विक्रीतून होणाऱ्या भांडवली नफ्यावर मला कर द्यावा लागणार नाही. शिवाय मी त्यातूनच नवीन घर विकत घेणार आहे. त्यामुळे हे सर्व प्रश्न गैरलागू आहेत', असे स्पष्टीकरण देऊनही 'साहेब' ऐकायला तयार नव्हते. 'यावर काही भांडवली नफा झाला तर त्यावरील संभाव्य कर देण्याची व्यवस्था म्हणून तुम्ही मला बँक गॅरंटी आणून द्या', अशी अत्यंत गैरलागू मागणी करण्यात आली.

हे मात्र भयानक होते. कायद्यात अशी कुठलीच तरतूद नसून त्यांना तशी मागणी करण्याचा अधिकार नाही, असे मी त्यांना अत्यंत शांतपणे सांगूनही 'साहेब' बधत नव्हते! मी तरातरा बाहेर येत त्यांच्या वरच्या साहेबांकडे जाऊन त्वरित दाद मागण्याचा निर्णय घेतला. आज सर्टिफिकेट न घेता पुन्हा जायचेच नाही, असे मीही ठरविले होते. त्यांचे त्या वेळचे अधिकारी (डेप्युटी कमिशनर ऑफ इनकम टॅक्स) श्री. नवाथे (त्यांच्या नावाचा मुद्दाम उल्लेख करायला हवा!) यांचे कार्यालय वरच्याच मजल्यावर होते. चिड्डी पाठवून झाल्यावर थोडा वेळ थांबायला लागले. माझा पारा सारखा वर चढतच होता! आत बोलावणे आल्यानंतर मी 'आयकर कायद्यात संभाव्य भांडवली नफ्यावर होणाऱ्या संभाव्य कराची रक्कम भरण्यासाठी करधारकाकडून बँक गॅरंटी घेण्याची तरतूद कुठल्या

कलमाखाली आहे आणि तो अधिकार कोणाला आहे?' अशी विचारणा करित सुमारे पंधरा मिनिटे धाडधाड बोलतच राहिलो! श्री. नवाथे साहेब कुठल्याही प्रकारचा अडथळा न आणता निर्विकार मनाने मधूनच मान डोलावीत माझ्याकडे बघत होते! बोलायला सुरुवात करतानाचा माझा पारा जवळ, जवळ शून्य अंशावर आल्यानंतर नवाथे साहेबांनी शांत आवाजात सुरुवात केली. 'मि. सिंगवी, तुम्ही आत्तापर्यंत जे काही बोललात त्यावरून माझ्या एवढे लक्षात आले आहे की तुम्हांला कलम २३० अ खाली इन्कम टॅक्स सर्टिफिकेट हवे आहे. तुम्ही सर्व कागदपत्रांची पूर्तता केलेली आहे. तुमच्याकडे कुठलीही थकबाकी नाही, हे. आणि बरेच दिवस वाट बघून आणि खेपा घालून झाल्या तरी तुम्हांला अजून सर्टिफिकेट मिळालेले नाही हे. अॅम आय करेक्ट?'

'येस सर!' मी उरल्या-सुरल्या घुश्शातच उत्तरलो! 'मग एवढेसे सांगण्यासाठी एवढी वाफ का दवडलीत? मला तुमच्या ऑफिसरचे नाव सांगा.'

वरमलेल्या आवाजात मी नाव सांगितले. टेबलावरची घंटी वाजविली गेली. शिपाई आत आला. ऑफिसरला त्वरित भेटायला या म्हणून निरोप दिला गेला. 'चहात साखर चालेल ना?' असे मला विचारून झाल्यावर दोन चहा सांगण्यात आले. आधीच्या पार्श्वभूमीवर मला हे सारे अनपेक्षित होते! ऑफिसर आल्यानंतर त्यांना काय म्हणायचे होते ते ऐकले गेले. मला फक्त दोन मिनिटे बाहेर बसायला सांगण्यात येऊन ऑफिसरला व्यवस्थित समज दिली गेली असावी. 'बरोबर दहा मिनिटांच्या आत त्यांना ते सर्टिफिकेट पाठवून द्या', असे सांगण्यात आले. तसे ते मिळाले.

चहा पीत असताना काही इतर प्रश्नोत्तरे झाली. सर्टिफिकेट हातात देताना पुन्हा काही अडचण आली,

तर बिनदिवकत वेळ न घेतादेखील या', असे सांगण्यात आले. शेवटी मी आभार मानीत असताना मला एकच गोष्ट शांत स्वरात सांगण्यात आली:-

'मि. सिंगवी, आपण जगाला सुधारू शकू अशा भ्रमात राहू नका. जे बुद्ध नाही करं शकला, गांधी नाही करू शकले ते आपण करू शकू; असे तुम्हांला वाटते काय? कधीही आपल्या मनाचे संतुलन ढळू न देता तोल न जाऊ देता आणि निराश न होता परिस्थितीनुरूप निर्णय घेत काम करीत राहा. तुमची

एनर्जी जपून वापरा. सगळीकडे एकच फूटपट्टी लावून काम करू बघाल तर तुमच्या पदरी निराशाच येईल.'

मी पूर्णपणे 'नॉर्मल' झालो होतो. त्यामुळे नवाथे साहेबांचे ते शेवटचे शब्द माझ्या मनावर कायमचे कोरले गेले. ते कोणी अध्यात्माचे गुरू नव्हते. एका सामान्य माणसाने दुसऱ्या सामान्य माणसाच्या मनात असामान्य अध्यात्माचे बीज रोवण्याचे काम केले होते!

पुनम सिंगवी

ठाणे, २३ जून २००८

भाग ४ - लेख ४

माझे अध्यात्म - ३ : निवृत्तीनंतरच्या जीवनशैलीचे संस्कार

Punambhai at a Tea Garden in Kerala in the year 2006. Hobbies like tourism, involvement in social work, etc have got to be developed from early years of life instead of waiting for retirement from active career.

अर्थार्जन मिळवून देणारा आपला व्यवसाय, कामधंदा अथवा नोकरी यांतून कधी निवृत्ती घ्यावी किंवा नाही; घेतल्यास ती वयाच्या कुठल्या टप्प्यावर घ्यावी; आणि ती तशी घेतल्यावर आपण पुढील आयुष्यात काय आणि कसे करावे अथवा त्यानंतरची आपली जीवनशैली आणि दिनचर्या कशी असावी, याचा निर्णय हा प्रत्येकाने आपला आपणच घ्यायचा असतो. त्यासाठी आपल्या कुटुंबातील आपल्यावर अवलंबून असलेल्या व्यक्तींना विश्वासात घेणे, आपल्या स्वतःच्या आणि त्यांच्याही आर्थिक गरजा लक्षात घेणे, आपली विद्यमान आर्थिक परिस्थिती,

रुपयाचे सातत्याने होत जाणारे अवमूल्यन आणि तेवढ्याच सातत्याने वाढत जाणारी महागाई या सर्व गोष्टींचा साकल्याने विचार करणे आवश्यक असते.

आपली मुलंबाळं कितीही गुणी आणि मातृपितृभक्त तसेच कमवती असली, तरी आपल्या किमान आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी आपल्याला त्यांच्याकडे हात पसरायला लागणार नाहीत याची काळजी घेणे खूप आवश्यक असते. आपल्या आयुष्याच्या शेवटपर्यंत आपल्याला स्वाभिमानाने जगता येईल असे, छोटेसे आणि साधेसे असले तरी चालेल, असे निवासस्थान असणे खूपच आवश्यक असते. माझ्या 'आपण' या

शब्दप्रयोगात 'पती-पत्नी' हे दोघेही अभिप्रेत आहेत. हे झाले अर्थकारणासंबंधी!

त्याचबरोबर निवृत्तीनंतरचा आपला वेळ आपण कसा घालविणार आणि स्वतःला कसे गुंतवून ठेवणार, याचाही पूर्ण विचार करून ठेवणे आवश्यक असते. विशेषतः नोकऱ्यांमधून पूर्ण कार्यमर्यादेच्या आधी निवृत्ती स्वीकारणाऱ्यांनी याचा विशेषच विचार करायला हवा. रग्गड पैसा मिळतो म्हणून मौजमजा करण्याच्या उद्देशाने अवेळी निवृत्ती स्वीकारल्यानंतर 'वेळ जात नाही' म्हणून खंत करीत आजारी पडलेल्या लोकांची अनेक उदाहरणे आपल्याला अवतीभवती बघायला मिळतात! आपल्यावर अशी वेळ येऊ नये म्हणून आपल्या आवडीच्या विषयात समाजाला उपयुक्त होईल असे समाजकार्य अथवा स्वतःला आणि इतरांना आनंद मिळवून देतील असे चांगले छंद लावून घेऊन ते जोपासणे खूप महत्त्वाचे असते.

माझ्या वेगवेगळ्या उपक्रमांविषयीची माहिती जशी लोकांच्या ऐकण्यात अथवा वाचण्यात येते, तशी हे लोक जेव्हा मला भेटतात तेव्हा मुद्दाम कौतुकाने सांगतात - 'छान चालले आहे हो तुमचे काम! मलापण असेच करण्याची खूप इच्छा आहे. आता पुढील दोन वर्षांनंतरच मी निवृत्त होणार आहे. मग मी दिवसातील किमान दोन तास तरी तुमच्या उपक्रमात सहभागी होण्यासाठी राखून ठेवणार आहे. माझ्याजोगते काहीही काम असेल तर सांगा. आता मात्र अजिबात वेळ नसतो हो!'

'छान! अवश्य या हो! आम्हांला हवाच आहे आपला अनुभव आणि मार्गदर्शन!' त्यांना न दुखविता मला सांगावे लागते. एक मात्र खरे की, अशा लोकांकडून कधीच, कुठल्याही प्रकारचे समाजकार्य होण्यासारखे नसते.

समाजकार्य हे काय अशी कुठली वेळेची फूटपट्टी

लावून करण्यासारखे असते का? की फावल्या वेळेत करायची उठाठेव असते ती?

खरे म्हणजे, ती असते एक नैसर्गिक प्रवृत्ती. स्वभावधर्माचा एक अविभाज्य भाग! त्यासाठी किमान थोडे तरी बाळकडू घेणे आवश्यक असते. किमान आपल्या तारुण्यात तरी तसे संस्कार जाणीवपूर्वक करून घेणे आवश्यक असते. मनाची संवेदना कायम जपावी लागते. निसर्गाकडे कान, नाक, डोळे उघडे ठेवून बघावे लागते. तसेच सातत्याने विद्यार्थ्यांच्या भूमिकेतून वावरत राहावे लागते. सभोवताली होत राहणाऱ्या अन्याय, पीडा आदींनी मन अस्वस्थ होणे आवश्यक असते. समोर दिसत असलेल्या प्रश्नांनी बावरून न जाता, त्यांवर उत्तरे शोधण्याची क्रियाशीलता आणि धडाडी दाखवावी लागते.

समाजकार्य सांघिकरीत्या केले तर ते अधिक प्रभावी होते. त्यासाठी एकमेकांशी जमवून घेण्याची, तडजोड करण्याची वृत्ती लागते. जे गुण आपल्याकडे नाहीत पण इतरांकडे ते दिसतात, ते त्यांच्याकडून शिकण्याची, त्यांचे नेतृत्व स्वीकारण्याची तयारी दाखवावी लागते. अहंभाव सोडून विनम्रपणे काम करावे लागते.

मात्र त्याच वेळी आपल्या कामावर आणि तत्वांवर आपली ठाम निष्ठा असली, प्रामाणिक विश्वास असला, तर त्यासाठी कोणी बरोबर नाही आला, तर 'एकला चलो रे!' ह्या भूमिकेतून वाटचाल करीत राहण्याचीदेखील तयारी ठेवावी लागते. तसेच कुठल्याही प्रकारच्या परताव्याची अपेक्षा न ठेवता, पदरचा वेळ, पैसा आणि श्रम खर्च करण्याची मानसिक तयारी आणि क्षमता जोपासण्याची आवश्यकता असते. एवढे करूनही, नाना प्रकारचे आक्षेप, टीका, दोषारोप आदींचे धनी व्हायचीही तयारी ठेवावी लागते!

समाजकार्य हे काय केवळ निवृत्तीनंतर शिकण्याचे अथवा जोपासण्याचे कार्य असते? आपल्या मुलांनी मोठे झाल्यानंतर त्यांचे व्यक्तिमत्त्व उमदे व्हावे, त्यांच्यात चांगले उत्पन्न मिळविण्याची क्षमता निर्माण व्हावी, यासाठीचे संस्कार आणि शिक्षण जसे आपण लहानपणापासूनच त्यांना द्यावे लागते, तसेच हे संस्कारदेखील आयुष्याची वाटचाल करित असताना आपणच आपल्यावर करून घ्यावे लागतात. कोणाला ही प्रेरणा चांगल्या पुस्तकांच्या वाचनातून मिळते; कोणाला एखाद्या यशस्वी, कर्तृत्ववान, सेवाभावी नेत्याकडून अथवा त्याचे चरित्र वाचून मिळते; तर कोणाला गुरूस्थानी मानलेल्या एखाद्या साधू-महात्म्याकडून!

एक मात्र खरे की, निसर्गाएवढा चांगला गुरू जगात दुसरीकडे कुठे आढळून येत नाही. तसेच डोळस निरीक्षण शक्तीपेक्षा अध्ययनाचा अधिक चांगला मार्ग दिसून येत नाही. त्याचबरोबर संवेदनशील आणि संस्कारक्षम मनापेक्षा आपले व्यक्तिमत्त्व घडविण्याचे अधिक चांगले माध्यम असू शकत नाही. शालेय जीवनापासूनच वेगवेगळे उपक्रम, भटकंती, सभासमारंभ आदींमधून भाग घेत राहणे खूपच आवश्यक असते. लेखन-वाचन आदींची आवड त्यातूनच निर्माण होते. त्यातूनच आपल्याला कुठल्या

विषयात अधिक रस, गोडी आणि गती आहे; हे आपल्याबरोबरच इतरांच्याही लक्षात येते. त्यांतूनच मग आपल्याला स्वतःची ओळख होत आपल्या व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या प्रक्रियेला चालना मिळते. परीक्षेतील नुसत्याच गुणांच्या टक्केवारीच्या विळख्यात अडकलेले विद्यार्थी आणि पालक यांच्या लक्षात या गोष्टी कशा येत नाहीत, याचे मला सतत आश्चर्य वाटते. आपल्या परीक्षापद्धतीत विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्वाचे मूल्यमापन न होता, त्या-त्या परीक्षेत त्या विषयावर त्या विवक्षित दिवशी विचारण्यात आलेल्या प्रश्नांना ते विद्यार्थी किती चांगली अथवा वाईट उत्तरे देतात, याचेच परीक्षण होत असते. तेदेखील एखाद्या त्रयस्थ आणि अनोळखी व्यक्तीकडून! त्यामुळे वेगवेगळ्या कारणांमुळे त्यांत बरीच गफलत होत राहण्याची शक्यता असते. अलीकडे तर या परीक्षण पद्धतीत अनेक अपप्रवृत्तींचा शिरकाव झाल्याचेदेखील आपल्या वाचनात, बघण्यात आणि अनुभवण्यात येत असते. आपल्या पाल्यांना केवळ अशा तत्त्वांच्या हवाली करण्याची चूक जे पालक करतात, ते आपल्या पाल्यांच्या व्यक्तिमत्त्व-विकासाच्या आड येतात, असे मला वाटते.

ठाणे, २७ जून २००८
पुनम सिंगवी

माझे अध्यात्म - ४ : खरी समाजसेवा!

समाजकार्य अथवा समाजसेवा ही गोष्ट वेळेची फूटपट्टी लावून करायची बाब नाही, तसेच ते आपापल्या कामाचे क्षेत्र सोडून इतरत्रच केले पाहिजे असेही नाही. खरे म्हणजे आपापल्या उदरनिर्वाहाचे कार्य निष्ठेने करित राहणे म्हणजेच खरे समाजकार्य करणे होय. निष्ठा अशी हवी की जेणेकरून आपल्या उदरनिर्वाहाचे कार्य करित असताना आपण इतरांचे किंवा समाजाचे काही नुकसान होईल अशा पद्धतीने न वागणे. त्या-त्या व्यवसायाच्या नीतिमतेची चाकोरी सांभाळित त्याच्यात अधिकाधिक शास्त्रशुद्धता आणीत राहण्याचा प्रयत्न करणे.

मुंबई येथील मुलुंड कॉलेज ऑफ कॉमर्सचे संस्थापक प्राचार्य डॉ. भ. ग. बापट हे खरे हाडाचे शिक्षक आणि एक ऋषितुल्य व्यक्तिमत्त्व होत. आजच्या तरुण पिढीतील नामवंत अर्थतज्ज्ञ श्री. चंद्रशेखर टिळक, अभ्यासू पत्रकार श्रीराम शिधये, मुंबई उच्च न्यायालयातील विद्यमान न्यायमूर्ती अजय खानविलकर ही त्यांनी घडविलेल्या नामवंत विद्यार्थ्यांमधील काही नावे होत. त्याचबरोबर प्राचार्य लक्ष्मणराव भोळे, अच्युतराव ओक, यशवंतराव भिडे, प्रा. प्रभाकरपंत भावे आदी सहकारी प्राध्यापकांचेही ते प्रेरणास्थान होते.

‘एक शिक्षक म्हणून आपले प्राथमिक काम किमान आपापल्या विषयातील अद्ययावत ज्ञान मिळवीत राहून ते विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचविणे हे आहे. वाचीत राहा - वेचीत राहा - पचवीत राहा - पेरीत राहा - उगवेल त्याची मशागत करित राहा’, हे त्यांच्या शिकवणुकीचे थोडक्यात सार होते. कुठलीही गोष्ट शिकविताना त्याच्या थेट मुळाशी जाण्याची त्यांची एक विलक्षण

अशी ‘आयुर्वेदिक’ हातोटी होती. अगदी प्रथम वर्षाच्या विद्यार्थ्यांलादेखील अर्थशास्त्राचे पाठ देताना पहिल्या तासापासूनच ते थेट मार्शल, मार्क्स, किन्स, डिलार्ड ते अगदी महात्मा गांधी यांच्याच पुस्तकांचा आणि साहित्याचा अभ्यास करायला सांगित. आपण स्वतः विद्यार्थ्यांच्या भूमिकेतून वाचीत राहून त्यांतील सार इतरांपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न करित असतो, तोच खरा शिक्षक ही त्यांची भूमिका असे. ‘एक प्राध्यापक म्हणून आपण दहा हजारात एक असलो, तर समाजातील उरलेल्या नऊ हजार नऊशे लोकांपर्यंत आपला विषय पोहोचवणे ही आपली जबाबदारी आहे’, असेच त्यांचे अप्रत्यक्ष सांगणे असे. ‘आपले महाविद्यालय शहरातील सर्व सामाजिक, आर्थिक

प्रिन्सिपल, डॉ. बी. जी. बापट

घटनांचे केंद्रबिंदू ठरायला हवे', अशी त्यांची तळमळ असायची. आपल्या विषयाखेरीज इतरत्रदेखील त्यांचे वाचन अफाट असायचे. वयाच्या उत्तरा-सत्तरीत असताना आजदेखील आहे. त्यामुळेच केवळ आपल्या कार्यकालीन काळातच नव्हे, तर आजदेखील त्यांचे अनेक विद्यार्थी आणि सहकारी त्यांच्याकडे प्रेरणास्थान म्हणून बघतात.

महाविद्यालयाचे प्राचार्य म्हणून विद्यार्थी, प्राध्यापक, वाचनालय व कार्यालयातील कर्मचारी या सर्वांशी आणि सर्वांमध्ये सुसंवाद निर्माण होण्यासाठी त्यांनी किती विविध आणि नावीन्यपूर्ण उपक्रम सुरू केलेत म्हणून सांगावे? चांदण्या रात्रीतील साहित्यिक गच्ची - गप्पा, पुस्तकपेढी, प्राध्यापकांचे विविध विषयांवरील मासिक शोधनिबंध सादरीकरण, वक्तृत्व व वादविवाद स्पर्धा, विद्यार्थी-प्राध्यापक क्रीडास्पर्धा, राष्ट्रीय सेवा योजनेतील विद्यार्थ्यांच्या बरोबरच प्राध्यापकांचा वाढता सहभाग आदी उपक्रमांमुळे महाविद्यालयात सळसळणाऱ्या तरुणांच्या चैतन्याचा प्रत्यय वर्षभर येत असे. 'विद्यार्थ्यांनी चळवळे असायला हवे', असे त्यांचे म्हणणे असायचे. मात्र चळवळीची ही तळमळ वळवळीचे रूप धारण न करता तिचे रचनात्मक कार्यात रूपांतर व्हायला हवे, अशीही त्यांची शिकवण असायची.

स्वतःबरोबरच आपल्या इतर सहकारी प्राध्यापकांनीही विद्यार्थ्यांना केवळ 'शिकविण्यापेक्षा' त्यांना 'घडविण्यावर' त्यांचा भर असे. आपल्या प्रत्येक विद्यार्थ्यांचे वयात आल्यानंतर जबाबदार नागरिकात रूपांतर होणे म्हणजे त्याला 'घडविणे', अशी त्यांची धारणा होती. सर्वत्र पूर्णवेळ प्राध्यापकदेखील अर्धवेळ प्राध्यापकांसारखे वागताना दिसायचे त्या वेळी बापटसरांच्या महाविद्यालयातील अर्धवेळ प्राध्यापकदेखील कुठल्याही प्रकारच्या

अधिक परताव्याची अपेक्षा न ठेवता पूर्णवेळ प्राध्यापकांसारखे कार्यरत असलेले दिसायचे आणि वागायचे! शिस्तीचे भोक्ते असलेल्या बापट सरांच्या महाविद्यालयाचा उल्लेख मुलुंडमध्ये कौतुकमिश्रित आदाराने 'बापट गुरुजींची शाळा', असा होत असे. त्यामुळेच स्थापना झाल्यापासून अवघ्या पाच वर्षांच्या काळात मुलुंड कॉलेज ऑफ कॉमर्सची गणना त्या वेळी मुंबईत आघाडीवर असलेल्या इतर नामांकित महाविद्यालयांबरोबर होऊ लागली!

आपापल्या क्षेत्रात निष्ठेने काम करित राहण्याने खरी समाजसेवा कशी करता येऊ शकते, याचा उत्तम परिपाठ बापटसरांनी घालून दिला. बापटसरांकडून होणारे संस्कार कळण्याची क्षमता निर्माण करण्याचे पायाभूत काम करणारे सर्वश्री रा.ज. मराठे, शेलार, पंढरीनाथ सखाराम मराठे, वि.वा. जोशी प्राथमिक शाळेत आणि सर्वश्री रमेश दीक्षित, श्री. वा. खरे, ज. रा. दाणी आदी शिक्षक माध्यमिक शाळेतच मला लाभले. या सर्वांचे ऋण म्या पामेराने कसे व्यक्त करावे?

मला स्वतःला बापट सरांचा विद्यार्थी, सहकारी आणि आजतागायत मित्र म्हणून दीर्घ सहवास लाभला, हे मी माझे भाग्य समजतो.

प्राचार्य बापट हे केवळ उत्कृष्ट शिक्षकच नव्हे, तर एक आदर्श समाजसेवकच आहेत अशी माझी धारणा आहे. समाजातील प्रत्येक क्षेत्रात असे दीपस्तंभ उभे राहतील, तेव्हा आपले राष्ट्र जगातील महासत्ता म्हणून विकसित व्हायला वेळ लागणार नाही.

ठाणे, १४ जुलै २००८
पुनम सिंगवी

माझे अध्यात्म - ५ : जबाबदार नागरिकांची निर्मिती आवश्यक

Shri Rajabhau Gawande, the renowned judge speaking at a function of Hariyali to felicitate Shri Subhash Dalvi, the then Assistant Commissioner of Mumbai Mahanagarpalika for his contribution to 'Clean Mumbai'. Seated on the dais are (L to R) Shri Punambhai, Shri Subhash Dalvi, Shri Rajabhau Gawande (speaking) and Shri Hemkant (alias Hema) Gupte, the then Vice-President of Hariyali.

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या साठ वर्षांत आम्ही अनेक क्षेत्रांत भरपूर भौतिक प्रगती केली आहे. अन्नधान्याच्या क्षेत्रात सतत भेडसावणाऱ्या तुटवड्यावर भरीव मात केली आहे. दुर्गम भागातील अनेक खेड्यांना रस्त्यांनी जोडले आहे. अनेक खेड्यांपर्यंत केवळ दर्शनापुरती का होईना, पण वीज पोहोचविली आहे. शाळा आणि महाविद्यालये यांच्या संख्येत, लक्षणीय वाढ झाली आहे. टीव्ही, मोबाईल, कॉम्प्युटर, फ्रीज आदी त्या वेळी नसलेल्या अथवा चैनीच्या समजल्या जाणाऱ्या गोष्टी आज

लोकांच्या प्राथमिक गरजांचे स्थान घेऊन आहेत. वकील, डॉक्टर, चार्टर्ड अकान्टन्ट्स, अभियांत्रिकी क्षेत्रातील विविध शाखांमधील तज्ज्ञ यांमध्ये लाखोंच्या संख्येने भर पडली आहे. सुईपासून तर अगदी विमान आणि अंतराळयान निर्माण करण्याचे तंत्र आणि कारखाने देशांतर्गत विकसित झाले आहेत. त्यामुळे वेगवेगळ्या विषयांत जनसामान्यांचे प्रबोधन करीत त्यांच्या जीवनाचा स्तर आणि पोत सुधारणे शक्य झाले आहे. मात्र एवढे सारे झाले असले तरी १९४७ साली ज्या समस्यांमुळे आमची समाजव्यवस्था आणि

राष्ट्रीय जनजीवन त्रस्त आणि विस्कळीत झालेले दिसून येत होते, त्यात कुठेही अजिबात सुधारणा झालेली दिसून येत नाही. उलट या सर्व समस्यांनी अधिकच अकराळविकराळ रूप धारण केलेले आपल्या लक्षात येते. याची अनेक उदाहरणे देता येतील. न्यायालये व वकिल यांच्या संख्येत प्रचंड भर पडली असली, तरी न्यायालयांमध्ये दाखल होणाऱ्या प्रकरणांमध्ये सातत्याने वाढ होते आहे आणि तिथून मिळणाऱ्या निकालांचा कालावधीदेखील वाढतोच आहे. अनेक मोठमोठाल्या नद्यांवर प्रचंड मोठी धरणे बांधून झाली असली, तरी समाजाची तहान आणि शेतीची गरज आम्ही आजही भागवू शकत नाही. वैद्यकीय सेवांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली असली, तरी सामान्य माणसाला परवडू शकेल अशी वैद्यकीय सुविधा आम्ही उपलब्ध करून देऊ शकत नाही. वेगवेगळ्या शाखांमधील अभियंत्यांच्या संख्येत प्रचंड वाढ झाली असली, तरी आमची खेडी ओस पडताहेत आणि शहरे बकाल होत आहेत. एकीकडे चार्टर्ड अकाउन्टन्ट्स, कर सल्लागार, अर्थतज्ज्ञ यांच्या संख्येत कित्येक पटींनी वाढ झाली असली, तरी अर्थव्यवस्थेत असलेल्या आणि सतत निर्माण होणाऱ्या काळ्या पैशाचे प्रमाण वाढतेच आहे. शेती करण्याचे तंत्र विकसित झाल्याचा डांगोरा पिटला जात असला, सॉब्सिडीची खैरात आणि कर्जमुक्तीच्या घोषणा होत असल्या; तरी केवळ आर्थिक दुरवस्थेमुळे शेतकऱ्यांमध्ये आत्महत्येचे प्रमाण वाढतेच आहे. गेली साठ वर्षे सातत्याने धर्मनिरपेक्षतेचा नारा बडविला जात असला तरी धर्म आणि जातीपार्तीमधील तेढ वाढतेच आहे. शिक्षितांचे प्रमाण वाढले असले, तरी आपापसातील सामंजस्य आणि सहनशीलता यांचे प्रमाण घटत चाललेले दिसते आहे. साक्षरता वाढते आहे, पण दुसरीकडे

सुशिक्षितांमधीलच अंधश्रद्धेचे प्रमाण वाढताना जाणवते आहे. शासनाच्या सर्वच स्तरांवर लोकशाही पद्धतीचा अवलंब केला जात असल्याचा दावा होत असला, तरी आमच्या लोकप्रतिनिधींचा पोत खालावतोच आहे. 'पाप-पुण्यावर' आधारित संस्कृती नष्ट होऊन 'स्वनिर्मित कायदेही तोडू' अशी एक मस्तवाल संस्कृती तिची जागा घेते आहे.

'पण लक्षात कोण घेतो' या आपल्या सुप्रसिद्ध कादंबरीतून शंभर वर्षांपूर्वीच श्री. ह. ना. आपटे यांनी त्या वेळी समाजात प्रचलित असलेल्या हुंडा पद्धतीवर विदारक प्रकाश टाकला होता. आज समाजप्रबोधनाचे विविध मार्ग उपलब्ध असूनदेखील समाजातील हुंडाबळी आणि लिंगभेद आधारित भ्रूणहत्या यांचे प्रमाण वाढतेच आहे.

'आमची महाविद्यालये आणि विद्यापीठे म्हणजे नाणी पाडण्याच्या टाकसाळी झाल्या आहेत', अशी व्यथा लोकमान्य टिळकांनी सुमारे एकशे वीस वर्षांपूर्वी 'केसरी'तील आपल्या अग्रलेखातून व्यक्त केली होती. आजही परिस्थिती बदललेली नाही. भारतीय समाजातील अशा विसंगतीची आणि दुरवस्थेची आणिक किती उदाहरणे द्यायची? कसे करायचे याचे विश्लेषण? कुठे शोधायची त्याची कारणे? आणि कोणाला धरायचे त्यासाठी जबाबदार?

माझ्या मते याचे एक प्रमुख कारण संभवते ते असे की स्वातंत्र्योत्तर काळात आम्ही वेगवेगळ्या क्षेत्रांत लाखोंच्या संख्येत 'तज्ज्ञांची' निर्मिती केली असली तरी त्याच प्रमाणात 'जबाबदार नागरिकांची' निर्मिती करण्यात अपुरे पडलो आहोत. मी एक यशस्वी चार्टर्ड अकाउन्टन्ट, वकील, अभियंता, प्राध्यापक, डॉक्टर आदी असलो; तरी त्याच वेळी या देशाचा एक 'जबाबदार नागरिक'देखील आहे का, असा विचार केला तर बहुसंख्य लोकांसमोर मोठे प्रश्नचिन्ह

उभे राहिल. व्यक्तिगत जीवनात यशाची एकेक पायरी गाठताना सार्वजनिक हितास बाधा येईल अशा प्रकारची कृती न करण्याचा नागरी जीवनातील मूलभूत धर्म आपण पाळत नसतो; असे सर्वच क्षेत्रांतून डोकावताना प्रकर्षाने जाणवते.

धर्मनिरपेक्षतेचा डांगोरा पिटताना 'राष्ट्रधर्म' विकसित करण्यावर आम्ही गेल्या साठ वर्षांत कमी पडलो आहोत. या राष्ट्रधर्माचे संस्कार शिक्षण पद्धतीतील सर्वच स्तरांवर सातत्याने होत राहणे आवश्यक असते.

देशाबाहेर कुठेही जाताना आमचा परिचय आवश्यक असतो तो एक 'भारतीय नागरिक' म्हणून. तिथे आम्हांला कोणीही हिंदू, मुस्लीम, ख्रिश्चन, शीख अथवा इतर कुठल्याही धर्माच्या पासपोर्टवर प्रवेश देत नाही! मग देशांतर्गतच आम्ही त्या भावनेने का वागतो? धर्म आणि जातीपातीवर आधारित असलेल्या आमच्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक नीतीचा त्याग करून आम्ही आमचा राष्ट्रधर्म वाढविण्यावर भर

देत नाही तोवर आपल्याला समाजातील या विसंगती दूर करता येणार नाहीत.

'माझ्या स्वतःचा आणि कुटुंबाचा आर्थिक वा अन्य विकास करताना मी समाजहिताच्या विरोधात काही करणार नाही', असा विचार प्रत्येक नागरिकाने करणे हा कुठल्याही राष्ट्रधर्माचा गाभा ठरतो. शिक्षण पद्धतीतून विद्यार्थ्यांला शिक्षित करतानाच त्याचे 'जबाबदार नागरिकात' रूपांतर कसे होईल इकडे कटाक्षाने लक्ष द्यायला हवे. अन्यथा एकीकडे 'श्रीमंत भारतीयां'च्या संख्येत वाढ होत असतानाच 'भारतीय नागरिकां'च्या संख्येत मात्र झपाट्याने घट होताना दिसेल, अशी माझी धारणा आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या तीन कर्त्या पिढ्यांनी या गोष्टीकडे प्रचंड दुर्लक्ष केले आहे. नेतृत्वाची दारे ठोठावणाऱ्या चौथ्या पिढीचे प्रतिनिधी तरी वेगळा काही विचार करणार आहेत का?

पुनम सिंगवी

ठाणे, २५ जुलै २००८

९३२३२९१८९०

माझे अध्यात्म - ६ : वृक्षव्रती व्हा!

Punambhai explaining to the students of Mulund College of Commerce the role of students in Environmental Protection Activities at a one-day seminar jointly organized by Eco-Club of M.C.C. & Hariyali.

मातेच्या उदरातून बाहेर पडत बाह्य जगतात प्रवेश करणाऱ्या नवजात अर्भकाची प्राथमिक गरज आणि क्रिया असते ती 'श्वास घेण्याची'! त्या श्वासातून त्याच्या शरीरात प्रवेश करणाऱ्या हवेतील प्राणवायू त्याच्या रक्तात निसर्गतःच शोषला जाऊन शरीराला नको असलेला वायू उच्छ्वासाद्वारे बाहेर सोडला जातो. त्या क्षणापासून त्याची ही क्रिया त्याच्या आयुष्याच्या अंतापर्यंत चालू असते. त्याचे श्वास घेणे थांबले की त्याला या जगाचा निरोप घेणे क्रमप्राप्त असते. त्या नवजात बालकाला 'अन्न, वस्त्र, निवारा' या सगळ्या 'मूलभूत गरजा' समजल्या जाणाऱ्या

घटकांपेक्षादेखील सर्वाधिक गरज असते ती त्या प्राणवायूची. म्हणूनच तर त्याला आपल्या भाषेत 'प्राणवायू' असे अर्थपूर्ण नाव देण्यात आले आहे. आपल्या शरीराच्या गरजेनुसार आवश्यक त्या प्रमाणात आणि तेवढ्या शुद्ध स्वरूपात हा प्राणवायू त्या बालकाला आपल्या परिसरात मिळत राहिल हे बघण्याची जबाबदारी त्याच्या पालकांची, कुटुंबातील इतर सर्व व्यक्तींची तसेच समाजाच्या सर्वच थरांतील लहानथोरांची असते. आणि ती गरज केवळ त्या बालकाचीच नसते, तर आपल्यापैकी प्रत्येकाची असते.

मूल जसजसे मोठे होत जाते, तसतसे त्याचे पालक अन्न-वस्त्र-निवारा या गोष्टींबरोबरच त्याच्या इतर गरजा वेळच्यावेळी भागत राहतील यासाठी प्रयत्नशील असतात. त्याचे शिक्षण, आरोग्य इत्यादींची तरतूद करण्यासाठी 'संचय' करायलादेखील सुरुवात होते. त्यासाठी दिवसातून अठरा-वीस तास काम करीत राहण्याचीदेखील त्यांची तयारी असते! पण त्या बालकाला आणि त्यांना स्वतःलादेखील जगण्यासाठी आवश्यक असलेला प्राणवायू भरपूर आणि अप्रदूषित स्वरूपात मिळावा म्हणून किती पालकांकडून जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले जातात?

हा प्राणवायू कुठल्याही मानवनिर्मित कारखान्यात निर्माण होत नाही. तो आपल्याला फक्त वृक्ष आणि वनस्पती यांपासूनच मिळतो. त्यामुळेच आपल्या परिसरात अधिकाधिक वृक्ष लावण्यावर, त्यांची जोपासना आणि संगोपन करण्यावर भर देणे आवश्यक असते. वृक्षांचे इतर महत्त्व आणि फायदेही काही कमी नाहीत. त्यांच्या मुळांद्वारे पाणी जमिनीत मुरते आणि त्यामुळे जमिनीखालील पाण्याची पातळी वाढण्यास

मदत होते. त्यांच्यापासून आपल्याला मिळतात फळं, फुलं आणि अन्नासाठीचे इतर घटक. वेगवेगळ्या कारणांसाठी होणारे बांधकाम, कागद, फर्निचर, खेळणी, इत्यादींसाठी लागणारे लाकूडदेखील मिळते. या वृक्षांकडूनच डोक्यावर सावली आणि वन्य जीवांना खाद्य आणि आसरा मिळतो. त्यामुळेच आपली जैविक साखळी आणि पर्यावरणाचा समतोल ठेवण्यासाठी वृक्षांचे अस्तित्व खूपच महत्त्वाचे असते. म्हणूनच जगातील सर्व धर्मांमध्ये आणि संस्कृतींमध्ये वृक्षांचे महत्त्व अधोरेखित केले जाऊन त्यांना मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. आपल्याकडे तर वेगवेगळ्या सणांच्या निमित्ताने वड, पिंपळ, उंबर, बेल अशा अनेक वृक्षप्रजातींची पूजा केली जाते आणि त्यातूनच त्यांच्या रक्षणाचा संदेश दिला जातो.

दुदैवाने स्वातंत्र्यानंतरच्या गेल्या साठ वर्षांत वेगवेगळ्या कारणांसाठी आमच्या देशात प्रचंड प्रमाणात वृक्षतोड करण्यात आली आहे; अजूनही होत असते. त्या प्रमाणात नव्याने वृक्षलागवड मात्र होत नसते. ज्या प्रमाणात नवीन बालकांना आम्ही जन्म देत

Prin Achyut Oak (Retd) and Shri Ashok Jog of Hariyali on the dais of the same seminar.

असतो, त्या प्रमाणात त्यांची प्राणवायू, लाकूड, फळ, फूल, इत्यादींची गरज भागवू शकणाऱ्या वृक्षांची निर्मिती होताना मात्र दिसत नाही. मुळात अस्तित्वात असलेल्या वनसंपत्तीचे रक्षण करण्याची दक्षता दाखविण्यातही आम्ही कमी पडलो आहोत. वृक्ष आणि पाणी या दोन नैसर्गिक घटकांप्रती आम्ही स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात 'ओव्हरड्राफ्ट' निर्माण करून ठेवला आहे. त्याचे दुष्परिणाम आमच्याच बालकांना आणि भावी पिढ्यांना भोगायला लागणार आहेत.

आजच्या भौतिक युगात जगातील सर्वच राष्ट्रांमध्ये आपल्या नागरिकांचे 'दरडोई उत्पन्न' वाढविण्याची स्पर्धा लागलेली आहे. त्यामुळे आपल्या आजच्या गरजेपेक्षा खूपच अधिकाधिक प्रमाणात वृक्ष, पाणी आदी नैसर्गिक संसाधने यांचा वापर केला जात असतो. घरे बांधण्यासाठी, कारखाने उभारण्यासाठी, रुंद-रुंद रस्ते बांधण्यासाठी, धरणे बांधण्यासाठी अधिकाधिक जमीन पाहिजे असते. त्यामुळे वनेच्या वने नष्ट केली जात असतात; अनेक वृक्ष तोडले जात असतात. त्यांची पुनर्निर्मिती मात्र त्याच वेगाने आणि त्याच प्रमाणाने होत नाही. याचे पर्यावरण आमचे पर्यावरण उद्ध्वस्त आणि प्रदूषित करण्यात होत असते. 'ग्लोबल वॉर्मिंग' दूषित हवा आणि पाणी, एकामागून एक नष्ट होत जाणारे प्राणी आणि जैविक साखळीतील अनेक घटक, पाण्याचे नष्ट होत जाणारे साठे आणि स्रोत, इत्यादी गोष्टी ही यांची दृश्य स्वरूपातील उदाहरणे होत.

वेगवेगळ्या कारणांसाठी आज विजेचा वापर प्रचंड प्रमाणात होत असतो. वाहनांची संख्या कल्पनेच्या बाहेर वाढते आहे. हे सर्व टाळणे आज मानवी इच्छाशक्तीच्या पलीकडचे काम आहे.

त्यामुळे या सर्वांमुळे निर्माण होणारे प्रदूषण आपण टाळू शकत नाही.

मात्र त्याचे नियंत्रण आपण काही प्रमाणात वृक्षांच्या मदतीनेच करू शकतो. त्यासाठी आपल्या परिसरात जमेल तिथे, जमेल तेव्हा आणि जमेल तसे अधिकाधिक वृक्ष लावीत राहून त्यांची जोपासना करण्यावर सगळ्यांनी भर द्यायला हवा. हे काम न केवळ सरकारचे, ही जबाबदारी आपल्या सगळ्यांचीच. कारण ती आपल्या सगळ्यांचीच मूलभूत गरज आहे. आपल्या सभोवताली अशा अनेक घटना नित्य घडत असतात की ज्यांना आपण प्रतिबंध करू शकत नाही. मात्र निसर्गातीलच काही घटकांच्या मदतीने आपण अशा गोष्टींचे नियंत्रण करीत राहून त्यांची तीव्रता कमी करण्यात आपले योगदान देऊ शकतो. वृक्ष तोडणाऱ्याचे हात आपण जेव्हा धरू शकत नाही, तेव्हा त्यांच्यावर मात करण्याचा एकच पर्याय उरतो. तो म्हणजे, वृक्ष तोडणाऱ्या हातांपेक्षा ते लावणाऱ्या हातांची संख्या वाढविणे! पर्यावरणाचा उतरता आलेख आपल्याला पुन्हा उत्तरेच्या दिशेने वळवायचा असला तर आपल्याला अधिक सकारात्मक भूमिका घेत रचनात्मक कार्य करीत राहायला हवे.

त्यासाठी आपण सर्वांनी 'वृक्षव्रती' व्हायला हवे. दरवर्षी पावसाळ्याच्या सुरुवातीला स्वतःच्या हातांनी आणि स्वतःच्या मेहनतीने कमावलेल्या पैशातून आपल्या परिसरात कुठेही किमान एका तरी वृक्षाचे रोपटे लावून ते वाढविण्याचा प्रयत्न करणे, म्हणजेच वृक्षव्रत धारण करणे. याचे पालन करणे अवघड आहे का?

पुनम सिंगवी

ठाणे, १ ऑगस्ट २००८

भाग ४ - लेख ८

माझे अध्यात्म - ७ : जलस्रोतांचे रक्षण

Construction of small bunds across rivulets through shramdan at one of Hariyali's projects at Bhavale, Thane Dist, to arrest water.

पृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि आकाश या पंचमहाभूतांनी मिळून आपले पर्यावरण तयार झाले आहे. या सर्व घटकांच्या सुयोग्य अभिसरणामुळेच पृथ्वीवर जीवसृष्टी अस्तित्वात आली. त्यांच्या अस्तित्वावरच टिकून आहे आपली जैविक सृष्टी. त्यामुळे त्यांचे विनाश, विध्वंस आणि प्रदूषण यांपासून रक्षण करणे खूपच गरजेचे आहे. आपल्या अस्तित्वासाठी याचा सुयोग्य वापर करण्याचा अधिकार केवळ मानवालाच नव्हे, तर हत्तीपासून मुंगीपर्यंत आपल्या जैविक सृष्टीतील प्रत्येक घटकाला आहे. असे म्हटले जाते की, जैविक सृष्टीतील प्रत्येक घटकाची गरज भागविण्याएवढी संपन्नता निसर्गात

अवश्य आहे. मात्र आपल्या गरजेच्या पलीकडे जाऊन त्यांतील एखादा घटक या नैसर्गिक संसाधनाला लोभापोटी ओरबाडायला लागला, तर त्याच्या विनाशाला सुरुवात होते. असा लोभ आणि विध्वंसक शक्ती केवळ स्वतःला सर्वात अधिक बुद्धिमान समजणाऱ्या मनुष्य नावाच्या प्राण्याकडेच आहे. तो या पंचमहाभूतांपैकी एकाही घटकाची निर्मिती करू शकत नसला, तरी त्या घटकांचा विध्वंस करण्याची आणि त्यांना प्रदूषित करण्याची ताकद मात्र अवश्य बाळगून आहे. त्यामुळेच तो पृथ्वीवरील जंगलांचा वेगवेगळ्या कारणांसाठी विध्वंस करित आपल्या सुंदर वसुंधरेला विवस्त्र करित असतो. कारखान्यांमधील दूषितांचे

पाण्यात विसर्जन करीत ते पाणीच प्रदूषित करीत राहतो. विविध दूषित वायूंची निर्मिती करीत स्वतःला निर्माण न करता येणाऱ्या प्राणवायूचे हवेतील प्रमाण कमी करतो. त्यामुळे वातावरणातील उष्णता वाढवीत, ओझोनचे आवरण छेदीत आता आकाशालादेखील भोक पाडण्यास कारणीभूत होतो आहे.

आपण साध्या पाण्याचेच उदाहरण घेऊ या. पृथ्वीवर अस्तित्वात असलेल्या पाण्याच्या साठ्यांपैकी ९७.५% समुद्रातील खान्या पाण्याच्या स्वरूपात आहे. उरलेल्या २.५% पैकी सुमारे ८०% दक्षिण आणि उत्तर ध्रुवांवर साठून असलेल्या बर्फाच्या रूपात आहे. म्हणजेच उर्वरित जेमतेम अर्धा टक्का पाणी गोड्या पाण्याच्या रूपात भूगर्भाखाली आणि भूपृष्ठावरील नद्या, सरोवरे आदींच्या स्वरूपात आहे. त्यांतूनच संपूर्ण जैविक सृष्टीची गरज भागत असते. वापरल्या जाणाऱ्या पाण्याचे पुनर्भरण नैसर्गिक रासायनिक प्रक्रियेमुळे पडणाऱ्या पावसामुळे होत असते. मात्र निसर्गाच्या या पुनर्निर्मितीच्या क्षमतेवरच मानवजातीकडून सातत्यपूर्ण आघात होत असतात. त्यामुळे अस्तित्वात असणाऱ्या आणि उपयोगात येऊ शकणाऱ्या गोड्या पाण्याच्या साठ्यांमध्ये प्रचंड प्रमाणात घट होते आहे. आता आमचे शास्त्रज्ञ, शासक आणि राजकारणी एकसुरी आवाजात सर्वसामान्य माणसाला असे सांगत असतात की, 'सावधान! पाण्याचा वापर जपून करा! पृथ्वीवर तिसरे महायुद्ध जेव्हा केव्हा होईल, तेव्हा ते पाण्याच्या प्रश्नावरून होईल'!

ही गोष्ट जर आम्हांला सूर्यप्रकाशाएवढी स्वच्छ दिसत असली, तर या युद्धात आमचेच राष्ट्र विजयी होईल यासाठी आम्ही कुठली नीती आणि योजना आखली आहे? ती राबविण्याच्या दृष्टीने समाजाच्या सर्वच थरांतून किती आणि कसे प्रयत्न होताहेत?

स्वातंत्र्यानंतरच्या साठ वर्षांच्या काळाचा आढावा घ्यायचा असला, तर असे लक्षात येते की, गंगेपासून पाताळगंगेपर्यंत गावोगावच्या गंगेतील पाण्याचा उपयोग आम्ही सर्जनापेक्षा विसर्जनासाठीच अधिक करीत आलो आहोत. सर्वच प्रमुख नद्यांच्या काठाकाठाने रासायनिक कारखाने उभारून त्यांतून बाहेर पडणारे द्रव स्वरूपातील दूषित घटक या नद्यांच्या प्रवाहात आणि दूषित वायू हवेत सोडले जातात. त्यामुळे पाण्याबरोबरच हवा आणि सर्व परिसर प्रदूषित होतो. मात्र या मानवनिर्मित प्रदूषणावर मात करण्यासाठी अशा कारखान्यांच्या परिसरात प्रचंड प्रमाणात वृक्षलागवड करण्यावर कटाक्षाने जे प्रयत्न व्हायला हवेत, ते झालेले दिसत नाहीत. नदीकाठावरील सर्वच गावांतील मलमूत्र आणि सांडपाणी यांचे विसर्जनदेखील त्यांच्या पात्रातच होते. आणि मग देशी तंत्रातून अशा पद्धतीने प्रदूषित करण्यात येणाऱ्या आमच्या नद्यांचे शुद्धीकरण करण्यासाठी आम्ही परदेशी तंत्रज्ञांना पाचारण करतो! 'खनिज तेल' हा आमच्या दुय्यम गरजेचा घटक होय. जगभर त्याची निर्यात करून अरब राष्ट्रे गब्बर होतात. 'पाणी' हा मूलभूत गरजेचा घटक. अरब राष्ट्रांमध्ये त्याचा प्रचंड तुटवडा असतो. भारतात अजूनतरी सर्वसाधारणपणे पाणी विपुल प्रमाणात उपलब्ध असते. दुदैवाने आम्ही त्याची अधिकाधिक साठवण अजून करू न शकल्याने त्यांतील अधिकांश पाणी पावसाळ्यात येणाऱ्या पुरांमुळे समुद्रात वाहून जाते. गंगेचे पाणी सर्व जगभर पवित्र मानले जाते. तिचा वाहता प्रवाह आणि साठादेखील विपुल आहे. पण या पाण्यास शुद्ध स्वरूपात प्रवाहाच्या वरील क्षेत्रात बाटलीबंद करून जगभर निर्यात करून राष्ट्रास समृद्ध करण्याच्या योजना आम्ही आखू शकलो नाही. उलट या गंगा नदीच्या दुतर्फा प्रचंड प्रमाणात चर्मोद्योग आणि रासायनिक

उद्योग यांचे प्रकल्प उभारून तिचे पाणी प्रदूषित करण्यावरच भर देत आहोत. सर्व ईशान्य-पूर्व राज्ये, महाराष्ट्रातील कोकणपट्टी इत्यादी विभागांत वर्षाला शंभर इंचापेक्षा अधिक पाऊस पडतो. खानदेश, मराठवाडा इत्यादी प्रदेशांत वर्षाकाठी जेमतेम वीस इंच पाऊस पडतो. मात्र पावसाळा संपल्यानंतर डिसेंबर महिन्यापासूनच सगळीकडे अगदी पिण्याच्या पाण्याचेदेखील दुर्भिक्ष सारख्या प्रमाणात असते! हे कसले नियोजन आणि जलयुद्ध जिंकण्याची नीती?

भारतासारख्या देशात आपल्याला निसर्गतः पाणी मिळते ते फक्त पावसाळ्यातील तीन महिनेच. त्यामुळे पावसाळ्यात पडणारे हे पाणी सर्वदूर जास्तीत जास्त प्रमाणात साठवून ठेवायला हवे. साठवून ठेवलेल्या अशा पाण्याचे रक्षण करीत राहायला हवे. त्याचा उपयोग पिण्यासाठी, पीकपाणी घेण्यासाठी करता येईल अशा शुद्ध स्वरूपात त्याला ठेवायला हवे. प्रदूषणापासून वाचवायला हवे. प्रत्यक्षात आपले आचरण मात्र त्याच्या विरोधात असते असेच बघायला मिळते. अनेक ठिकाणी तलावांत साठलेल्या पाण्यातच शरीराची शुद्धी करताना लोक आढळून येतात. त्यांतच कपडे, वाहने आदी धुतले जातात. तिथेच मलमूत्राचे विसर्जन होतानाही दिसते. अशामुळे ते पाणी अप्रदूषित कसे राहिल? आज महाराष्ट्रातील मुंबई, ठाणे, पुणे, महाड, खर्डी, कोल्हापूर आदी छोट्यामोठ्या सर्वच शहरांतील असंख्य तलावांची पाहणी केली तर त्यांपैकी एकाही तलावाचे पाणी पिण्यायोग्य नाही असे आढळून येते. निसर्गनिर्मित, म्हणजेच ईश्वरनिर्मित अशा तलावांची दुरवस्था करण्यास आपण मानव आणि या देशाचे नागरिकच जबाबदार आहोत ना? कोणी दिला आपल्याला हा अधिकार? आणि कसले आले आहे त्यांत शहाणपण? कळेल जेव्हा आम्हांस हे, बदलेल देशाचे

चित्रच सारे! मृत्यूनंतरच स्वर्गात प्रवेश मिळण्याची 'तमन्ना' (आकांक्षा) आम्ही सर्वच बाळगून असतो. त्यासाठी अध्यात्ममार्ग स्वीकारण्याची कासही धरतो. मात्र असे करीत असताना आमच्या परिसराचे रूपांतर नरकात होऊ देण्याऐवजी तिथेच स्वर्गाची निर्मिती करण्याची कास आम्ही का धरू नये? आमचे नियोजन आणि आचरण मुळात जीवनाधिष्ठित हवे. न बघितलेल्या स्वर्गाची आकांक्षा धरण्याच्या आधी आम्हांला अपेक्षित असलेल्या स्वर्गाची निर्मिती आपल्या परिसरात करणे हीच खरी ईश्वरभक्ती, अशी माझी धारणा आहे. ते आपल्यापैकी प्रत्येकाचे कर्तव्य असून त्यांतच संपूर्ण मानवजातीचे कल्याण आणि जैविक सृष्टीचे अस्तित्व सामावलेले आहे.

पुनम सिंगवी
ठाणे, ११ ऑगस्ट २००८

The need to protect our water resources from pollution and extinction.

भाग ४ - लेख ९

माझे अध्यात्म - ८ : 'जीवन'संगीत

Music of water of a running river through mountainous river.

पाण्याच्या अनेक नावांपैकी एक अतिशय अर्थपूर्ण नाव 'जीवन' असे आहे. चराचर सृष्टीचे अस्तित्व ज्या नैसर्गिक घटकांवर अवलंबून असते त्यांतील पाणी हा एक महत्त्वाचा घटक आहे.

वेगवेगळ्या स्वरूपांत पाण्याचे अस्तित्व असलेल्या परिसरातून शांत वातावरणात एकट्याने फिरण्याचा आनंद आपण कधी अनुभवला आहे काय? विशेषतः पावसाळ्यात दऱ्याखोऱ्यांतून जर हिंडलात तर या 'जीवना'चे सुरेल सप्तसुरी संगीत आपल्याला तृप्त करून सोडते! काळ्याकुट्ट मेघांतून पाऊस बरसताना त्याचा आवाज 'धो, धो, धो' असा येतो. त्यांतून त्याला मेघांचा गडगडाट, विजेचा

कडकडाट आणि घोंगावणाऱ्या वाऱ्याची साथ असली तर डमरूच्या तालावर होत असलेल्या शंकराच्या तांडवनृत्याचा भास आपल्याला होतो. त्याच पावसाचा जोर ओसरून तो संधपणे बरसू लागला तर त्यांतून 'रिमझिम' असे संगीत निर्माण होते. हेच पाणी कुठे एखाद्या धबधब्यातून खाली खोल दरीत झेपावते, तेव्हा ते 'डोली थारो ढोल वागे'च्या तालावर होणाऱ्या गरब्याचा प्रत्यय देते. तेच पुढे उंचसखल जमिनीवरून जाणाऱ्या ओढ्याचे रूप धारण करते तेव्हा 'खळखळ, खळाळ खळ खळाखळा' असे अवखळ चालीतील संगीत निर्माण करित जाते. मध्येच कुठे सखल भागातील वृक्षराई आणि झाडाझुडपांमधून वाट काढीत

संथ गतीने पुढे वाहत जाते, तेव्हा त्यातून 'झुळझुळ, झुळ, झुळ' असा संतवाणीसारखा संथ आवाज कानी पडतो! मोठमोठाले वृक्ष, झुडपे आणि वेली पावसात यथेच्छ नाहून निघतात. पाऊस थांबल्यानंतर त्यांच्या पर्णावरील पाणी थेंब-थेंब करीत खाली धरतीवर पडते, तेव्हा त्यांतून 'टप, टप, टपाटप, टप, टपॉप' असे 'सा, रे, ग, म, प, ध, नी, सा'चा रियाज करणारे संगीत निर्माण होते! मधूनच वाऱ्याची एखादी मंदशी झुळूक आली की एखाद्या सुकेशीने आपल्या ओल्या केशसंभाराला हळूच, वेळावणारा हिसका द्यावा असा भास होऊन त्यांतून सतारीच्या धनूने एखादी तान घ्यावी असा आवाज निर्माण होतो! त्यांतूनही जांभूळ, आंबा, वड, पिंपळ, करंज, गुलमोहोर, काजू, चिंच आदी प्रत्येक वृक्षाच्या पर्णिकांमधून टपकणाऱ्या थेंबांचा आवाज वेगळाच येतो! जसे वेगवेगळ्या वाद्यांमधून बाहेर पडणारे 'सा, रे, ग, म.....' हे सूर तेच असतात, परंतु प्रत्येकाचा आवाज वेगळा येतो. तसेच असते हे 'जीवन'संगीत! उधाण आलेल्या दर्यावरील लाटांचे संगीत अजून काही वेगळेच! किनाऱ्याकडे घोंघावत येणाऱ्या या लाटा जेव्हा निर्विघ्न अवस्थेत फुटतात तेव्हा 'फिस, फास, फूस' असा आवाज निर्माण करतात, मात्र याच लाटा जेव्हा मरीन ड्राइव्हसारख्या ठिकाणाच्या किनाऱ्यावरील भिंतीवर अथवा क्राँक्रीटच्या ओंडक्यांवर आदळतात तेव्हा होणारा 'धडाडू धूम' हा आवाज उरात धडकी भरवणारा असला, तरी त्यांतून निर्माण होणारे संगीत ऐकतच राहावेसे वाटते! संपूर्ण भरलेल्या धरणाचे पाणी जेव्हा वाऱ्यावादळाने धरणाच्या भिंतीकडे चाल करून येत कपाळमोक्ष करून घेते, त्या वेळी होणारा 'थाड, थाड' असा आवाज कडकलक्ष्मीच्या फटक्यांची आठवण करून देतो!

यांतील सर्वच आवाज एकाच फेरफटक्यात एकायला मिळणे अवघडच असते! मात्र त्यांतील काही सूर जरी किमान दोन-एक कि.मी.च्या भटकंतीत कानी पडले तरी सर्व शारीरिक आणि मानसिक चित्तवृत्ती आपल्या कळतनकळत प्रफुल्लित होतात. असा असतो या 'जीवन'संगीताचा प्रभाव!

हे जीवनसंगीत कानावर पडताच पक्षीदेखील किलबिल करीत त्याला साथ देऊ लागतात. उभरता भात आणि तृणवर्गीय वनस्पती 'सळसळ' आवाज करीत त्यांत सहभागी होतात. झाडाझुडपांवर आरूढ झालेल्या वेली हिंदोळे घेत दाद देऊ लागतात. फुलावर आलेल्या वेली फॅन्सी ड्रेस स्पर्थेत भाग घ्यायला आलेल्या निरागस बालकांप्रमाणे येणाऱ्या-जाणाऱ्यांचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घ्यायचा प्रयत्न करू लागतात. आणि मग या जीवनसंगीताचे रूपांतर होते एका 'निसर्ग संगीतात'! अशी छान मैफील जमून आल्यावर तिचा आस्वाद घ्यायचा असतो न केवळ आपल्या कर्णानी, तर तो अनुभवायचा असतो आपल्या नाक, कान, डोळे, जीभ आणि त्वचा या पंचेंद्रियांनी! ही अनुभूती आपण घ्यायची असते ती निसर्गातून योग्य वेळी, योग्य परिसरातून योग्यरीत्या भटकंती करीत! आपण पडत्या पावसात भिजायला घाबरलात, चालायचा कंटाळा केलात, आपल्या लक्षाकडे पोहोचण्याची घाई केलीत, पंचेंद्रियांना छत्रीत बंदिस्त करून टाकलेत, आपल्या बोलण्याने परिसरातील शांततेचा वारंवार भंग करू लागलात; तर तुमच्या वाट्याला हे संगीत आणि त्यांतून मिळणारा स्वर्गीय आनंद कधीच येणार नाही!

मानवी जीवनाचेदेखील असेच आहे नाही का? पंचेंद्रिये उघडी ठेवून प्रवाही होत आपण जीवनाची वाटचाल करीत राहिलो, तर जवळपासच्या लोकांकडूनदेखील खूप काही शिकायला मिळते;

The magic of waves of sea-water.

अनुभवायला मिळते. त्यातूनच होते ज्ञानवृद्धी, येते समृद्धी आणि मिळते सुखशांती! त्यासाठी इतरांच्या सुखात आनंद मानायला हवा. दुःखात सहानुभूती द्यायला हवी. स्वतःचे दुःख विसरूनदेखील हसत राहायला हवे. हास्याचे चांदणे शिंपित जायला हवे.

स्वहितापेक्षा समाजहितास अधिक महत्त्व देत राहायला हवे. आनंदाचे क्षण टिपून ठेवायला हवेत. कटुतेचे प्रसंग आणि दुःखाचे क्षण विसरीत जायला हवे. जीवनास प्रवाही आणि निर्मळ ठेवायला हवे. घरात आणि घराबाहेरदेखील उत्तम 'साथ' आणि साथी निवडीत राहायला हवे. त्यासाठी स्वतः उत्तम 'साथी' होत राहणे आवश्यक असते.

गायक-वादकांनाही आपली अदाकारी पेश करण्याची संधी देणे आवश्यक असते. त्याचबरोबर आपल्या संचाबाहेरील इतर गायक-वादकांचे कौशल्य वाखाणीत त्यांना दाद देण्याचा दिलदारपणा अंगी बाणायचा असतो.

हे सर्व अथवा यांतील काही जरी आपण करू शकलो, तर आपल्या जीवनाचे सार्थक होते. अशा सुरेख मैफली जमवीत जीवनसंगीत गात राहायचे असते. असे जीवनसंगीत गात-गात जीवनात प्रवाही राहिलो, तर 'माणूस' म्हणून जन्माला आल्याचे सार्थक होते.

पुनम सिंगवी

ठाणे, १५ ऑगस्ट २००८

भाग ४ - लेख १०

माझे अध्यात्म - ९ : पाळू या कर्तव्य दिवस!

Punambhai talking on the need and importance of observing an 'International Duty Day' like many other days celebrated throughout the year.

आजच्या काळात राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरांवर वेगवेगळ्या कारणांसाठी, वेगवेगळ्या विषयांसंबंधी 'जागतिक दिन' पाळण्याची प्रथा खूप फोफावली आहे. उदाहरणार्थ जागतिक पर्यावरण दिन, वसुंधरा दिन, आरोग्यदिन, मैत्री दिवस, इत्यादी. त्यांचे प्रमाण एवढे की, दिनदर्शिकेतील ३६५ दिवस आता अपुरे पडणार की काय असे वाटावे! रोजचे वर्तमानपत्र उघडून बघितले तर कोणीतरी कुठेतरी एखादा जागतिक दिन आपापल्या पद्धतीने साजरा करित असल्याची बातमी वाचनात येते! थोरामोठ्यांचे संदेश असतात. आवाहने, सावधगिरी आणि खबरदारी बाळगण्याच्या सूचना, आदी खूप काही असतात.

'अमुक-अमुक गोष्ट ही काळाची गरज आहे!' हा महत्त्वाचा संदेश असतोच असतो! या काळाच्या गरजा तरी किती? त्या लक्षात ठेवून त्यांची पूर्तता करताना सामान्य माणसाची पुरती दैना उडते! आधीच स्वतःच्या आणि आपल्या कुटुंबाच्या गरजा भागविता-भागविता त्याच्या नाकी नऊ येते. त्यांत पुन्हा या खादाड काळाच्या गरजा भागविण्याचे ओझेदेखील त्याच्याच शिराखांद्यावर! शासक, तज्ज्ञ आणि तथाकथित उच्चशिक्षित यांनी सावधगिरीच्या सूचना देण्याचे काम फक्त करायचे असते.

त्यातूनही काही प्रश्न आणि विषय एवढे गहन असतात की त्यांच्यासाठी नुसतेच 'दिवस' साजरे

करून चालत नाहीत! त्यांसाठी आठवडा, महिना, वर्ष, दशक, शतक असे चढत्या प्रमाणात साजरे करावे लागतात! तो दिवस/आठवडा/महिना/वर्ष आदी पाळणाऱ्याच्या दृष्टीने तो प्रश्न जेवढा गंभीर आणि महत्त्वाचा त्या प्रमाणात ही 'साजरा करण्याची मात्रा' ठरत असते. अशी ही यात्रा वर्षभर चालू असते! त्यांतच भर पडत असते ती अनेक पुढारी, शास्त्रज्ञ, धर्मगुरू, ज्ञानवंत, नामवंत आदींचे जन्मदिवस, पुण्यतिथी आदी साजरे करण्याची! मृत व्यक्तींचेही वाढदिवस साजरे करायचे असतात! कारण तसे केल्याशिवाय त्यांच्या आत्म्याला समाधान आणि शांती मिळत नाही असा एक सार्वत्रिक आणि आपल्या राष्ट्रीय स्तरावरचा समज असतो!

मुळात हे असे प्रसंग/दिवस साजरे का केले जातात? काय असतात त्यामागची उद्दिष्टे आणि कारणे? कोण देत असतो असे आदेश? कोणी आणि कसे साजरे करायचे असतात हे दिवस? तसे करून त्यामागची उद्दिष्टे खरेच साध्य होतात काय? या सर्व प्रश्नांचा एकदा केव्हातरी समाजधुरीण, शासक आणि सर्वसामान्य माणूस यांनी अंतर्मुख होत विचार करायची वेळ आली आहे.

एखाद्या प्रश्नाशी अथवा विषयाशी संबंधित 'दिन' साजरा करण्यामागचे प्रमुख कारण असते ते त्या प्रश्नाचे स्वरूप, त्याचे समाज, मानव आदींवर होणारे परिणाम लोकांसमोर विशद करित त्याची उकल अथवा तीव्रता कमी करण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना शोधून काढणे. उदाहरणार्थ, ढासळत जाणाऱ्या पर्यावरणाचा तोल सांभाळण्यासाठी पर्यावरण दिन, वसुंधरा दिन, वनदिन, वन्यजीव दिन, आदी अनेक दिन आणि सप्ताह. महान नेत्यांचे कार्य आणि विचार लोकांच्या विस्मृतीत जाऊ नयेत, उलट त्यांपासून समाजाने प्रेरणा घ्यावी म्हणून त्यांचे जन्मदिवस,

पुण्यतिथ्या आदी साजरे केले जातात. समाजातील विविध घटकांना एकमेकांचा विसर पडू नये म्हणून मदर्स डे, फादर्स डे, व्हॅलेंटाईन डे, विकलांग दिवस आदी दिवसांची पेरणी केलेली असते. त्यांतून किती उगवते, कोण-कोण कशी स्फूर्ती घेतो, प्रश्नांची तीव्रता किती कमी होते; हा आज एक संशोधनाचा विषय झालेला आहे. यांतील प्रत्येक 'दिना'चा अशा दृष्टीने विचार करणाऱ्या अनेक संशोधकांना 'डॉक्टरेट' मिळविण्याची प्रचंड संधी आहे!

जागतिक स्तरावर असे प्रसंग साजरे करण्याचे आवाहन युनेस्को, जागतिक आरोग्य संघटना आदींकडून केले जाते. राष्ट्रीय स्तरावर केंद्र शासन अथवा सरकारी/निम्नसरकारी, सेवाभावी संस्था आदींकडून केले जाते. तीच गोष्ट राज्य स्तरावरची. स्थानिक स्तरावर मात्र कोणी तसे करावे आणि कोणत्या लोकांचे कोणते 'दिवस' साजरे करावेत, याला काही धरबंध असल्याचे दिसत नाही.

हे 'दिवस' साजरे करण्याचे मार्ग आणि पद्धती वेगवेगळ्या असल्या, तरी काही समान सूत्रही असल्याचे जाणवते. वेगवेगळे प्रश्न आणि सामाजिक समस्या यांसंबंधी असलेले दिन साजरे करण्यासाठी प्रसिद्धी माध्यमांचा पुरेपूर वापर केला जातो. वेगवेगळ्या स्तरांवर सभा, व्याख्याने, चर्चा आदींचे आयोजन करणे, टीव्हीवरील चर्चा, वर्तमानपत्रे-मासिके-नियतकालिके आदींमधून लेख, भित्तिपत्रके, पथनाट्ये आदींचा प्रामुख्याने वापर केला जातो. मदर्स डे, फादर्स डे, ब्रदर्स, सिस्टर्स आदींशी संबंधित दिवस किमान त्या दिवसापुरती का होईना, पण त्यांची आठवण करित, शुभसंदेश पाठवून, भेटी घेऊन, भेटवस्तू देऊन आदी प्रकारे साजरे केले जातात. व्हॅलेंटाईन डे प्रत्येकाने आपल्या मनाला येईल तसा साजरा करायचा असतो! त्या दिवशी जवळ-जवळ

सर्वाची भूमिका 'सब कुछ माफ! चलता है!' अशीच असावी असे वाटते!

याशिवाय आपले अनेक धार्मिक उत्सव, राष्ट्रीय सण आदी असतातच! त्यांतील अनेक दिवसांकडे 'सुटीचा दिवस' म्हणूनही आशाळभूतपणे बघितले जाते. सुट्टी मिळण्याची क्षमता असलेला असा एखादा दिवस 'रविवार' या जागतिक हक्क असलेल्या सुटीच्याच दिवशी आला तर बिचाऱ्या कॅलेंडरकर्त्यांच्याच उद्धार केला जातो!

हे सर्व दिवस साजरे करण्यासाठी वेगवेगळ्या कार्यालयांतील कर्मचारी, शाळा आणि महाविद्यालये यांतील विद्यार्थी यांच्यामधून 'फास्ट फूड'सारखा हक्काचा 'तयार जमाव' मिळत असतो! मात्र काही ठिकाणी ते साजरे करण्यासाठी खास प्रवेश अथवा नोंदणी शुल्क ठेवून चर्चासत्रांचे आयोजन केले जाते. पंचतारांकित हॉटेलांमध्ये जाऊन भरपूर पैसे खर्च करून दीपलेले डोळे आणि अर्धपोटी अवस्थेत बाहेर पडावे अशीच गत बव्हंशी वेळा तिथे जाणाऱ्यांची होत असते!

म्हणे सर्व 'दिन साजरे' करण्यात सर्वसामान्य माणूस आपल्या स्वतःला कुठेतरी विसरत चालला आहे असे मला वाटते. लक्षात न राहणारे आणि अनेकदा आपल्या दैनंदिन उचापतींपासून लांब असलेले असे 'दिन' साजरे करताना तो 'दिन-दिन' करीत विचाराने आणि कृतीने अधिकाधिक 'दीन' होत असल्याचे जाणवते. त्यांतून तो आपले दैनंदिन कर्तव्यच विसरत चालला आहे की काय असे वाटते.

म्हणूनच मला अनेकदा असेही वाटते की, इतर दिनांबरोबरच वर्षातील किमान एक दिवस तरी आपण सर्वांनी मिळून 'कर्तव्य दिन' पाळायला काय हरकत आहे? इतर कोणालाही न दुखविता, समाजाचे व इतर कोणाचेही नुकसान न करता प्रत्येक जण आपापले

अंगीकृत कार्य प्रामाणिकपणे करतो आहे, असे बघायला मिळणे ही कल्पनाच किती सुखावह आहे नाही? कल्पना करा, विविध स्तरांवरील लोकप्रतिनिधी चर्चागृहात बसून हंगामा न करता देशाशी निगडित प्रश्नांवरील आपापली मते अभ्यासपूर्णरीत्या मांडताहेत. त्या दिवशी कुठल्याही पोलीस ठाण्यात नवीन कुठल्या गुन्ह्याची नोंद होत नाही. रस्त्यावरून जाणारे सर्व वाहनचालक रहदारीच्या नियमांचा भंग करीत नाहीत. पोलीस चिरीमिरी घेत नाहीत. रस्त्यांवर अपघात होत नाहीत. खून नाहीत, बलात्कार नाहीत. टीव्हीवर 'परिवार तोडो' आणि 'अंधश्रद्धा बढावो' मालिकांऐवजी निखळ करमणूक आणि लोकशिक्षण करणारे कार्यक्रम बघायला मिळताहेत. आई-वडील-बहीण-भाऊ-पती-पत्नी आदी आपापल्या नात्यांचे भान ठेवीत एकमेकांशी व्यवहार करताहेत. सार्वजनिक ठिकाणी कोणी घाण करीत नाही. सरकारी आणि खासगी कार्यालयांतून कोणीही कर्मचारी उगाच चकाट्या पिटीत न बसता आपापले काम व्यवस्थित करीत आहे. अधिकारी व्यक्ती आपल्याकडे येणाऱ्यांचे योग्य प्रकारे आणि तत्परतेने मार्गदर्शन करताहेत. शिक्षक आणि विद्यार्थी तन्मयतेने अध्यापन आणि अध्ययन करताहेत. आदी!

वर्षातील किमान एक दिवस- आपण स्वीकारलेल्या दिनदर्शिकेमधील वर्षाचा पहिला कामाचा दिवस आणि त्यानंतर अधिकाधिक दिवस असे बघायला मिळाले, तर देशाचे भाग्य उजळून येईल असे नाही आपल्याला वाटत? त्यामुळे अनेक 'दिनां'ची आपोआप सुटका होईल!

पुनम सिंगवी

ठाणे, २५ ऑगस्ट २००८

Part IV - Chapter 11

A Memorable Day in My Life

Badlapur-Ambarnath Nagar Parishad had arranged for a Vruksha Dindi on a massive scale on Tuesday, 26th July 2005, starting at 10.00 a.m. The programme was fixed almost a month ago and I was supposed to attend it as the Chief Guest.

I had not made up my mind until the morning of 26th whether to go by local or by Car as usual. The morning papers arrived with the news of heavy, continued and incessant rainfall in Konkan region and flooding of places like Mahad, Chiplun, etc. The trains were reported to be running irregular. It tilted the decision in favour of going by Car only. However, there was hesitation to go. None of the contact persons from Badlapur were available on phone. To go or not to go? If anybody could be contacted, I had made up my mind to convey 'regret' for not being able to reach. However, not being able to

communicate with anybody, I did not deem it appropriate to avoid going. After all it was not raining much at Thane. Nor did it rain much at night. Started by 08.00 a.m. so as to be able to reach Badlapur well in time. The road was familiar.

It started raining and it increased gradually on way. Yet it was not that heavy so as to make me go back. Reached the destination in time. However, by that time the rain had turned from drizzle to heavy and downpour. The Dindi was to start from a local school and the Mayor, Corporators and other organizers were all looking awry and worried because of the rains and the consistent inflow of news of waterlogging at a number of places. I could succeed in contacting Shri Manoj Vaidya, President of the Vruksha Pradhikaran en route. Little did they think that I would be able to make it against such odd circumstances.

The programme had to be cut short. News of waterlogging, flooding of rivers, springs and rivulets started pouring in with the

Punambhai writes about the testing time that he had to go through on the day of deluge in the Mumbai-Thane region on 26th July during the monsoon of 2005.

same speed as that of the incessant rain. Although the programme was cut short, number of people had come to know more about Hariyali and starting similar activities at their end. Had to spend some time with them. It was almost one and half hour even after the function was over. I virtually had to cut the discussion short and get into the Car to avoid getting caught up in flooded areas.

By the time I started the return journey, it was almost 1.00 p.m. And what a journey it was! Badlapur, Ambarnath, Ulhasnagar and Kalyan – all the towns en route are situated across Ulhas River, which was running in full spate with ever-increasing water levels. Barvi, Chikhloli and other number of reservoirs in the region were already filled in to the overflow levels and all the gates of the dams were opened to reduce the pressure on the dams. All low-lying areas started flooding and the rivulets, nallahs had started flowing with alarming speed and increasing levels. I could not drive even for a k.m. without passing through a flooded nallah and roadside water accumulation. There were other people, autos, all hurrying through such flooded areas and roads. I was no exception. Everybody was keen to return to his/her destination and not to get caught up at the wrong end. Driving through floods and water accumulations was not new to me. However, it never was on such a

large scale and for such long stretches. By the time I could reach Ulhasnagar, I had already passed through 32 (thirty-two) flooded rivulets and nallahs! Ducked a couple of nasty places by taking some long detours through high level Kaccha roads. Water passed through the vehicle almost at three places! However, the machine behaved very well. There was neither fear nor hesitation in driving through the floods. I was all alone and did not have the responsibility of driving someone else for whose safety I had to worry. However, rush through I had to, lest I get stranded at some odd place and for how long, not known!

It was all over at Ulhasnagar. All escape routes to Kalyan blocked! Ten feet water at Hira Baug and eight feet at Vitthalwadi station! No news from anywhere except for seeing people hurry through one way or the other with luggage in their hands. The phone would not work. Could, however, get a couple of calls through just to find out that all traffic had collapsed and there was tremendous water logging in Mumbai and floods throughout Konkan region. All towns and villages cut from each other and the rest of the world! Just slept in the Car on the street at one end of the Patri Bridge at Ulhasnagar for about one and half hour. A cup of hot tea or coffee would have been most welcome. However, none was visible nearby and could not take the risk

of going away from the Car. You won't know whether it would be washed off from water entering from some unknown corridor or street! But the sleep did a wonderful job.

Woke up at about four thirty with a determination to find a way out. I just had to get to the other side of the river from this bridge or that, or that, or that! Nobody would give any hope. However, came across a veteran auto driver after some time. He saw the possibility of getting into Kalyan after taking a long detour from camp to camp and galli to galli! Not bad! Asked him to lead the way and followed him to the Shahad Bridge after again passing through three more water logged areas. "Cross the bridge and you would land at the gate of Birla College at the other end of the bridge", he said. That was sufficient lead for me. Once in Kalyan, I saw the possibility of making it to Thane. Nor did I mind staying in Kalyan if I had to.

What was in store at the other end of the bridge, was, however, the longest crossing of the flooded area through deeper waters! Some youngsters in front of my Car were escorting a group of elderly women and I had to virtually halt the Car time and again until I passed through. It was very dangerous and invited trouble. The Car started rocking with the water entering the vehicle through the pedals. At long

last, it was out of the troubled waters! Took the vehicle by the side of the road and removed and mopped down as much water from inside as could be done. Got on to the Durgadi Bridge to drive out of Kalyan. Passed through four more water loggings before getting on the N.H. 3 on Bhiwandi Bypass Road. Twenty more minutes to Thane without (hopefully) having to encounter anymore flooded nallahs! Waters of Ulhas at Kalyan, Kasheli and Ulhas before entering Thane were roaring! So was I! My sweet little Maruti 800 had made it! It ventured in where big trucks were hesitating.

A hot water shower, two cups of tea and a neat meal that followed was all that was needed to put the day behind! For, the newslines that were appearing one after the other on the small screen were devastating! After sometime the lights went off, the telephones would not respond. The harrowing stories that started appearing from the next day onwards of stranded passengers, office-goers, school children, working women, the hapless cattle and other pets led me to believe that I was safest, driving through troubled waters by my small trusted machine!

Thane, 29th July 2005
Punam Singavi

कृत्रिम पावसाचे धोके

एप्रिल महिना संपत आला की आगामी पावसाळ्याविषयीचे अंदाज वेगवेगळ्या क्षेत्रांतील लोकांकडून व्यक्त व्हायला सुरुवात होते. या अंदाजांमध्ये शाश्वत असे काहीच नसते. एकाच व्यक्तीकडून अथवा हवामान खात्याकडूनही परस्परांना छेद देणारे तसेच स्वतःच्याच आधी व्यक्त केलेल्या अंदाजांना छेद देणारे अंदाजही सकाळ-संध्याकाळ व्यक्त होऊ लागतात. त्यांत हवामान खाते, कृषी विभाग, निसर्गतज्ञ या सगळ्यांचाच समावेश असतो. प्रत्येकाचे अंदाज व्यक्त करण्याचे गमक वेगळे, लक्षण वेगळे आणि आधारही वेगळे.

आगमन लांबलेल्या २००५ च्या पावसाळ्याविषयीदेखील असेच झाले. 'यंदा पावसाळा सुमारे तीन आठवडे उशिरा सुरू होईल', 'या वर्षी पावसास एक आठवडा आधीच सुरुवात होईल', 'सरासरीपेक्षा यंदा १० टक्के कमी पाऊस पडेल', 'सरासरीएवढाच पडेल', 'चार टक्के कमी पडेल',

'अंदमानात आला, दहा दिवसांत मुंबईला पोहोचेल', 'केरळात आला, आठ दिवसांत मुंबईला पोहोचेल', 'गोव्यात आला, चार दिवसांत मुंबई गाठलीच म्हणून समजा', 'कोकणपट्टीत अनेक ठिकाणी कोसळला, मुंबईत केव्हाही', 'आला-येईलच-अडकला!', 'कमी दाबाचा पट्टा!', 'जास्त दाबाचा पट्टा!', 'अल निनो, एल निनो!', 'पावशा दिसला', 'खेकडे बिळातून बाहेर पडले', 'द्राक्षवेळींचे ताणे पसरायला सुरुवात झाली', 'कावळ्यांनी घरटी बांधायला सुरुवात केली, आलाच!'

ही सारी ओढाताण होत रविवार, १९ जून २००५ रोजी ठाणे-मुंबई परिसरात पावसाचे आगमन झाले. हा वळवाचा पाऊस नव्हे, मोसमीच आहे, असे म्हणण्याइतपत आजतरी त्याचे लक्षण वाटते. आता याच्यानंतरचेदेखील सारे नित्याचे कसे होणार! देशाला स्वातंत्र्य मिळून ५८ वर्षे झाली म्हणून काय झाले? आम्हांला काय निसर्गनियम बदलता येतो की काय? कुठे अतिवृष्टी होईल, महापूर येईल, तर कुठे नुसत्याच आकाशाकडे लागून राहिलेल्या भकास नजरा दिसतील; कुठे जमिनीला पडलेल्या भेगांची छायाचित्रे छापून येतील, तर कुठे पाण्यावाचून तडफडणाऱ्या गुरांचे चित्रण होईल; कुठे एकदा केलेली पेरणी मोडावी लागेल, तर कुठे ती वाहून जाईल; कुठे पूरग्रस्तांसाठी निधी उभारायला सुरुवात होईल, तर कुठे अवर्षणग्रस्तांसाठी मदतीची मागणी सुरू होईल. मदतफेऱ्या निघतील, हेलिकॉप्टरमधून पाहणी होईल, राजकीय आंदोलने होतील. आणि तशातच एखादा शास्त्रज्ञ दिलासा देत कृत्रिम पाऊस पाडण्याची आशा

दाखवेल. 'गेल्या वर्षी झालेल्या प्रयत्नांना बऱ्यापैकी यश मिळाल्यामुळे यंदा त्यांचा अधिक प्रयोग करणे हिताचे होईल' असा सल्ला मिळेल. पुढाऱ्यांच्या मागण्या होतील आणि मग आकाशातील ढगांच्या पळवापळवीस सुरुवात होईल!

गेल्या दोन-तीन वर्षांपासून आपल्या देशात कृत्रिम पावसाची चर्चा अधूनमधून होत असते. महाराष्ट्रात गेल्या वर्षी काही ठिकाणी असे प्रयोग केले जाऊन ते यशस्वी झाल्याचा दावाही करण्यात आला. शेवटी कृत्रिम पाऊस म्हणजे काय? माझ्यासारख्या सर्वसामान्य माणसाच्या आकलनात येते ते असे की, ढगांची निर्मिती होऊन त्यांनी आकाशात भ्रमण करणे आणि त्यानंतर त्यांनी धरतीवर कमी-अधिक प्रमाणात व वेगात अमृतवर्षाव करणे ही एक भौगोलिक-रासायनिक प्रक्रिया असते. ढगांमधून जलवृष्टी होण्यासाठी आकाशात नि जमिनीवर कमी-अधिक दाबाचे पट्टे निर्माण व्हावे लागतात आणि विशिष्ट अंशांचे तापमान निर्माण व्हावे लागते. मेघ विरघळून त्याचे पाण्यात रूपांतर होण्यासाठी असे विशिष्ट वातावरण तयार झाले की ढग पिकून त्यांतून जलधारा बरसू लागतात. कृत्रिम पावसात हीच प्रक्रिया ढगांवर रसायनांची फवारणी करून केली जाते. थोडक्यात कच्च्या आंब्यांच्या पेटित रासायनिक पूड टाकून आंब्यांना लवकर पिकण्यास भाग पाडले जाते, तसेच नैसर्गिकरीत्या पिकण्याआधीच या मेघांना धरतीवर जलवर्षाव करण्याचा शासकीय आदेश दिला जातो. या ढगांनी जिथे बरसायला हवे असे शासनातील व्यक्तीला वाटेल, तिथे त्यांची अशी अडवणूक केली जाण्याची दाट शक्यता त्यामुळे निर्माण होते.

पडणाऱ्या पाण्यावर आणि वातावरणावर या प्रक्रियेचा काय परिणाम होतो हा तज्ज्ञांमधील चर्चेचा विषय होऊ शकेल. त्यांनी त्याबाबत समाजाचे योग्य

ते प्रबोधन करणे योग्य होईल. याबाबत त्यांचे एकमत होईलच असे म्हणणे चुकीचे ठरेल. परंतु तशी चर्चा होणे आवश्यक आहे. मला मात्र आत्ताच्या आपल्या 'पळवापळवी'च्या राजकीय आणि सामाजिक परिस्थितीत या प्रक्रियेतून नैसर्गिकरीत्या निर्माण होणाऱ्या राजकीय-सामाजिक धोक्यांकडे संबंधित शास्त्रज्ञ आणि सर्व समाज यांचे लक्ष वेधणे आवश्यक वाटते.

आकाशातून विहरणाऱ्या पर्जन्ययुक्त ढगांची वाट अशा तऱ्हेने रोखणे म्हणजे वाटमारीला उत्तेजन देणे होय. एवढे दिवस आपण आमदार-खासदारांची पळवापळवी बघत आलो आहोत. आता यापुढे आपल्याला आकाशातल्या आकाशात मेघांची अडवणूक करत त्यांना आपला मार्ग बदलण्यास भाग पाडलेलेदेखील बघावयास लागेल. नुसती विमानेच नव्हेत, तर मेघांचेदेखील अपहरण होताना दिसेल. एवढे दिवस नद्यांमध्ये आणि धरणांमध्ये नसलेल्या पाण्यासाठी भांडणारी राज्ये यापुढे ढगांवरूनदेखील भांडताना दिसू लागतील. मग अशा मेघांमध्ये पाणी असो वा नसो! आपल्या प्रियकराच्या गळ्यात माला टाकण्यासाठी सजून निघालेल्या वधूस जबरदस्तीने पळवून आपल्याशी विवाह करायला भाग पाडण्यासारखेच हे नव्हे काय? अशा पद्धतीने कृत्रिम पाऊस पाडण्याचे तंत्र अवगत केलेल्या शास्त्रज्ञांचीदेखील या मेघांबरोबर पळवापळवी करण्यास सुरुवात होईल! (संबंधित तज्ज्ञांनी हा धोका वेळीच लक्षात घ्यायला हवा.)

खरे म्हणजे अशा ढगांना मुक्त विहरू देत ते स्वखुशीने आपल्या अंगणात उतरतील अशा प्रकारची वातावरणनिर्मिती आपापल्या परिसरात करण्यास प्रत्येकाने हातभार लावायला हवा. मेघांना आपल्या परिसरात अमृतवर्षाव करण्याचा मोह होईल अशा

तऱ्हेने आपल्या पर्यावरणाचे रक्षण आपण करायला हवे. त्यासाठी या ढगांच्या पळवापळवीच्या नऱ्हे, तर त्यांचे रक्षण करण्याच्या पद्धती शोधून काढायला हऱ्यात. अधिकाधिक प्रमाणात मेघांची निर्मिती कशी होत राहिल, यावर संशोधन होत राहायला हवे. आपल्या मस्तकावरून जाणाऱ्या मेघांना आपल्यावर अमृतवर्षाव करण्याची इच्छा ऱ्हावी अशा पद्धतीने आपल्या पर्यावरणाचे संगोपन करणे वेगळे आणि त्यांचे नरडे आऱळून त्यांना अश्रू ढाळायला लावणे वेगळे, असे नाही आपल्याला ऱाटत?

राजकारणात काही गुंड आणि भ्रष्ट प्रवृत्तीच्या लोकांनी सुरू केलेल्या 'पळवापळवी'च्या अशा प्रक्रियेत आता शास्त्रज्ञदेखील सामील होऊ लागले, तर सिद्धिविनायक, शिडी, चिस्ती, माउंटमेरी अशा ठिकाणच्या भोळ्याभाबड्या लोकांच्या रांगांची लांबी मात्र दिऱसेंदिऱस ऱाढू लागेल!

असो. संशोधक आणि तज्ञ मंडळींना निरपेक्ष वृत्तीने आणि निऱ्वाजपणे त्यांचे काम करू देणे आऱश्यक आहे. आपली मते आणि निर्णय सर्वसामान्य माणसाने त्यांच्यावर लादता कामा नये. अन्यथा यापुढे आपल्याला कमिटेड न्यायाधीशांप्रमाणेच कमिटेड संशोधक आणि तज्ञ हऱेत असेदेखील आपल्या पुढाऱ्यांच्या तोंडून ऐकत राहावे लागेल.

सर्वसामान्य माणसाने ँक मात्र लक्षात घ्यायला हवे. आपल्या परिसराचे आणि आपल्या पर्यावरणाचे रक्षण आपापल्या पद्धतीने आणि कुऱतीप्रमाणे आपण स्वतःच करत राहायला हवे. नुसत्याच शासकीय

योजनांच्या खिरापतीवर आणि तज्ञ मंडळींच्या सल्ल्यावरच भरऱसा ठेऱत या देशातील किती पिढ्या अजून निष्क्रियतेत डुंबत राहणार आहेत? आपल्या परिसरातील वृक्ष, ऱनस्पती, जल, जंगल, ऱन्य प्राणी आदींचे रक्षण करत त्यांची वृद्धी होण्यासाठी, तसेच संपत्तीच्या निर्मितीसाठी इतरांचे नुकसान न होऊ देता निसर्गाचा अधिकाधिक उपयोग करत राहण्याचे प्रयत्न ऱैयक्तिक ऱ सामूहिक पातळीवर होत राहणे आऱश्यक आहे.

वृक्ष तोडणाऱ्याचे हात आपल्याला धरता आले नाहीत, तर त्याऱिषयी केऱळ आरडाओरडा करत न ऱसता तोडल्या जाणाऱ्या प्रत्येक वृक्षासाठी दहा वृक्ष स्वतः लाऱत, तोडणाऱ्याच्या पापाचे क्षालन करत राहायला हवे. ऱाया जाणारे पाणी शक्य तिथे अडऱत राहून कौटुंबिक पातळीवर पाणी काटकसरीने ऱापरण्याचे प्रयत्न ऱ्हायला हऱेत. रस्त्यांवर पडणाऱ्या वृक्षांच्या ऱिया गोळा करत शक्य तिथे त्यांची रूजऱण ऱ्हायला हऱी. तसेच त्यांचे रोपांमध्ये आणि रोपांचे वृक्षात रूपांतर करत राहायला हवे.

आकाशातील मेघांची पळवापळवी करत राहणे नऱ्हे, तर पर्जन्ययुक्त मेघांची अधिकाधिक निर्मिती होण्यास पोषक ऱाताऱरण तयार करत राहणे आऱश्यक आहे. आणि हे शक्य आहे. दुसऱ्यावर अऱलंबून न राहता अथऱा इतरांकडे अंगुलिनिर्देश करत न ऱसता प्रत्येकाने आपापल्या ताकदीनुसार कार्यरत राहण्यानेच हे शक्य होणार आहे!

पुनम सिंगऱी

वृक्ष लागवड करण्यातील काही अनुभव

Punambhai speaking in presence of two forest officers from Khardi range of forest, Shri Desai of Khardi and Shri Shri Prakash, the then Conservator of Forests, Thane Division (who later on retired as the Pradeshik Chief Conservator of Forests, Maharashtra.)

पर्यावरणरक्षणाच्या क्षेत्रात काम करणारे कार्यकर्ते आणि संस्था तसेच वेगवेगळ्या स्वरूपांतील प्रसिद्धी माध्यमांतून होणाऱ्या लोकशिक्षणामुळे अलीकडे या बाबतीत समाजात अधिकाधिक जागृती होत असल्याचे जाणवते. तसेच त्यांत असलेले वृक्षलागवडीचे महत्त्वदेखील हळूहळू लोकांच्या लक्षात येत आहे. त्यामुळेच आजकाल शिक्षण तसेच इतर प्रकारचे समाजकार्य आणि सामाजिक सेवा करणाऱ्या संस्थांकडून सार्वजनिक स्वरूपाचे वृक्षलागवडीचे कार्यक्रम, वृक्षदिंडी आदींचे आयोजन केले जात असते.

मात्र दुदैवाने अशा कार्यक्रमांमागची भूमिका विसरली जात त्यांचे स्वरूप उत्सवी होत चालल्याचे दिसून येते. त्यामुळेच १००-२०० लोकांना गोळा केले जाऊन मग कुठेतरी रस्त्याच्या कडेला अथवा सार्वजनिक बागांमध्ये फक्त १०-२० झाडे लावली जातात. अशा कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यासाठी

खर्चदेखील बराच केला जातो. त्यामुळे लावण्यात येणाऱ्या प्रत्येक रोपाचा लावणीखर्चही प्रत्यक्षात खूपच वाढतो. या गोष्टीचा कुठे विचारच केला जात नाही. अशा प्रकारे लावल्या जाणाऱ्या वृक्षांची नंतर आवश्यक ती काळजीदेखील घेतली जात नाही. त्यामुळे वृक्षांची ती रोपे लावल्यानंतर काही दिवसांतच नष्ट झालेली दिसतात. त्यामुळे त्याच, त्याच जागी वर्षानुवर्ष वेगवेगळ्या संस्था आणि सेवागट यांच्याकडून वृक्ष लावले जात असल्याचेही आपल्याला दिसते.

वेगवेगळ्या शाळा-महाविद्यालयांमधून शिकणारे विद्यार्थी, औद्योगिक कारखाने आणि इतर ठिकाणी काम करणारे कर्मचारी आदींना आपापल्या श्रमदानातून असे काम करण्याची खूप इच्छा असते आणि ही ताकदही खूप मोठी असते. मात्र त्यांच्याकडे यासंबंधीचे काही ज्ञान अथवा माहिती उपलब्ध नसते.

वृक्ष लावायचे कुठे? त्यासाठी परवानगी घ्यायची कोणाची? केव्हा लावायचे? कोणत्या प्रकारचे लावायचे? किती अंतरावर लावायचे? त्यासाठीची रोपे कुठून आणि कशी मिळवायची? त्यासाठी खर्च किती येतो? एकमेकांपासून किती अंतरावर लावायचे? त्यासाठी साधने अथवा अवजारे कोणती वापरायची? ती कुठे उपलब्ध होतात? एकदा वृक्ष लावून झाल्यानंतर अशा अवजारांचे करायचे काय? ती ठेवायची कुठे? लावलेल्या रोपांचे नंतर रक्षण कसे करायचे? त्यासाठी पिंजऱ्यांचा वापर करायचा का? कुठे मिळतात असे पिंजरे? काय असते त्यांची किंमत? लावून झालेल्या रोपांना नंतर खत वगैरे द्यायचे असते काय? रोजच्या रोज पाणी घालायचे असते काय? त्यांची योग्य वाढ होते आहे की नाही, हे कसे ओळखायचे?

आपल्याला एक वृक्ष लावायचा असो किंवा दहा, शंभर, हजार अथवा त्याहून अधिक? या सगळ्या प्रश्नांची उत्तरे आपल्याला आधी शोधायलाच लागतात! वर्षातून एखाद्या प्रसंगीच असा कार्यक्रम हाती घेणाऱ्या शैक्षणिक, औद्योगिक अथवा लायन्स, रोटरी, जायंट्स, ज्येष्ठ नागरिक, इत्यादींसारख्या सेवाभावी संस्थांना हे सारे करणे शक्य नसते. त्यांच्याकडे इच्छा असते, मनुष्यबळ असते, झालेच तर आवश्यक तेवढा खर्च करण्याचीदेखील तयारी असते. अशा वेळी त्यांना केवळ मार्गदर्शन करूनच चालत नाही, तर त्यांच्याकडे असलेल्या या विविध घटकांचा उपयोग करून घेण्याची संधी देत त्याचा उपयोग वृक्षवर्धनासाठी करून घेणे आवश्यक असते. असे कार्य वृक्षवर्धन व पर्यावरणरक्षणाच्या क्षेत्रात अधिकांश काम करणारी एखादी सेवाभावी संस्थाच अधिक परिणामकारकरीत्या करू शकते. समाजातील विविध घटकांमध्ये असे कार्य करण्याची इच्छाशक्ती आणि समाजाची गरज जाणून

घेऊन ठाणे-मुंबई परिसरात 'हरियाली' नेमके हेच कार्य अतिशय परिणामकारकरीत्या करित असते. 'हरियाली' आपल्या परिसरात निर्वृक्ष झालेल्या वनजमिनी, डोंगर, माळरान, जलवाहिन्या, रस्ते आदींची माहिती गोळा करून त्यांची पाहणी करते. कुठे किती आणि कोणत्या प्रकारचे वृक्ष लावता येतील याचा अंदाज घेते. अशी जागा ज्या कोणा अधिकाऱ्याच्या आधिपत्याखाली येते, त्यांची आवश्यक असेल त्याप्रमाणे परवानगी घेते. त्यासाठी कुठल्याही प्रकारचे अधिकार मागत नाही. तसेच तिथे आपल्या नावाचे बोर्ड लावण्याचा आग्रह धरित नाही. वृक्षलागवडीसाठी येणारा खर्च आपणच करते. असा खर्च सभासद शुल्क व जनसामान्यांकडून मिळणाऱ्या देणग्यांमधून करते. त्यासाठी कुठलीही सरकारी योजना अथवा निधिसंस्थेचा आधार घेतला जात नाही हे उल्लेखनीय होय.

त्यानंतर संस्था पावसाळ्याच्या सुरुवातीस आपल्या वृक्षलागवडीच्या कार्यक्रमांची माहिती प्रसिद्ध करते. त्यासाठी स्थानिक वृत्तपत्रे, ईमेल आदींचा वापर केला जातो. संस्थेचे स्वतःचे संकेतस्थळदेखील आहे. आजमितीस हरियालीच्या माध्यमातून पन्नासाहून अधिक शाळा, महाविद्यालये, औद्योगिक प्रतिष्ठानातील कर्मचारी आणि इतर सेवाभावी संस्थांचे कार्यकर्ते हे काम करित आहेत. वृक्षलागवडीच्या एकेका सत्रात किमान एक हजार वृक्ष लावले जातात. वृक्षलागवडीच्या या महान कार्यात योगदान देणारे विद्यार्थी, नागरिक आदी आपापल्या खर्चाने येतात; स्वतःचे नाश्ता-पाणी बरोबर आणतात. कुठल्याही प्रकारचा बडेजाव अथवा अभिनिवेश न करता संस्थेचे कार्यकर्ते प्रबोधन करतात त्यानुसार शक्य असेल तेवढे वृक्ष लावतात. शहरापासून लांब असलेल्या अशा ठिकाणांपर्यंत पोहोचण्यासाठी उपलब्ध असतील त्या सार्वजनिक वाहनांचा उपयोग केला जातो. सहभागी होणाऱ्यांपैकी कोणी आपली

खासगी वाहने आणली, तर त्यांतून इतरांना सामावून घेतले जाते. पाच वर्षांपासून नव्वदीच्या घरात पोहोचलेले स्त्री-पुरुष सर्वच आपापल्या वयोमानानुसार उत्साहाने काम करित असतात. त्यामुळे अतिशय कमी खर्चात अशी वृक्षलागवड होत असते. पुढाऱ्यांच्या हस्ते वृक्ष लावण्याची वाट बघितली जात नाही की भाषणबाजी होत नाही!

असे असूनही अशा कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होणाऱ्या काही संस्थांना आपल्या बॅनरसकट आपापल्या कार्यकर्त्यांची छायाचित्रे घेणे आवश्यक वाटते. तसे करण्यास अर्थातच परवानगी असते. कारण त्या संस्थांनादेखील आपण वर्षभरात केलेल्या कामांचा अहवाल आपल्या सदस्यांना द्यायचा असतो. आपण करित असलेल्या कार्याचा लेखाजोखा ठेवायचा असतो.

कल्पना करा, एकाच वेळी वेगवेगळ्या संस्थांचे कार्यकर्ते, स्त्री-पुरुष, विद्यार्थी आदी २००-२५० लोक डोंगर उतारावरून, डोंगरमाथ्यावर बिगीबिगीने आपापल्या हातांनी रोपे वाहून नेताहेत; कधी साखळी करून एकमेकांकडे अलगद देताहेत. असे करताना रोपाची एखादी पिशवी खाली पडते आहे; कुठे कोणाचा पाय घसरून तो पडतो आहे; मधूनच कोणीतरी एखादा खेकडा अथवा बेडूक पकडल्यानंतर 'आ-ई, ई...' असे चित्कारतो. मधूनच पावसाची जोरदार सर येऊन सगळ्यांना चिंबचिंब भिजवते. एवढे विलोभनीय दृश्य असते म्हणून सांगू!

हे तेवढ्यापुरतेच मर्यादित असत नाही. खरे म्हणजे वृक्षलागवडीच्या या अभियानाची सुरुवात अगदी मुळापासून, म्हणजे वेगवेगळ्या ऋतूंमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या वृक्षांच्या बिया गोळा करण्यापासून होते. जंगलवाचनाच्या सहलींचे आयोजन केले जाते. त्यानिमित्ताने जंगलातून हिंडताना त्या वेळी उपलब्ध

असणाऱ्या बिया गोळा केल्या जातात. तसेच रस्त्यालगतचे वृक्ष, बागा व उद्याने येथील वृक्षांच्या खाली त्यांच्या शेंगा आणि फळे यामधून पडलेल्या बियादेखील गोळा केल्या जातात. एकत्र केलेल्या अशा बिया शेतातून तयार केलेल्या वाफ्यांवर पेरल्या जातात. त्यासाठी संस्थेचेच काही संस्थापक सदस्य आणि हितचिंतक यांच्या 'फार्म हाउस'मधील जागेचा विनामूल्य वापर केला जातो. संस्थेचे हे कार्य बघून ठाणे महानगरपालिकेनेदेखील आपल्या अखत्यारीतील नर्सरीसाठीची अशी जागा संस्थेला उपलब्ध करून देण्याच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली आहे. वाफ्यावर तयार झालेली रोपे दुधाच्या रिकाम्या झालेल्या पिशव्यांमध्ये शेणमाती भरून ठेवली जातात. या पिशव्यादेखील समाजातील वेगवेगळ्या थरांतील लोकांकडून विनामूल्य गोळा केल्या जातात. अशा रीतीने तयार झालेल्या रोपांचा वर्षभर सांभाळ करून मग ती वृक्ष लावण्याच्या जागेवर नेली जातात. वृक्ष लावण्यासाठीचे खडे मात्र व्यावसायिक मजुरांकडून मजुरी देऊन केले जातात. अशा रीतीने जास्तीत जास्त कामे श्रमदान आणि व्यापक जनसहभाग यांतून केली जात असल्यामुळे ती खूप कमी खर्चात होतात. पैशावाचून किंवा कमी पैशात असे काही काम होऊ शकते, यावर लोकांचा विश्वास बसणे अवघड जाते.

दुसरीकडे काही वेळा लोकांना वृक्षलागवडीचे महत्त्व समजावून देऊन त्यांचा त्यात सहभाग मिळविणेदेखील खूप जिकिरीचे असते. विशेष म्हणजे ज्या आदिवासी लोकांचा उदरनिर्वाह जंगलांच्या अस्तित्वावर अवलंबून असतो, त्यांना वृक्षसंवर्धन आणि वर्धन या कामात ओढणे खूपच अवघड असते. एका आदिवासीबहुल पाड्यावर त्यांच्या पिण्याच्या पाण्याची सोय करण्यासाठी बांध घालायचे काम आम्ही हाती घेतले होते. त्या वेळी त्या लोकांना

त्यांच्यासाठीच वृक्षलागवड करण्यासाठी आम्ही प्रस्ताव दिला - 'आपल्या राहत्या झोपडीजवळच आपण शक्य होईल तेवढे खड्डे करा. त्यांत लावण्यासाठी तुम्हांला वर्षभरातच उत्पन्न मिळू शकेल अशा प्रकारची पपई, सीताफळ, पेरू अशा फळझाडांची रोपे आम्ही विनामूल्य आणून देतो. ते लावण्याच्या कामातदेखील आम्ही आपल्याला मदत करू. या फळझाडांपासून मिळणारे उत्पन्न आपणच घ्यायचे आहे. त्यावर ताबडतोब त्यांचा प्रश्न पुढे आला - 'हे खड्डे करण्यासाठी पैसे कोण देणार? त्यांना समजावून सांगायला लागले की त्यांना उत्पन्न मिळावे म्हणून त्यांच्या दाराशी ही फळझाडे लावायची आहेत. त्यासाठी त्यांना रोपे संस्थेतर्फे विनामूल्य दिली जाणार आहेत. त्यासाठी लागणारे साधे खड्डे तरी त्यांनी करणे अपेक्षित आहे.

सांगायला वाईट वाटते की, आम्ही त्यांचे सहकार्य नाहीच मिळवू शकलो. त्यांच्या दारी ती फळझाडे नाहीच लागली. इतरत्र सार्वजनिक ठिकाणी लावल्या जाणाऱ्या वृक्षांसाठी त्यांना मजुरी मिळणार होती, ते खड्डे मात्र त्यांनी आनंदाने केले आणि पैसे घेतले, पण आपल्या दारी लावायला मिळणाऱ्या फळझाडांसाठी खड्डे खणण्याची मामुलीशी मेहनत करण्याची मात्र त्यांची मानसिकता नव्हती!

आपण यापासून काय बरे बोध घ्यायचा? स्वातंत्र्यानंतरच्या गेल्या साठहून अधिक वर्षांत शासनाने सगळेच काही फुकटात द्यायचे याचाच तर तो परिपाक नव्हता का? आपले हित कशात अधिक आहे, हे त्यांना समजावून सांगण्यात आम्ही कमी पडत असतो हे मात्र एक विदारक सत्य आहे!

दुसऱ्या बाजूला अनेक लोक आपण स्वतः तयार केलेली रोपे आणून देत असतात. आपण करीत असलेल्या प्रयोगांची माहिती देत असतात. आपल्या

अनुभवाची देवाणघेवाण करीत असतात. हरियालीच्या वृक्ष लागवडीची माहिती जसजशी प्रसिद्ध होऊ लागते, तशी काही लोकांकडून विचारणा होते की आपण वृक्ष कोणते लावता? काही वेळा अनाहूत सल्ला आणि धमक्यादेखील दिल्या जातात - 'तुम्ही गुलमोहोर, पर्जन्यवृक्ष (रेन ट्री) पीत गुलमोहोर (पेल्टोफोरम) असले परदेशी वृक्ष लावत जाऊ नका. त्यामुळे आपल्या निसर्गाची हानी होते'. कशा प्रकारची हानी होते, असे विचारल्यावर चाचपडत वेगवेगळी उत्तरे दिली जातात. 'अमक्या वृक्षावर पक्षी येत नाहीत, तमका वृक्ष मजबूत नसतो, अमक्या वृक्षाला फळे येत नाहीत, तमका वृक्ष इतर झाडांना वाढू देत नाही, इ.इ.'

मला वाटते ह्या अशा बऱ्याचशा सूचना चुकीच्या माहितीवर आधारित आणि पोपटपंची थाटातील तसेच वृथा अभिनिवेशातून येत असतात. स्थानिक हवामान आणि परिस्थितीत उत्तम प्रकारे वाढत असेल असा कुठलाही वृक्ष इतर परिस्थिती लक्षात घेऊन लावायला हरकत नसावी. सगळीकडेच नीम, वड, पिंपळ यांची रोपे लावणे व ती जागविणे शक्य नसते. तुम्हांला हवी त्या वेळी हवी तेवढी त्यांची रोपे मिळणे शक्य होते असेही नाही. गुलमोहोरासारख्या वृक्षांच्या शेंगांची कोवळी बोंडे खायला पोपटांचे थवेच्या थवे या झाडावर येत असतात. तो सदानूकदा पर्णिका, फुले अथवा वाळक्या शेंगांनी आपल्याला लगडलेला दिसेल. जगातील सर्वकालीन सुंदर वृक्षांपैकी एक म्हणूनच त्याची गणना करायला हवी. या प्रजातीतील पन्नासाहून अधिक वर्षे वयोमान असलेले अनेक वृक्ष आपल्याला सर्वत्र दिसतील. सर्वच प्रकारचे वृक्ष आपल्याला जगण्यासाठी प्राणवायू देत असतात. आपल्याला सावली देताना ते हा देशी हा परदेशी असा भेदभाव करीत नाहीत. आपणही तसे करण्याचे काही कारण नाही. आपल्या परिसरात नव्याने येऊन

पिढ्यानूपिढ्या स्थिरावलेल्या वृक्षाला किती शेकडो वर्षे परदेशी म्हणत राहावे याविषयी वनस्पती शास्त्रात काहीही उल्लेख अथवा मार्गदर्शन नाही. वृक्षवर्धन करीत राहण्याचे महत्त्वाचे कार्य सोडून आपण नसते वाद निर्माण करायचे कारण नसते.

एकदा वृक्ष लावून झाल्यानंतर त्याची वाढ आणि रक्षण यांतील सगळ्यांत मोठा अडसर आणि शत्रू असतो तो मानव प्राणीच! डोंगर परिसरात लावलेल्या कोवळ्या वृक्षराईत गुरे, शेळ्या-मेंढ्या यांना चरण्यासाठी सोडले जाते. ससे, रानडुक्कर आदी प्राण्यांची शिकार करण्यासाठी डोंगरच्या डोंगर जाळले जातात. कारणे काहीही असली तरी परिणाम एकच असतो. तो म्हणजे संबंध जंगलाची होरपळ आणि विध्वंस! अत्यंत मेहनतीने, प्रेमाने, उत्साहाने शेकडो हातांनी पावसाळ्याच्या सुरुवातीला लावलेली, कोवळी, पण मजबूत रुजवा घेतलेली रोपे जळून खाक होतात! ते बघितल्यावर श्रमदान केलेल्यांचे डोळे पाणावतात. झाडाडुडपांचा आसरा नष्ट झाल्यामुळे उरलीसुरली पाखरे, कीटक आदी गर्भगळीत अवस्थेत उडून जातात. वन संपूर्णपणे भाजून निघालेल्या जमिनीखाली जाता येईल तेवढे खोलवर जात खेकडे, बेडूक, सर्प आदी प्राणी आपला जीव वाचवायचा प्रयत्न करतात. अन्यथा आपल्या देहदानाने निर्जीव झालेली ती जमीन पुन्हा सुपीक होण्यात मदत करतात!

आगीची धग आणि कुऱ्हाडीचे घाव सोशीत राहणारी झाडे-झुडपे वनं जळली तरी जमिनीत खोलवर गेलेली त्यांची मुळे शाबूत असतात. त्यांना जमिनीतील उरल्यासुरल्या आर्द्रतेचा आणि पहाटेच्या दवाचा आधार मिळतो. ते खोडातून पुन्हा फुटवे काढतात. वाढ खुंटली तरी जिवंत मात्र राहतात. नव्याने लावलेल्या रोपांना मात्र थोडी पाण्याची संजीवनी मिळाली तर ती जगण्याचे प्रमाण वाढू

शकते. पाण्याचा थेंब शिल्लक नसलेल्या डोंगरात पाणी आणायचे कुठून?

हरियालीने वनाची पुनर्निर्मिती करण्याच्या एका क्षेत्रावर मात करण्यासाठी यंदा एक प्रयोग केला. दहा नोव्हेंबरलाच लावल्या गेलेल्या एका आगीत (होय आगच, वणवा नव्हे!) त्या क्षेत्रात लावलेल्या सुमारे सोळा हजार रोपांची होरपळ झाली. कार्यकर्त्यांनी ठरविले - या रोपांना थेंब थेंब ठिबकणाऱ्या पाण्याचा आधार द्यायचा. सर्वसामान्य लोकांना आवाहन करून पाण्याच्या रिकाम्या बाटल्या विनामूल्य गोळा करण्यात आल्या. त्यांच्यात पाणी भरून जमेल तसतशा रोपांपर्यंत पोहोचवण्यात आल्या. बाटलीच्या खालच्या बाजूला पाणी ठिबकण्यासाठी आणि वरच्या बाजूला हवेचा दाब येण्यासाठी अशी दोन-दोन छिद्रे सुईने करण्यात आली. नव्याने लावलेल्या पण जळीत अवस्थेतील प्रत्येक रोपाशी एकेक बाटली ठेवण्यात आली. थेंब-थेंब पडणारे असे पाणी थेट त्या झाडाच्या मुळाशी जाते. एक बाटली साधारणतः एका तासात रिकामी होते. या बाटल्यांचा पुनर्वापर केला जातो.

थेंबार्थेंबाने मिळणाऱ्या या संजीवनीमुळे आणि यामागील प्रेमाने या झाडांनी आता जीव धरला आहे असे वाटते. त्यांच्या इवल्याशा बुंध्यातून आणि वरच्या डोळ्यांमधून इवलेइवले कोंब बाहेर पडायला सुरुवात झाली आहे. आता या डोंगराला 'बाटलीचा डोंगर' असे नाव पडले आहे.

वाचक हो, वृक्षलागवडीतील अशा अनेक कडूगोड अनुभवांची शिदोरी आपल्याबरोबर वाटायची आहे. भेटू या पुन्हा केव्हातरी!

पुनम सिंगवी

ठाणे, १६-०२-२००९

Part IV - Chapter 14

HARIYALI'S ENVIRONMENT DAY

For Hariyali each day is an 'Environment Day', which all the Hariyalians keep on observing in their own way. Seen in the picture is Mrs Ashalata Bhole at Hariyali's forest-development project at Bhavale, Dist Thane, keeping needle-holed and discarded plastic bottles across the saplings.

It would not be wrong to state that 'Environmental Protection' means conserving and safeguarding our natural resources like, water, forests, wild life (flora and fauna), i.e, the entire biodiversity from getting extinct, shrunk, wasted, polluted and thus become unusable. This needs to be done not only for the existence and sustenance of mankind, but for all the constituents of our biodiversity and the posterity.

Such constituents of our biodiversity are aptly described and named as "Panchmahabhutas" in

Indian Culture, which include, "Pruthvi (earth), Aap (water), Tej (Sun, energy, light), Vayu (air) and Akash (sky). You remove any single of these constituents from our environment and the entire life cycle of the biodiversity would become extinct. You pollute any single of the constituents and the existence our biodiversity would be endangered. Needless, therefore, to say that it indeed is the foremost and primary duty and responsibility of each of us to protect these constituents from getting extinct, eroded or polluted.

Although this message is being repeatedly enchanted by thousands of environmental experts, scientists, environmental organizations, governments, administrators, etc, all over the world for last number of years through print and electronic medias, text books, etc, the self-lauded “Most Intelligent Tribe on the Earth”, i.e, mankind has been ignoring it to its own peril. We, Indians, are no exception, though our ancient life-style laid great emphasis on it and was woven on this theme itself.

What the advice of the sages could not do over the years, nature has done by one single stroke of disaster, i.e, famine and scarcity of water during one year only through major part of our country. Today everybody has started talking about conservation and harvesting of rainwater, planting trees, managing our bio-waste and rationalizing the use of scarce natural resources! **It is not said without substance and conviction that “Nature is the best Teacher and Observation/ Experiencing is the best way of Learning!”** Every alternate message on the social media is about protection of environment, conservation of forests, plantation of trees and harvesting of rainwater!

Having said this much, it would be worthwhile to know how ‘Hariyali’, a social service organization engaged in the constructive work of not only protecting, conserving and safeguarding our environment from

erosion and pollution, but upgrading it for enhanced quality of human life is walking the talk for over last twenty years.

Plantation of trees on large scale, conservation and harvesting of rainwater and spreading environmental awareness were the main areas of its field work and emphasis in its early years. An extended dimension of these activities these days is solid waste management with major emphasis on managing household waste. Participation and Shramdan (voluntary labor) of people from cross sections of society in actual field work are the main pillars of Hariyali’s activities.

When it comes to plantation, Hariyali’s work begins with collection of seeds from the wilderness and fruits eaten in each household. “Aam khao Aap aur Baatha dijiye hamein” (You eat the mango and give the Baatha to us) is the slogan that it coined. And lo, people started giving thousands of mango stones (seeds or Baatha as commonly known), which the volunteers of Hariyali started sowing over barren forestland and elsewhere in the wilderness at no direct cost whatsoever. “At least one of those would germinate and grow into a big tree over the years and would start giving thousands of mangos to our posterity, shed and shelter to human beings, birds, butterflies and wildlife” apart from oxygen and wood” was the belief

and conviction of the participants. Today one has to see hundreds of such mango trees having grown to substantial height and having started bearing fruits at many of the sites developed by Hariyali. Lonad-Bhavale forestland across Pise Dam Road, 3 k.m. off N.H. No. 3 in Bhiwandi Taluka is a glaring example of this.

Seeds of various species of trees like jamuns, bahava, karanj, rain tree, gulmohor, ratangunj, taman, neem, etc, collected from across the roads, parks, etc. were sown on nursery beds on the land made available for Trustees of the Organization, Thane and Mumbai Municipal Corporations, etc, to grow saplings. Such saplings are maintained by the organization at least for one year before they are either planted at the available sites or distributed free of cost among needy people, housing societies, etc, for plantation at their respective sites. Such saplings are grown and maintained into empty milk bags collected from households, where the housewives play an important role. All this work is done with the participation and involvement of masses including students from primary schools to colleges, employees from corporate sector through their CSR teams and senior citizens, whose age range so far has been from five to ninety years! Major plantation sites developed by Hariyali so far apart from the forestland at Lonad-Bhavale as

mentioned hereinabove include Konkanipada region of Thane near Tikuji ni wadi, Kapurbawdi-Balkum Pipeline, Mulund-Bhandup pipeline and saddle tunnel, Vihar Lake region, IIT hills, Munda Dongar across Ghodbunder Road are some of the major sites developed by Hariyali into thickly wooded regions. So has Hariyali resorted to several innovative ways of rainwater harvesting. Construction of bunds across abandoned stone quarries in Konkanipada region in Sanjay Gandhi National Park by Hariyali has been appreciated and acclaimed by all, including the forest authorities. Similar bunds constructed by it and parallel trenches dug across the forestland with the permission of the respective forest authorities, at its sites has enhanced the groundwater level of the respective regions. This in turn has resulted in enhancement of greenery, increase in the species and number of wildlife and has prevented further erosion of soil. This is a classic case of ecological restoration.

Use of discarded resources so as to promote the concept of solid waste management at the source of generation, as also, achieve the desired results with the least of cost, has been one of the major hallmarks of Hariyali's activities. Involvement of senior citizens and housewives in seed collection, supervising nursery and plantation activities and imbibing the culture of

environmental protection among the youngsters has been notable. The hands that the industrial sector and bureaucracy feel cannot work with enough force and the minds do not show enough grasp and agility are thus put to a very constructive and noble cause by Hariyali. This also give the respective people a sense of involvement and a cause to feel proud of their achievements, thus making their retired life more meaningful and worthy of living. We have already seen how the seeds falling and getting stamped over on the roads and in the parks are collected and used. So are the empty milk bags which otherwise would have resulted in enhancement of plastic menace in the garbage.

Similar use is being made of empty water plastic bottles by Hariyali in watering the plants and storing the same over distant forestland in trenches dug for the same. Such bottles are filled with rainwater during monsoon and stacked over there to be used for watering the newly planted trees during the summer period when water is not available at such places. Nor can water tanks reach there. Digging a well or borewell does not necessarily ensure availability of water. That also involves lot of expenditure which the organization would not like to incur. Similarly, it shows the way how the discarded resources can best be put to use and severity of the solid waste management can be reduced at the

least of cost. Similar use is made of discarded jute and other synthetic carpets for lining and covering earthen bunds for preventing erosion of water.

For last few years Hariyali is also spreading the message of managing household degradable waste by setting up vermin compost/bio compost plants at housing societies level and converting the same in best quality manure. A small bucket is also separately developed for managing the waste at individual level. By now Hariyali has been able to promote and motivate more than forty societies to set up such plants in Thane-Mulund region, some with the co-operation of Mumbai Mahanagarपालिका. Hariyali provides necessary knowhow for the same and wherever necessary also recommends civil contractors for the same.

Hariyali believes in treating each day as the “Environment Day” and not just 5th June every year. 5th June, in its opinion is not the right time for planting trees in our country as most people want to do. For, it is necessary to have at least one good session of rain before you begin plantation of trees, more particularly, in the wilderness. Let us all follow the example of Hariyali rather than celebrating “Environment Day” in isolation and assaulting it on rest of the days by polluting our surroundings and natural resources!

**Punam Singavi
Thane, 28th May 2016**

भाग ४ - लेख १५

भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलन- एक रुळावरून घसरलेली गाडी!

Hariyali activists visit Anna Hazare and his project in Ahmednagar Dist, Maharashtra on 7th July 2006. Seen in the picture are (R to L) Shri Punambhai, Prin Achyut Oak, Anna Hazare, Late Prin Y. B. Bhide and other visitors.

(इ.स. २००४ च्या फेब्रुवारी महिन्यात लिहिलेला सदर लेख त्या वेळी महाराष्ट्रातील तीन प्रमुख वृत्तपत्रांनी 'साभार परत' पाठविला होता. त्या वेळी वाचकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी फेसबुक उपलब्ध नव्हते.

मात्र आजही लेखात उल्लेख केलेल्या परिस्थितीत अजिबात बदल झालेला नसल्यामुळे या विषयावरील आपली मते वाचकांपर्यंत पोहोचवावीत आणि त्यावर मुक्त चर्चा घडवून आणावी असे वाटल्यामुळे त्या वेळचा तो लेख तसाच्या तसा पुन्हा उद्धृत करित आहे. वाचकांनी आपली मते अवश्य व्यक्त करावीत.)

श्री. अण्णा हजारेंनी भ्रष्टाचार-विरोधात असलेल्या

आपल्या मागण्यांच्या पूर्ततेसाठी पुन्हा एकवार आमरण उपोषणासाठी बसण्याची ललकारी दिली आहे. (कितव्यांदा?)

गेल्या काही वर्षांत भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलन व्यापक प्रमाणावर जमविण्याच्या प्रयत्नांना महाराष्ट्रात अण्णा हजारेंनी सुरुवात केली. त्यासाठी वेळोवेळी त्यांनी राज्य सरकारकडे 'जनतेला माहितीचा आधिकार हवा', 'भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणांची वेळोवेळी आणि वेळच्या वेळी चौकशी करित राहून, भ्रष्टाचारास बळी पडलेल्यांना न्याय द्या'; अशा मागण्या करित असतानाच त्यांनी स्वतःच चौकशी करून काही

सत्ताधारी मंत्री भ्रष्ट असल्याचे जाहीर करायला सुरुवात केली. आणि अशा मंत्र्यांना दूर करण्यासाठी वेळोवेळी आमरण उपोषणाचे शस्त्र परजत राहून ते पुन्हा म्यान करायलाही सुरुवात केली. आपणच स्वीकारलेल्या राज्यपद्धतीत आलेल्या काही विकृत तत्त्वांमुळे राहिलेल्या उणिवा दूर करण्यावर भर देत राहण्यापेक्षा व्यक्तिगत पातळीवर त्यांच्या मागण्या येऊ लागल्या तिथेच त्यांनी सुरू केलेली भ्रष्टाचारविरोधी चळवळ रुळावरून खाली घसरली असे मला वाटते.

गेल्या वेळीदेखील त्यांनी सध्याच्या युतीसरकारमधील एकाच पक्षाच्या चार मंत्र्यांची नावे घेऊन ते भ्रष्टाचारी असल्याचा स्वतःच निकाल देऊन टाकला! त्या मंत्र्यांपैकीच एक श्री. सुरेशदादा जैन यांना अण्णांनी आपल्यावर हा अन्याय केलेला आहे आणि योग्य ते उत्तर देऊन आपल्या स्वाभिमानाचे रक्षण करणे आवश्यक आहे असे वाटले. त्यांनीदेखील अण्णांवर तशाच स्वरूपाचे आरोप करून त्यांच्यावर न्यायालयातच दावे दाखल केले.

‘पाणी अडवा-पाणी जिरवा’ यांसारख्या रचनात्मक कार्यातून आपल्या परिसरातील ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याच्या योजना राबविणारे, रचनात्मक सामाजिक कार्य करणारे एक गांधीवादी कार्यकर्ते अशा भूमिकेत अण्णा हजारे महाराष्ट्रातील समाजजीवनासमोर आले. त्यांची ही भूमिका महाराष्ट्राला भावली आणि जनमानसात त्यांना आदराचे स्थान प्राप्त झाले.

आपले हे कार्य करित असताना अण्णांना वेगवेगळ्या स्तरांवर प्रशासकीय आणि राजकीय क्षेत्रांतील भ्रष्टाचाराला सामोरे जावे लागले. त्यांच्याबरोबर कार्य करित राहणाऱ्या लोकांनादेखील त्याचा सातत्याने सामना करित राहावे लागले. तरीदेखील त्यांतून त्यांना आपल्या कार्यात -मर्यादित

प्रमाणात का होईना- यश मिळत गेले. मात्र, आपल्या सहनशीलतेची पातळी गाठल्यानंतर अण्णांना आपल्या सभोवताली चालत असलेल्या भ्रष्टाचाराविरुद्ध आवाज उठवावासा वाटला. त्यांनी त्याचा जाहीररीत्या उल्लेख करायला सुरुवात केल्याबरोबर आपल्या मनातीलच व्यथा अण्णा बोलून दाखवत आहेत, असे समाजातील अनेक असहाय घटकांना वाटू लागले. त्यांनी ‘अण्णा म्हणताहेत ते बरोबर आहे; अशा गोष्टींचे शुद्धीकरण होणे आवश्यक आहे; आपण त्यांची साथ करायला हवी’ अशी मते व्यक्त करायला सुरुवात केली. ठिकठिकाणी भ्रष्टाचाराचे शिकार झालेले लोक त्यांच्या दृष्टीने भ्रष्टाचार वाटतो अशा प्रकरणांची माहिती पाठवायला लागले. अशा तक्रारी वाचून अण्णा अधिकच व्यथित व्हायला लागले. या तक्रारींना आपण वाचा फोडायला हवी असे त्यांना वाटायला लागले. त्या तक्रारी करणारे सारेच लोक खरे बोलताहेत असे त्यांना वाटायला लागले. आणि मग अशा प्रकरणांत नामनिर्देश करण्यात येणारे मंत्री, प्रशासकीय अधिकारी हे भ्रष्ट आहेत आणि त्यांना दूर केले असता भ्रष्टाचार नष्ट होऊ शकेल, असे अण्णांना वाटू लागले आणि ते तशी जाहीर मागणी करू लागले. झाले! अण्णांनी अशी मागणी करताच समाजातील अनेक घटकांनी त्यांना उचलून धरले.

त्यांत भ्रष्टाचाराला वारंवार सामोरे जायला लागून जीवन दुःसह झालेले लोक होते. तसेच राजकारण आणि प्रशासन यांत एकमेकांवर कुरघोडी करायला टपून बसलेले लोक नव्हते, असे म्हणणे स्वतःलाच फसविण्यासारखे होईल. याचे कारण आधीचे युती सरकार सत्तास्थानावर असताना विरोधातील जे लोक अण्णांना उचलून धरित होते, ते या वेळी मात्र अळीमिळी गुपचिळी धरून उभे आहेत. आणि त्या वेळी शासनात असलेले लोक प्रेक्षकांच्या भूमिकेत

वावरताना दिसताहेत! दुसऱ्या बाजूला अण्णांनी भ्रष्ट म्हणून नामनिर्देश केलेले एक लढाऊ बाण्याचे(!) मंत्री श्री. सुरेशदादा जैनदेखील चवताळून उठून त्यांनी अधिक चांगल्या प्रकारे अण्णांची कार्यपद्धती आणि त्यांचा संबंध असलेल्या संस्थांच्या कार्याचा अभ्यास केला. आणि अण्णांना केवळ तांत्रिक वाटणाऱ्या उणिवांवर बोट ठेवून त्यांचा भ्रष्टाचार म्हणून उल्लेख केला. अशा प्रकरणांची निवृत्त न्यायाधीशांकडून खातेनिहाय चौकशी व्हावी अशी त्यांची मागणी होती आणि ती मान्य व्हावी म्हणून तेदेखील प्रतिउपोषणास बसले होते. या दोन्ही उपोषणांमुळे त्या वेळी माझ्यासारख्या सामान्य माणसाच्या मनामध्ये अनेक प्रश्नचिन्हे उभी राहिली. आजच्या आमच्या लोकशाही जीवनपद्धतीत आपल्या मागण्या मान्य व्हाव्यात म्हणून -मग ती व्यक्ती कितीही मोठी असो अथवा मागण्या कितीही न्याय्य असोत- प्राणांतिक उपोषण करण्याची धमकी देणे योग्य आहे काय? अशा मागण्या शेवटी कोणी, कोणाकडे, कशासाठी करायच्या? त्या कोण पूर्ण करू शकतो? आपल्या मागण्या मान्य करवून घेण्यासाठी वेळीअवेळी सर्वांनीच या हत्याराचा वापर करायचा ठरविले तर समाजाने त्याला मान्यता द्यावी काय? अशा मागण्या मान्य झाल्या, तर त्यामुळे आपल्याला अभिप्रेत असलेले समाजजीवनातील दोष अथवा उणिवा खरोखरच नष्ट होतील काय?

आपल्या महाराष्ट्रापुरते बोलावयाचे झाल्यास सीमाप्रश्न, धरणग्रस्तांचे पुनर्वसन आणि भ्रष्टाचारनिर्मूलन या तीन प्रमुख कारणांसाठी गेल्या पन्नास वर्षांत वेळोवेळी अशी उपोषणे करून ती पुन्हा मागेदेखील घेण्यात आली आहेत. तरीदेखील ज्या प्रश्नांची उकल करण्यासाठी अशी उपोषणे करण्यात आली त्यांपैकी एकाही प्रश्नावर आजपर्यंत समाधानकारक तोडगा निघू शकलेला नाही. अशा

उपोषणांमुळे नक्की कोणाचे देहावसान झाले आहे? तसे ते होऊही नये, ही परमेश्वर चरणी प्रार्थना. मात्र त्याचबरोबर आपल्याला हव्या त्या प्रश्नाकडे सर्वसामान्य नागरिकांचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी हे शस्त्र आता बोथट होऊन परिणामशून्य ठरायला लागले आहे की काय असे वाटण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झालेली आहे.

इथे कोणावर व्यक्तिगत टीका करण्याचा उद्देश नाही. श्री. अण्णा हजारे यांच्या रचनात्मक कार्याविषयी आणि मेधाताई पाटकरांच्या आदिवासी आणि पर्यावरणविषयक संवेदनशीलता आणि तळमळ यांविषयी माझ्यासारख्या महाराष्ट्रातीलच नव्हे, तर भारताच्या अन्य भागांतील नागरिकांच्या मनात नितांत आदरभाव आहे. तरीदेखील आता हे अति होते आहे, अशी धोक्याची जाणीव करून द्यावीशी वाटते.

खरे म्हणजे ज्या लोकशाही राज्यपद्धतीचाच नव्हे तर लोकशाही जीवनपद्धतीचा आपण जाणीवपूर्वक स्वीकार केलेला आहे त्या जीवनपद्धतीत कुठल्याही नकारात्मक आंदोलनाला स्थानच नाही -निदान ते तसे नसावे- असे मला वाटते. या जीवनपद्धतीची वाटचाल ही संघर्षातून नव्हे तर सहकारातून व्हायला हवी. इथे अल्प मतवाले आणि बहुमतवाले, तसेच अल्पसंख्याक आणि बहुसंख्याक यांनी एकमेकांविरुद्ध लढे देत राहण्याची नव्हे, तर एकमेकांना समजून घेऊन, शक्य असेल तिथे सर्वानुमते, अन्यथा किमान बहुमताने निर्णय घेत राहण्याची आणि अशा रितीने घेतलेल्या निर्णयांचा सन्मान करित राहण्याची गरज असते. एकाच ध्येयाकडे जाण्याचे एकापेक्षा अनेक मार्ग असू शकतात. त्यामुळे मी म्हणतो तोच मार्ग खरा आणि चांगला, त्यामुळे 'मी त्या मार्गांचे गेले पाहिजे अन्यथा मी वाटेतील धोंडा होऊन बसेन', अशा तऱ्हेची भूमिका मला वाटते आता बदलायला

हवी. त्याचप्रमाणे आपण करीत असलेल्या वाटचालीत कमीत कमी लोकांचे कमीत कमी नुकसान होऊन अधिकाधिक लोकांचे अधिकाधिक हित होईल याची काळजी घेत राहण्याची जबाबदारी तसे निर्णय घेऊन ते राबविणाऱ्यांची असते. त्यामुळेच अशा निर्णयांची प्रक्रिया आणि अंमलबजावणी पारदर्शक, सिद्धान्तावर आधारित, न्याय्य, जाहीर केलेल्या धोरणांशी सुसंगत आणि ठाम असणे आवश्यक असते. ती तशी नसते, तेव्हा नकारात्मक आंदोलनांचा उद्रेक होतो.

आज आपल्याला पदोपदी सामना करायला लागणारा भ्रष्टाचार हा काय पावसाळी छत्रीसारखा रातोरात उगवला आहे? तो काही ठरावीक व्यक्तींपुरता मर्यादित राहिलेला आहे? राजकारणी, प्रशासक, व्यावसायिक, उद्योजक, कामगार, शिक्षक, शैक्षणिक संस्था, पालक, वैद्यकीय सेवा, पोलीस यंत्रणा, सेवाभावी संस्था, साहित्यप्रेमींच्या संस्था, एवढेच नव्हे तर न्यायालयेदेखील - कोण म्हणून कोण आज त्यापासून मुक्त राहिलेले आहे? गेल्या पंचावन्न वर्षांतील आपल्या समाजाच्या सर्वच क्षेत्रांतील आपल्या वाटचालीचा हा परिपाक आहे. शिक्षण घ्यायचे ते भरपूर पैसे कमावण्यासाठी, हे जिथे आमच्या पाल्यांच्या मनावर सुरुवातीपासून बिंबविण्यात येत असते, तेव्हाच आपण त्याला कुठेतरी भ्रष्टाचाराच्या मार्गावर आणून सोडीत असतो. त्यामुळेच 'मी सांगतो त्या दोन-चार मंत्र्यांना पदच्युत करा म्हणजे भ्रष्टाचार रातोरात नष्ट होईल' असे मानणे म्हणजे भाबडेपणाचेच नव्हे तर भ्रष्टाचाराचेदेखील लक्षण आहे, हे आज कोणीतरी स्पष्ट म्हणून दाखविण्याची आवश्यकता निर्माण झालेली आहे. हुकूमशहा मुशर्रफच्या राज्यातदेखील हे फार दिवस खपविले जाऊ शकत नाही. इथे आपण तर

स्वतःहोऊन स्वीकारलेल्या लोकशाही समाजव्यवस्थेत राहत आहोत. सूर्यप्रकाशाएवढा स्पष्ट दिसणारा भ्रष्टाचार करणाऱ्या व्यक्तीसही प्रत्यक्ष पुरावा आणि न्यायालयीन प्रक्रिया पूर्ण केल्याशिवाय भ्रष्टाचारी म्हणता येत नाही. कुठल्याही प्रकारची शिक्षा करणे तर दूरच! 'न्यायालय नव्हे, तर आपल्या कार्यामुळे जनमानसात आदराचे स्थान प्राप्त झालेल्या एखाद्या व्यक्तीने भ्रष्टाचारी प्रकरणांमध्ये निकाल द्यावा आणि लोकांनी तो मान्य करावा' अशा प्रक्रियेचा आपण अजून कायदेशीररीत्या स्वीकार केलेला नाही. त्यामुळे तसे करण्याचा अड्डाहास करणे म्हणजेदेखील एक प्रकारचा भ्रष्टाचारच नव्हे काय? भले असेल, बुरे असेल; पण एकदा कायद्याच्या राज्याचा आणि यंत्रणेचा स्वीकार केलेला असेल, तर समाजातील सर्वच घटकांना त्या चौकटीत राहूनच काम करावे लागेल. अन्यथा समाजात अनागोंदी माजेल. अशा यंत्रणेत अथवा प्रक्रियेत आपल्याला काही उणिवा वाटत असल्या, तर त्या कायद्याच्या माध्यमातून दूर करित राहण्याचे प्रयत्न सातत्याने करित राहायला हवेत. ही प्रक्रिया विलंबाची असली तरी सध्या तरी त्याशिवाय दुसरा कुठला पर्याय नाही. कारण राजकारणात आणि प्रशासनात स्वच्छ चारित्र्याचे लोक येत राहावेत यासाठी संबंध समाजाचे शुद्धीकरण सातत्याने करित राहायला लागणार आहे. अण्णांनी सुरुवातीला स्वीकारलेल्या स्थानिक स्वरूपावरील रचनात्मक कार्याच्या माध्यमातून ते होऊ शकेल. अशा कार्याचे संस्कार प्रामुख्याने विद्यार्थ्यांवर करित राहून भ्रष्टाचाराचे विष प्रचंड प्रमाणात आपल्या रक्तात भिनले असल्यामुळे ते समोर दिसणाऱ्या जखमेवर वरवरची मलमपट्टी करून उतरणे शक्य नाही. त्यासाठी दमादमाने रक्त शुद्ध करण्याच्याच प्रक्रियेचा स्वीकार करायला लागणार आहे. त्या कालावधीत अगदी रोगी

दगावण्याची शक्यता दिसत असली, तरी सध्या त्याला काही पर्याय दिसत नाही.

त्यामुळेच आपल्या समाजापुढील अनेक प्रश्नांची उकल करताना त्यांवर वारंवार 'परत घेतली जाणारी प्राणांतिक उपोषणे' हा मार्ग ठरू शकत नाही असे विनम्रपणे म्हणावेसे वाटते. तसे करित राहण्याने कदाचित 'गिनीज बूक'मध्ये नोंद होण्यासारखा एखादा विक्रम होऊ शकेल पण ईप्सित साध्य होऊ शकेल असे नाही. उलट प्रत्यक्ष आरोपींना दर वेळी तावून-सुलाखून बाहेर पडत राहण्यास मदतच होत राहण्याची शक्यता अधिक असणार आहे. तलवार हे एके काळचे प्रभावी शस्त्र होते, म्हणून शत्रूवर मात करण्यासाठी आजही ते तेवढेच प्रभावी शस्त्र ठरू शकेल, हा समज चुकीचा आहे. तलवार, उखळीच्या तोफा आणि भाले आज वस्तुसंग्रहालयाला शोभा आणतात; योद्ध्यांचे हात बळकट करू शकत नाहीत. कारण अशी शस्त्रे पेलण्याची ताकददेखील त्याचा वापर करू इच्छिणाऱ्यांमध्ये आज राहिलेली नाही आहे.

कोणे एके काळी महात्मा गांधींसारख्या युगपुरुषाने 'प्राणांतिक उपोषण' या अस्त्राचा उपयोग गुलामगिरीत खितपत पडलेल्या समाजाला जागे करण्यासाठी केला होता. आज देशातील परिस्थिती आणि समाजजीवनाचे चित्र बदलले आहे. महात्मा गांधींच्या वेळी 'मतदान' नावाचे शस्त्र उपलब्ध नव्हते. अन्यथा, त्यांनी त्याचाच योग्य प्रकारे उपयोग केला असता याची मला खातरी आहे. त्या शस्त्राचा आज कोण कशा प्रकारे आणि किती प्रभावीपणे वापर करू शकतो, यावरच आजच्या लढाईचे भवितव्य नजीकच्या काळातील परिणामांवर अवलंबून आहे. दीर्घकालीन यशाचे भवितव्य विद्यार्थ्यांवर केल्या जाणाऱ्या राष्ट्रउभारणीच्या रचनात्मक कामाच्या संस्कारांवरच अवलंबून असणार आहे न की 'प्राणांतिक उपोषणांवर'.

पुनम सिंगवी,
ठाणे, १० फेब्रुवारी २००४
९३२३२९१८९०

भाग ४ - लेख १६
शिकायत नहीं...!

शिकायत नहीं,
कि मेरा फला-फुला
और मेहनत पसीने से बनाया हुआ
गुलशन लूट गया!
शिकायत नहीं,
कि चोरों ने आकर चोरी की।
चमन जब खिला हुआ है,
चोर तो चोरी करना ही है?
शिकायत नहीं,
कि पहरेदार भी चोरी में शामिल हो गया।
इंसान का दिल और दिमाग लेकर
मदभरे चमन में जब अकेला जागता रहता है,
तो फल और फूलों का मोह,

उसे भी तो होना ही है?
और शिकायत करे तो भी किससे करें?
शिकायत सुननेवालों पर भी
जब मुकदमे चलते रहते हैं,
और सजा भी
गुनहगारों के दरबार से दी जाती है,
तो सिवा एक भगवान के,
शिकायत और करे भी किस से?
पर आज-कल तो
भगवान का भी कोई भरोसा नहीं।
क्यों कि, बगर डाले चाँदी के चंद सिक्के,
भगवान तो क्या,
उसकी मूर्त के भी दर्शन नहीं होते!

अब तो बस,
उजड़े हुए गुलशन में
गुमराह होकर
अकेले में ही रास्ता तय करना है।
शिकायत यह भी नहीं,
कि अब तो रास्ते में,
अंधेराही छाया हुआ है।
क्यों कि चोर और रखवालों की
मिलीभगत सामने न आये,
इसलिये मैंने खुद ही,
चिराग को बुझा रक्खा है!
चिराग को बुझा रक्खा है!
चिराग को बुझा रक्खा है!

(पुनम सिंगवी)

भाग ४ - लेख १७
फुललेली 'कारवी' आणि सरोवर

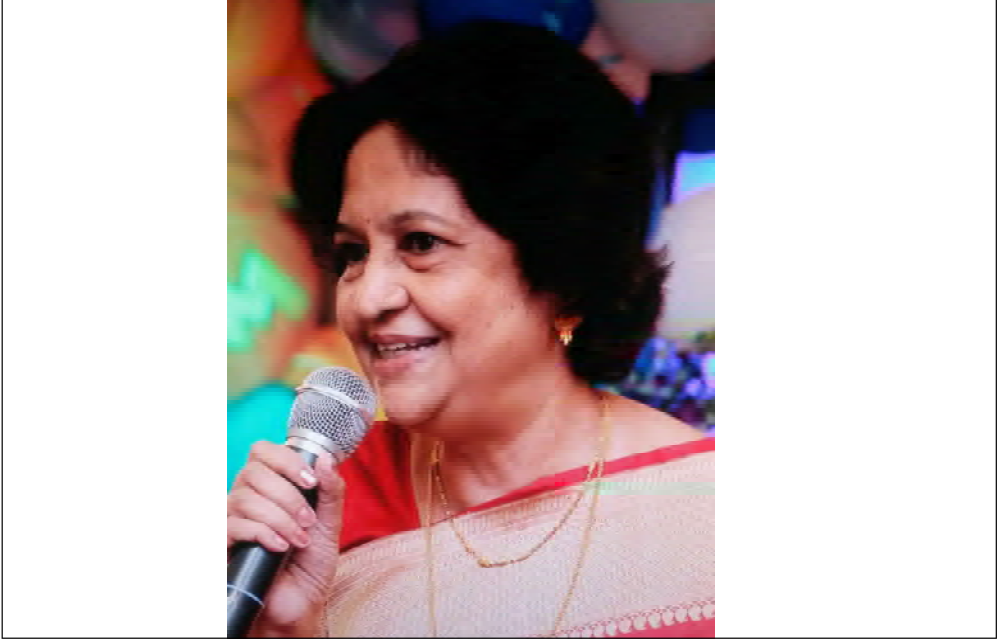

Punambhai in the thicket of Karvi at Lavasa on 16th September 2015.

कारवी फुलली!
कारवी फुलली,
कारवी फुलली!
येऊरच्या जंगलात,
हरियाली डोंगरात,
कारवी फुलली,
कारवी फुलली ॥१॥
फुले उमलती,
भुंगे पिंगाळती!
पाखरे ती येती,
साद किती देती!
कारवी फुलली,
कारवी फुलली ॥२॥

सळाळत्या तृणांची पाती,
वाऱ्यासंगे ती लहरती!
लहरत्या तृणांवरती,
श्रान्त शरीरे विसावती!
कारवी फुलली,
कारवी फुलली ॥३॥
तरुणाई उसळली,
हिरवाई पसरली
तलावे ओसंडती,
प्रपाते फेसाळती,
कारवी फुलली,
कारवी फुलली ॥४॥

भाग ४ - लेख १८
निसर्गपूजक

Prof. Dr. Mrs. Alaka Kulkarni's speech on 'Role of Students in Environmental Protection'

‘हरियाली’ या संस्थेचे जनक म्हणून ज्यांची ओळख आहे, असे श्री. पुनम सिंगवी सर हे एक चतुरस्र व्यक्तिमत्व आहे. चार्टर्ड अकाउंटंट म्हणून तीस वर्ष आपला व्यवसाय करणाऱ्या सरांनी एक यशस्वी उद्योजक आणि प्राध्यापक या भूमिकादेखील निभावल्या आहेत. अर्थ, उद्योग, कर आणि कायदे या विषयांवर स्वतःचं ज्ञान आणि अनुभव यांवर आधारित असं त्यांचं लेखन, विविध वर्तमानपत्रांतून आणि नियतकालिकांमधून प्रसिद्ध झालं आहे. हे लेख आजही संदर्भ म्हणून मार्गदर्शक ठरतात. भ्रष्टाचार, काळा पैसा, नकारात्मक आंदोलनं, व्यवस्थापनाचं महत्त्व अशा अनेक विषयांचा ऊहापोह या लेखांमध्ये आढळतो.

याशिवाय पर्यटनासंदर्भात केलेल्या राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय भ्रमंतीचे विस्तृत वर्णन करणारे ‘आमची जागतिक मुसाफिरी’ या ई-पुस्तकाचे दोन भाग प्रसिद्ध आहेत. (सहलेखक प्राचार्य अ. द.ओक आणि प्राचार्य ल. सु. भोळे) तसेच ‘माझे अध्यात्म’ ह्या ‘महाराष्ट्र टाइम्स’मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या विचारप्रवर्तक लेखांचा समावेश असलेलं ई-पुस्तकही प्रसिद्ध आहे. केंद्रीय अर्थसंकल्पावरील लेखमालिका, ‘कायद्याच्या माध्यमातून पर्यावरण रक्षण’ याच्याही ई-आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत. ‘झेप’ आणि ‘हम’ या काव्यसंग्रहात त्यांच्या कवितांचा समावेश आहे.

‘साहित्य अकादमी’तर्फे प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लोकमान्य टिळकांच्या लेखसंग्रहाचे खंड वाचल्यानंतर

सिंगवी सर टिळकांच्या विद्वतेने भारावून गेले. शंभर वर्षापूर्वी टिळकांनी केलेल्या भाष्याचं महत्त्व लक्षात घेऊन, ते विचार जनसामान्यांपर्यंत पोचवण्यासाठी त्यांतल्या निवडक आठ अग्रलेखांची मालिका सरांनी 'सन्मित्र' या दैनिकातून प्रसिद्ध केली. कुठलीही हितकारक गोष्ट वाचण्यात, ऐकण्यात किंवा लेखनात आढळली की भारावून जाऊन, ती समाजापर्यंत पोचवण्याची सरांची तळमळ त्यांच्या विविध कार्यातून लक्षात येते.

लेखनाव्यतिरिक्त सिंगवी सरांचा लघुउद्योग प्रकल्पांच्या निर्मितीत प्रमुख सहभाग आहे. 'स्पन पाईप्स मनुफॅक्चरर्स असोसिएशन ऑफ महाराष्ट्र' यांच्या मासिकाचे ते संस्थापक-संपादक आहेत. तर खेळ आणि व्यायाम यांतून शारीरिक स्वास्थ्य जपणाऱ्या मुलुंडमधील सुप्रसिद्ध 'मुलुंड जिमाखान्या'चे ते जनक आहेत.

'हरियाली'च्या माध्यमातून लक्षावधी वृक्षांची लागवड करणाऱ्या या समर्पित व्यक्तिमत्त्वाचा ठाणे महानगरपालिकेने 'ठाणे गौरव', 'ठाणे नगररत्न' यांसारखे अनेक पुरस्कार देऊन सन्मान केला आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या वनविभागातर्फे 'मानद वन्यजीव रक्षक' म्हणूनही त्यांचा गौरव झाला आहे.

ज्या वातावरणात सजीव जगत असतात, त्या नैसर्गिक आवरणाला पर्यावरण म्हणतात. जगातील सर्व सजीव आणि त्यांच्या भोवतीचं पर्यावरण हे परस्परांवर अवलंबून असते. त्यामुळेच प्रदूषणमुक्त वातावरणात जगायचे असेल, तर पर्यावरणाचे रक्षण करणे हे मानवाचे आद्य कर्तव्य ठरते.

१९९६ मध्ये स्थापन झालेल्या 'हरियाली'ने पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धन करण्याच्या उद्देशाने, तसेच ठाणे परिसरातील निसर्गठेव्याविषयी जनजागृती करण्याचे महत्त्वाचे काम आपल्या सहकाऱ्यांच्या

मदतीने हाती घेतले. या कामात अर्थातच सरांचा सिंहाचा वाटा आहे. या विधायक कार्यासाठी समाजाच्या सर्वच घटकांकडून त्यांना भरघोस प्रतिसाद मिळाला आहे. या कामासाठी विविध क्षेत्रांतल्या आणि वयोगटांतल्या लोकांना एकत्र जमवून प्रोत्साहित करण्याचे सरांचे संघटनकौशल्य नक्कीच वाखाणण्यासारखे आहे. भटकंती आणि सामाजिक कार्यांच्या आवड यांतून ते पर्यावरण रक्षणाच्या रचनात्मक कार्याशी जोडले गेले. महाराष्ट्राचा समृद्ध सांस्कृतिक आणि सामाजिक वारसा टिकवून, निसर्गठेव्याचे जतन करून त्याची ओळख व्यापक स्वरूपात सर्वांना करून देण्याच्या उद्देशाने त्यांनी ही भटकंती केलेली दिसते.

एखाद्या कार्याविषयीची तळमळ आणि झोकून देणे म्हणजे काय, हे सरांचे कार्य पाहिल्यावर लक्षात येते. तसेच 'केल्याने देशाटन, पंडित मैत्री, सभेत संचार', या उक्तीचा प्रत्यय सरांचा जीवनप्रवास पाहिला की येतो. व्यवसायाने चार्टर्ड अकाउंटंट असलेल्या सरांनी पैशाचा मोह न धरता, पर्यावरणाचा लेखाजोखा मांडण्याचं काम स्वेच्छेने आणि स्वतःचा पूर्ण वेळ देऊन स्वीकारलं. वाढत जाणारं तापमान, नष्ट होत चाललेली वृक्षराई, डोंगरांचा न्हास, पाण्याची घटलेली पातळी, कोरड्या नद्या, तलावांची रोडावलेली संख्या, कधी अवर्षण तर कधी अतिवृष्टी, पावसामध्ये झालेली घट ही सगळी ढासळत्या पर्यावरणाची लक्षणं आहेत. पर्यावरणाचा हा ढासळलेला तोल सावरण्याचा प्रयत्न सरांनी सातत्याने केलेला दिसतो. सरांचे वेळोवेळी छापून आलेले लेख, व्याख्यानं यांचा आढावा घेतला तर त्यांच्या अफाट कार्याची कल्पना येते. निसर्गनिरीक्षणावर भर देणारे सर म्हणतात 'निसर्गासारखा दुसरा गुरू नाही आणि ज्ञान मिळवण्याचे निरीक्षणासारखे दुसरे प्रभावी साधन

नाही'. या दोन्हीचा अनुभव त्यांनी अनेक ठिकाणांना दिलेल्या भेटीत घेतलेला दिसतो. सरांचं 'ग्यानबाची भटकंती' हे पुस्तक वाचकाला अंतर्मुख करतं. सभोवतालच्या निसर्गवैभवाविषयी आपण किती अनभिज्ञ आहोत, (खरं तर करटेच म्हणायला हवं) याची जाणीवही आपल्याला प्रकर्षाने होते.

या पुस्तकात, ठाणे आणि त्याच्या आजूबाजूच्या परिसरात सरांनी केलेली भटकंती आणि त्यातून मिळवलेली मौलिक माहिती, निसर्ग अभ्यासकांना निश्चितच उपयोगी पडेल. सरांची भाषा अतिशय सोपी, रसाळ, सुबोध आणि वाचकाला खिळवून ठेवणारी आहे. या पुस्तकातील सर्वच लेख निसर्गविषयक माहितीने ओतप्रोत भरलेले आहेत. योग्य शब्दांचा चपखल वापर केल्याने वेगवेगळ्या वनस्पतींचं आणि विविधतेनी नटलेल्या फुलांचं रूप आपल्या डोळ्यांसमोर हुबेहुब साकारण्याची क्षमता सरांच्या शब्दवैभवात आहे. या सर्व माहितीमधून मिळालेलं ज्ञान वाचकांना अनुभवसंपन्न करतं.

कोणत्याही स्थळाचं वर्णन करताना सर आपल्याला त्या ठिकाणचा इतिहास-भूगोल तर सांगतातच, पण तिथल्या वन्य प्राण्यांची आणि झाडांची सखोल ओळखदेखील करून देतात. तिथल्या वन्य जीवांच्या प्रकारांत आणि संख्येमध्ये होत असलेली बेसुमार घट त्यांना चिंताग्रस्त करते आणि त्यासाठी मोठ्या प्रमाणात जनजागृती होण्याची आवश्यकता ते बोलून दाखवतात.

या पुस्तकामध्ये सिंगवी सरांच्या ध्येयाचं, ते गाठण्यासाठी घेतलेल्या परिश्रमांचं आणि व्यक्त केलेल्या विचारांचं प्रतिबिंब उमटलेलं दिसतं. मोठ्या प्रमाणात होणारा पर्यावरणाचा न्हास त्यांना अस्वस्थ करतो आणि तो थांबवण्याकरता आवश्यक असलेल्या उपायांचा उचित ऊहापोह सर या पुस्तकात करतात.

अंदमान आणि निकोबार या बेटांवरील देखण्या निसर्गाचं वर्णन करताना, इतिहासात न रमता सामुद्रिक जैविक संपत्ती आणि वनस्पती जतन करण्याची निकड ते व्यक्त करतात. तिथल्या रत्नभांडाराच्या संशोधनाकरिता जागतिक दर्जाच्या विद्यापीठाची निर्मिती व्हायला हवी, असं त्यांना प्रकर्षाने वाटतं.

सरांच्या लेखांमध्ये 'गाभुळता' किंवा 'पुष्पोत्सव' यांसारख्या अनोख्या शब्दांचा वापर केलेला आढळतो. पुष्पोत्सवाच्या फुलोऱ्याचं वर्णन करताना ते 'सीताअशोक', 'लोखंडी', 'खरसिंग', 'उक्षी' या कधीही न ऐकलेल्या झाडांची बारीकसारीक माहिती वाचकांना पुरवतात. त्यातून फुलझाडांच्या औषधी गुणधर्मांची ओळखही वाचकांना होते. उदाहरणार्थ, गुंजेच्या आकाराची काळी-जांभळी आंबट-गोड 'चिकणी'ची फुलं तहान भागवायला मदत करतात. 'सीताअशोक' वृक्षाची मंद मादक सुगंधी फुलं, किंवा गाभुळत्या रंगाच्या वेलींनी संपूर्ण झाकून टाकणारी 'उक्षीची फुलं', हे त्यांनी केलेलं वर्णन आपल्याला सुखावून जातं. या आनंदोत्सवात स्वेच्छेनी सहभागी होणारे पक्षी किंवा फुलपाखरं यांना माणसासारखी मुद्दाम आमंत्रणाची गरज नसते, असंही सर सांगतात. या वर्णनातून 'हरियाल', 'श्यामा', 'नवरंगी', 'सुतार', 'हळदू' अशा आपल्याला अपरिचित असलेल्या पक्ष्यांची ओळख होते.

'कशेडीचा घाट' या लेखातून 'विष्णुगुप्त' आणि 'वनपर्व' या जोडप्रकल्पांचे संयोजक विजय भिडे यांच्या कार्याशी आपला परिचय होतो. 'शिक्षणसंस्था, विद्यार्थी, शिक्षक, पालक आणि अभ्यासक्रम हे शिक्षणपद्धतीचे मूलभूत घटक सध्या प्रदूषित आहेत', अशी विचारप्रवर्तक विधानं करून या सर्वच घटकांवर योग्य संस्कार करण्याची निकड सर आवर्जून नमूद करतात. माणसाचं अस्तित्व टिकवायचं असेल, तर

मोठ्या प्रमाणात वृक्षलागवड करण्याचं महत्त्व ते वारंवार बोलून दाखवतात. 'भिरभिरणारे भिडे' किंवा 'धुकाटलेली वाट' अशा खास 'सिंगवी शैली'ची पेरणी सरांच्या लिखाणात जागोजागी आढळते.

'जलसंगीताची अनुभूती' या लेखात सर कानांना तृप्त करणाऱ्या जलसंगीताचे आणि त्या जलवृंदांचं (सरांचा खास शब्द) अतिशय मनोहारी वर्णन करतात. निसर्गाच्या मुक्त उधळणीत नाक, कान, डोळे उघडे ठेवून परंतु तोंड बंद ठेवून सहभागी व्हायची अपेक्षा ते व्यक्त करतात.

'जागतिक वारसा केंद्र' म्हणून मान्यता लाभलेल्या कास पठारावरील फुललेल्या पुष्पवैभवाचं वर्णन करताना 'सोनकी', 'गेंद', 'मंजिरी', 'कुमुद' यांसारख्या अनेक नवीन फुलांशी आपली ओळख होते. त्याचबरोबर कासच्या भोवतीचा परिसर, दऱ्याखोऱ्यांतून वाहणाऱ्या नद्या, किल्ले, जलक्रीडा केंद्र, मंदिरे यांसारखी भरपूर माहिती सर वाचकांना देतात. वन्यजीवांच्या रक्षणासाठी ते 'अरण्य-वाचना'सारखी अभिनव कल्पना राबवताना दिसतात. वनात जाताना तज्ज्ञमंडळींना बरोबर घेऊन अरण्य-वाचनाचे धडे विद्यार्थ्यांनी गिरवले पाहिजेत, असं ते नमूद करतात. सदाहरित वृक्षांनी बहरलेल्या अभयारण्याकडे लोकांचं झालेलं दुर्लक्ष पाहून संवेदनशील मनाचे सर, समाजातील अनुभवी आणि माहितगार ज्येष्ठ नागरिकही असेच उपेक्षित राहतात, हे वास्तव खेदाने मांडतात.

आयुष्यात एकदाच सुंदर फुलांनी बहरणाऱ्या अत्यंत दुर्मीळ, नेत्रसुखद अशा बांबूच्या बेटांचं अप्रतिम वर्णन याच लेखात सरांनी केलं आहे. 'गोडा' आणि 'काटेरी' असे बांबूचे प्रकार वर्णन करताना फुलोरा गळून पडला की, गोडा बांबू बोंडारतो तर काटेरी बांबू लोंब्यांनी लगडतो, हे वर्णन वाचताना अचूक

विशेषणांचा वापर करून, ते दृश्य डोळ्यांसमोर उभं करण्याचं सरांचं विलक्षण कौशल्य आपल्या प्रत्ययाला येतं. उदाहरणार्थ, 'काटेसावरीचा झिम्मा' हे शब्द वाचले की, सावरीच्या कापसाच्या मुक्त उडणाऱ्या 'म्हाताऱ्या' डोळ्यांसमोर येतात. 'पळस' आणि 'पांगारा' यांसारख्या कोणत्या वनस्पती वर्षानुवर्ष फुलतात आणि 'कारवी'सारख्या कुठल्या वनस्पती एकदाच सर्वांगांनी फुलतात, हेही आपल्याला समजतं. 'अमलताश' म्हणजेच 'बहावा' किंवा बांबूची बेटं फुलावर यायच्या प्रकाराला 'मेळ येणं', 'तिवरे' म्हणजे 'मॅनग्रोव्हज' ही नवीन माहितीही वाचकांना कळते. 'गौरीची फुल' किंवा 'कळलावी', हाताच्या तळव्याएवढा 'जायंट स्पायडर', 'टनेल स्पायडर', 'गरुड वड', लांबलचक, स्पर्शाला टणक, वजनदार अशा 'गारंबीच्या शेंगा', 'कुंभा', 'करवेल' हे वृक्ष, तसेच 'टप' म्हणजे 'पठार', तर 'विंडी' म्हणजे 'शिखर', तर उन्हाळ्यातदेखील संपूर्ण कोरडे न पडणारे पाणवठे म्हणजे 'गाण', या सर्वस्वी अभिनव शब्दांचा परिचय वाचकांना होतो.

वसंत ऋतू म्हणजे पानगळीचा मोसम हा आपला समज चुकीचा आहे आणि आपल्याकडे पानगळ वेगवेगळ्या वेळी होत असते, अशी महत्त्वाची माहिती सर सोदाहरण देतात. लखलखत्या पोपटी रंगाचा करंज वृक्ष, लाल तांबड्या रंगाची तेजस्वी पानं धारण करणारा कुसुम, निळ्या जांभळ्या गुच्छेदार फुलांचा अंजनी वृक्ष, वृक्षवेली, कांडोळ, पायर, पिंपरी, महू, असे वृक्ष. दांडोशी म्हणजे पिवळा शिशिर, गुलाबी तुरे मिरवणारा कुरकुमा, केशरी भरजरी जिलेबी रंगाच्या तजेलदार तुरेबाज फुलांनी बहरणारी वाघेरीची वेल, महाकाय वृक्षवेली, अकराळ-विकराळ खडक, धोकेबाज डोह, भुरळ पाडणारे उंच डोंगर, धडकी भरवणाऱ्या खोल दऱ्या, तसेच उंच वृक्षावर घर करून

राहणारे सर्पगरूड, शेकरू खार यांचीही ओळख त्यांच्या वैशिष्ट्यांसह आपल्याला होते.

वन्य जैविक प्रजातींची साकल्याने ओळख करून घेण्यासाठी वेगवेगळ्या ऋतूंमध्ये अभयारण्याला भेट देण्याची निकड ते व्यक्त करतात. असे केल्यास वृक्षवेली, पशुपक्षी आपल्याशी बोलतील. एरवी बधिर झालेल्या आपल्या संवेदनांना चेतना द्यायचं सामर्थ्य त्यांच्यात आहे, असं सरांना वाटतं. 'सूर्यशक्ती आणि बाष्पग्रहण करण्याची आपली क्षमता संपली हे लक्षात आल्यावर वृक्षांची पानं सहज गळून पडतात', हे पाहिल्यावर सर त्याची तुलना इच्छामरणाशी करतात. उपयुक्तता आहे तोवर जगायचं की जगण्याची आस असते म्हणून जगतच राहायचं, असे प्रश्न सरांच्या संवेदनशील मनाला अस्वस्थ करतात आणि वेगवेगळ्या क्षेत्रांत पसरलेल्या आपल्या समाजवृक्षाची मानसिकतादेखील अशीच असल्याची खंत सरांना असल्याचं आपल्याला प्रकर्षानी जाणवतं.

रानावनांतून निर्विघ्नपणे वाढणाऱ्या, अनेक रंगांची, आकारांची फुलं धारण करणाऱ्या, कधी हानिकारक तर कधी उपकारक ठरणाऱ्या अशा वेलींचं किंवा अरण्यवासिकांचं मनोहारी वर्णन ते करतात. 'कासऱ्यासारख्या जाड' या शब्दातून डोळ्यासमोर त्यांची जाडी उभी राहते. पारंग, कुंभ अशा ५० फुटांहून अधिक सरळसोट वाढलेल्या वृक्षांना कवेत घेणाऱ्या, आधार देणाऱ्या आणि त्याचबरोबर बांडगुळंही पोसणाऱ्या जाडजूड वेली पाहिल्यावर, सरांना ही सगळी व्यवस्था त्यांच्या गुणदोषांसह एकत्र कुटुंबपद्धतीसारखी वाटते. लाल देठाची आणि शंखासारखी उलगडत जाणारी पांढरीशुभ्र पेवाची फुलं पाहून त्यांना 'पेव फुटणं' या वाक्प्रचाराचा अर्थ लक्षात येतो. 'शिंपी' पक्ष्याच्या घरबांधणीचा नेहमीपेक्षा वेगळा प्रकार पाहून, पक्षी निरीक्षकांनी

त्याचा अभ्यास करावा, असं सरांना मनापासून वाटतं. ठाणे-मुलुंड निसर्ग प्रवास समजावताना 'तारामाता खिंड', 'जंगलेश्वर महादेवाचा डोंगर', 'हुमायुन श्रावण जलाशय', 'विहार आणि तुलसी तलाव', 'पिंपळाचा टेप', अशा डोळ्याचं पारणं फेडणाऱ्या अनेक निसर्गरम्य स्थळांचा त्यांच्या वैशिष्ट्यांसह आपल्याला परिचय होतो.

निसर्गावर हक्क सांगणाऱ्या मानवाचं अतिक्रमण पाहून ते अस्वस्थ होतात. असंख्य प्रश्नांचं भेंडोळं सरांच्या मनात सतत पिंगा घालत असतं. महाकाय वृक्ष भुईसपाट केलेले पाहून नाठाळ आणि स्वार्थी मानवाच्या विळख्यात सापडलेल्या निसर्गाचा खजिना लोकांपुढे आणायलाच हवा, असं त्यांना प्रकर्षाने वाटतं. अतिलोभामुळे संहारक झालेला माणूस निसर्गाचा भक्षक बनला आहे आणि त्याचे परिणाम भावी पिढ्यांना भोगावे लागणार आहेत, ही भीती त्यांना ग्रासून टाकते.

कृषिप्रधान संस्कृतीकडून औद्योगिक संस्कृतीकडे जात असताना मानवाने नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा फार मोठ्या प्रमाणात विध्वंस केला आहे. माणसाने भौतिक सुखासाठी सृष्टीवर अशा प्रकारे अतिक्रमण केलं, तर भविष्यात त्याचा विनाश अटळ आहे. तसंच, माणसाने निसर्गाला आधार देत सहजीवन जगलं, तरच मानवाच्या अस्तित्वाला अर्थ आहे, हे नैसर्गिक सत्य माणसाला जेव्हा समजेल तो सुदिन, असं सरांना वाटतं. हा विनाश लांबवण्याकरता नैसर्गिक घटकांचा पुनर्वापर आणि पुनर्निर्मिती करणं आवश्यक असल्याचा महत्त्वाचा सल्ला सर देतात.

चहू अंगांनी फुललेली 'कारवी' पाहून ते भावविभोर होतात आणि त्याचं सुंदर वर्णन ते आपल्या काव्यातून करतात. माणिकमोत्यांसारख्या जडजवाहिरांचा कधीही मोह न पडलेला हा लेखक निसर्गातली अमूल्य रत्ने

आपल्या डोळ्यांनी अचूक टिपतो. निसर्गाच्या सान्निध्यात अनुभवाला येणाऱ्या नीरव शांततेचं चपखल वर्णन करताना सर म्हणतात, 'स्तब्धता असली तरी वातावरणात जिवंतपणा, चैतन्य असतं आणि बोलावसं वाटलं तरी शांततेचा भंग होऊ नये असंही वाटतं'. तलावांचं सुंदर शहर म्हणून ओळख असलेल्या ठाणे शहरात अनेक तळी अवैध पद्धतीने नष्ट झाली आहेत. म्हणूनच प्रत्येक प्रभागातून छोटेखानी जलकुंडाची निर्मिती करून त्याचं रक्षण होण्याची गरजही ते प्रतिपादन करतात.

'विकासाचा मार्ग केवळ शाळा आणि महाविद्यालये यांतून जात नाही तर जिज्ञासू डोळे आणि संवेदनशील मन घेऊन निसर्गसंरक्षण आणि संवर्धन यांची आस ठेवून वाटचाल केली, तर एखादा प्रश्न सोडवण्याचे अनेक पर्याय आपल्याला मिळू शकतात', असं विचारप्रवर्तक विधान सर करतात. गौळदेव येथील प्रचंड कातळाखालच्या गुहेतील आदिवासी देवदेवतांच्या दगडी मूर्तींमध्ये पुराणवस्तुसंशोधकांनी लक्ष घालावं. काय सांगावं, इथल्या या शिळांमध्ये शिलाहार साम्राज्याचा कसला इतिहास दडलेला असेल ते? 'चांभारकुंडा'तील खळाळतं पाणी अडवून जर जलाशय तयार केला, तर आसपासच्या आदिवासींच्या पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न तर सुटेलच आणि त्याचबरोबर उन्हाळी पीक घ्यायची सोय झाल्याने त्यांना उत्पन्नाच्या वैध स्रोताकडे वळवता येईल, अशी महत्त्वाची सूचना ते करतात.

'मुंडा डोंगर' म्हणजेच मोकळा डोंगर! या डोंगराच्या वरच्या भागात झाडंझुडपं वाढत नाहीत, ही या परिसरातील लोकांची अंधश्रद्धा आहे असं सांगताना, सर त्यामागचं शास्त्रीय कारण विशद करतात. जास्वंद, करवंद आणि बोर यांसारखी झाडं लावल्यास ती वाढतील असंही ते सांगतात. सरांच्या मते, पर्यावरण

रक्षणाचं काम हे विकासकामांना विरोध करून किंवा नकारात्मक दृष्टिकोन बाळगून कधीच होणार नाही. त्यासाठी आवश्यक आहे ती जिद्द आणि पर्यावरण रक्षणाचा ध्यास!

'नागला' जंगलातील महाराष्ट्राच्या 'सुंदरवना'चं वर्णन करताना तिथले उंच डोंगर, तिथलं घनदाट जंगल, तसेच निसर्ग आणि समुद्र जंगल यांचं बेमालूम मिश्रण असलेल्या खाडीचं वर्णन ते करतात. त्यांच्या लेखनातून कुंभ, कुसुम, रानउंबर, चावळी, आपटा, कांचन, कुकवेर, पेजारी, घणसोर या वृक्षांचा परिचय आपल्याला होतो. खाडीच्या तोंडालाच असलेल्या प्रचंड मोठ्या खडकावर बसून सलीम अली तासनुतास पक्ष्यांचं निरीक्षण करत असत आणि म्हणूनच त्याला 'सलीम अली पॉइंट' म्हणतात, ही माहिती वाचकांना नव्याने कळते. 'पहिल्या पावसामुळे पाण्याला चटावलेले नाले ओढाळ होण्यासाठी आसुसलेले असतात', हे त्यांनी केलेलं वर्णन मनाला स्पर्शून जातं.

हे सारं निसर्गवर्णन वाचकांना भारावून टाकतं आणि अंतर्मुख करतं. आत्मविश्वास आणि धैर्य जोखायची संधी देताना ते वाचकांचं वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनही समृद्ध करतं. ज्या वातावरणात संपूर्ण जीवन वेढलेलं आहे, त्या आपल्या सभोवतालच्या नैसर्गिक, भौतिक आणि सामाजिक आवरणाला 'पर्यावरण' म्हणतात. जगातील सर्व सजीव आणि त्यांच्या भोवतीचं पर्यावरण हे परस्परांवर अवलंबून असल्यानं पर्यावरणाचं रक्षण करणं हे मानवाचं आद्य कर्तव्य आहे

नैसर्गिक साधनसंपत्ती वाचवणं हे आज जगापुढे मोठं आव्हान आहे. दिवसागाणिक वाढत असलेली लोकसंख्या, वाढतं शहरीकरण, त्यासाठी होणारी जंगलतोड यांमुळे नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा साठा संपत चालला आहे. जंगलतोडीमुळे जंगलात राहणाऱ्या

वन्यजीवांचे हाल होताहेत. काही प्रजाती तर समूळ नष्ट झाल्या आहेत तर काही नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. पृथ्वीवरील नैसर्गिक संतुलन हे वर्तमानातील आणि भविष्यातील पिढ्यांच्या कल्याणासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. मानव निसर्गाशी स्पर्धा करू लागल्याने समस्त मानवजातीचं अस्तित्त्वच धोक्यात आल्याचं दिसतं. विकासाच्या हव्यासात गुरफटलेला माणूस निसर्गाचा भक्षक बनला आहे. मानवाला आपल्या पुढच्या पिढ्यांना जगवायचं असेल, तर शाश्वत विकासाच्या मार्गाशिवाय दुसरा पर्याय नाही. त्यासाठी निसर्ग आणि त्यातल्या प्रत्येक घटकाचं संवर्धन करणं ही काळाची गरज आहे.

जगातील अनेक संतमहात्म्यांच्या साहित्यात वृक्ष आणि वनस्पती टिकवण्याचं महत्त्व सांगितलेलं आहे. 'वृक्षवल्ली आम्हां सोयरे वनचरे', असं तुकाराम महाराजांनी त्यांच्या अभंगात म्हणल्याचं सर्वांना ठाऊक असतं, पण प्रत्यक्षात निसर्गाचं जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी फार कमी लोक पुढे येतात, ही दुर्दैवाची बाब आहे.

जगप्रसिद्ध प्रतिभाशाली रशियन कादंबरीकार आणि विचारवंत लिओ टॉलस्टॉयच्या मते, 'मानव आणि निसर्ग यांमध्ये असलेला सकारात्मक बंध कायम राहणं, हा आनंदी जीवनाचा पाया आहे'. दुर्दैवाने माणूस त्यातून फारसा बोध घेताना दिसत नाही.

महात्मा गांधींनी म्हटलं आहे की, 'निसर्गात माणसांच्या गरजा पुरवण्याचं सामर्थ्य आहे परंतु माणसाची लालसा पूर्ण करण्याचं सामर्थ्य मात्र नाही.' म्हणूनच, हव्यासाला लगाम घालून निसर्गाचं जतन आणि संवर्धन करणं किती महत्त्वाचं आहे, याचं भान येण्यासाठी सरांनी पर्यावरणावर बरंच लेखन केलं आहे. वैयक्तिक स्वार्थ साधण्यासाठी माणसाने जंगलांना हेतुपुरःसर लावलेले वणवे आणि त्यामुळे

नैसर्गिक संपत्तीची होणारी प्रचंड हानी पाहून सर व्यथित होतात. सृष्टीप्रती माणसाने केलेला हा दहशतवादच आहे, असं सरांना वाटतं. नैसर्गिक घटकांचा विध्वंस आणि आणि प्रदूषणावर मात करण्यासाठी कायदे आणि न्यायालय यांच्याबरोबरच व्यापक जनसहभाग त्यांना आवश्यक वाटतो. 'वृक्ष हे लावू लक्ष नू लक्ष' या आपल्या कवितेमध्ये पानं, फुलं, प्राणी, पक्षी, झाडं या निसर्गाच्या महत्त्वाच्या घटकांना वाचवण्यासाठी, हा संवेदनशील कवी निसर्गाने आपल्याला जे-जे दिलं, ते सर्व त्याला परत करण्याचं कळकळीचं आवाहन करतो. या लेखाच्या निमित्ताने असं म्हणावंसं वाटतं की -

'नको विध्वंस निसर्गाचा, सृष्टिसंपदा अनमोल
तृप्त वसुंधरेचा राखू, पर्यावरण समतोल.'

माणसाची हाव इतकी अमर्याद आहे की जणू काही पृथ्वीवरची साधनसंपत्ती त्याची लालसा पूर्ण करायला अपुरी पडेल, या विचाराने त्याने चंद्रावर स्वारी करून पुढील पिढ्यांना तिथे वास्तव्य करता येईल का, याचा शोध घ्यायला सुरुवात केली आहे. निसर्गाला ओरबाडण्याच्या माणसाच्या या वृत्तीमुळे एक दिवस ही सृष्टी नष्ट होईल अशी भीती वाटते. याच वास्तवाची जाणीव असल्याने सिंगवी सरांचं मानवाच्या कल्याणासाठी असलेलं कार्य महत्त्वाचं आहेच आणि ते त्यांच्या द्रष्टेपणाचंही द्योतक आहे. पर्यावरणाचं जतन करण्याची तळमळ असणाऱ्या सिंगवी सरांसारख्या अनेक व्यक्ती जगभरात निर्माण होवोत आणि सृष्टीचा ऱ्हास आटोक्यात येवो, अशी सददिच्छा या लेखाच्या निमित्ताने करू या.

- प्रा. डॉ. अलका कुलकर्णी
alaka.kulkarni@yahoo.com

Part - V

पुनम सिंगवी यांचे बालपण	197
पुनर्जन्म	202
Our Aai : My Miracle Lady!	205
THE CELESTIAL ESCAPE	208
Our Aai & Baba - Pushpalata & Punam Singavi.	212
Namasteji!	216
निराली जादू	218
निराली किमया	219
My Extraordinary Parents	220
उत्तुंग उत्तरार्ध - श्री. पुनम सिंगवी.....	221
माझे दैवत - आईबाबा	226
GRATITUDE TO BABA	229
Our Mummy-Baba	231
आदर्श जोडप्याचे आदर्श जीनव	234
ताई, दप्तर आणि पाठीवर पडलेला धपाटा.....	236
चंदा मामा	238
मेरे भैय्या	240
दूरद्रष्टा, आत्मनिर्भर प्रकृतिप्रेमी श्री. पुनमचंदजी सिंगवी	242

Contd.

Our incredible Nanaji-Naniji	244
Our Energetic Nanaji & Naniji	245
Guiding Lights : Nanaji and Naniji	246
श्री उत्तम का अनमोल रतन	249
माझे आजोबा	252
मनोगत, काकांसाठी	254
पुनम सिंगवी आणि निसर्ग.....	256
पूनम का चांद.....	258
हवी होती जश्शी मला	260
बाबा - एक उपक्रमशील व्यक्ती.....	263

भाग ५ - लेख १

पुनम सिंगवी यांचे बालपण

Prin Laxman & Mrs Ashalata Bhole in an inter-active session during travel on cruise to New Zealand in the year 2018 (R to L: Prin Laxman & Sau Ashalata Bhole, Sau Pushpalata & Punambhai Bhole on the background of Wellington City.

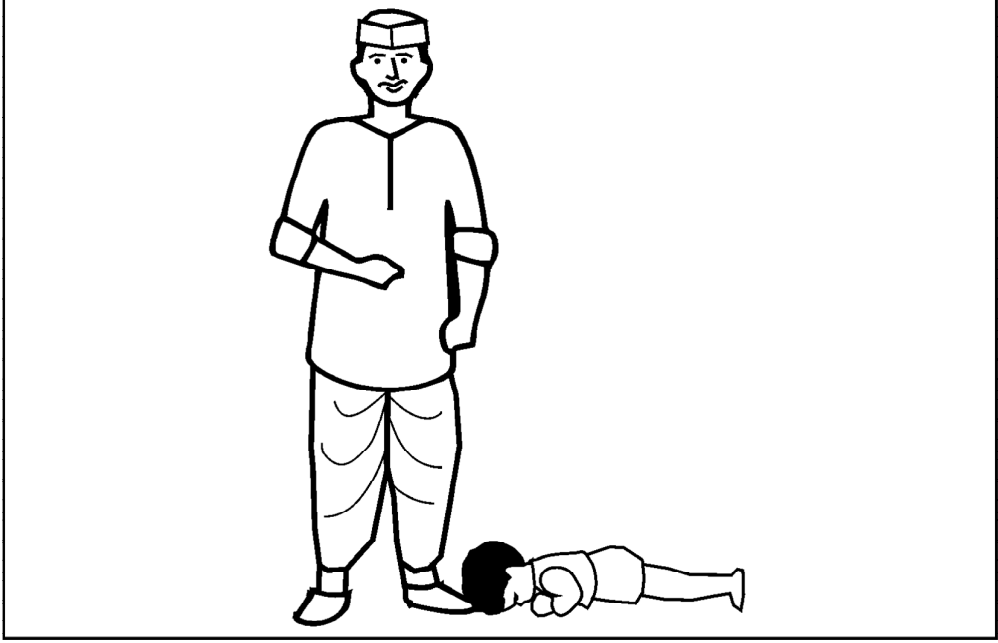
श्री. पुनमभाईची आत्तापर्यंतची यशोगाथा आणि या पुस्तकात या आधी आलेल्या सर्व लेखांमध्ये प्रसिद्ध झालेली त्यांची मते आणि इतर लेखकांनी व्यक्त केलेली त्यांच्यावरील मते वाचून त्यांची लहानपणापासून जडणघडण कशी होत गेली, याविषयी माझी उत्सुकता वाढत गेली. त्यामुळे मी त्या उभयतांना त्याविषयी विचारलेल्या प्रश्नांना त्यांनी अतिशय मोकळेपणाने उत्तरे दिली. त्या संभाषणाचा गोषवारा प्रश्नोत्तरांच्याच स्वरूपात खाली देत आहे : -

प्रश्न १ : कौटुंबिक जीवन:

उत्तर : तीन भाऊ आणि तीन बहिणी अशा सहा भावंडांमध्ये वयानुसार मी पाच क्रमांकावर. भाऊ-बहीण अशा क्रमामुळे माझ्याहून एक लहान बहीण. सर्व भावंडांमध्ये चांगला एकोपा होता आणि आजही

टिकून आहे आणि माझ्या वाट्याला सर्वांचे खूपच प्रेम आले. मी वयात आल्यानंतर आमचे थोरले बंधू श्री. नेमीचंद भाऊ आणि मी आमच्यात जिवाभावाच्या मित्रांचे नाते निर्माण झाले आणि ते शेवटपर्यंत टिकून राहिले. तेच नाते आज त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांचा मुलगा (माझा पुतण्या) चि. सतीश आणि मी आमच्यात निर्माण झालेले असून ते टिकून आहे.

आई अतिशय शांत, प्रेमळ आणि धार्मिक स्वभावाची. जेमतेम मराठी चौथीपर्यंत शिक्षण झालेले असले, तरी जैन धर्मातील पोथीचे (ग्रंथ: जातक कथेचे) वाचन सुरेल आणि गोड आवाजात करीत त्यांचा अर्थ समजावून सांगत असे. त्यामुळे गल्ली आणि जवळपासच्या सर्वधर्मीय बायका दुपारच्या जेवणानंतरच्या मधल्या फावल्या वेळेत ते पोथीवाचन

School-going Punam seeking pardon from his father for having smoked a 'Vidi'.

ऐकायला येत असत. आईला कुठलीही गोष्ट अथवा आनंदाचे क्षण फक्त आपल्या कुटुंबापुरतेच मर्यादित ठेवायला आवडत नसे. शेतावर जाऊन जेवायचा कार्यक्रम असला तरी जवळपासच्या चार-सहा परिवारांतील बायकामुलांना बरोबर घेऊनच करायला आवडत असे. तेच संस्कार आम्ही सर्व भावंडांनी आयुष्यभर जपले आणि आम्हां सर्वांच्या स्वभावाचा तो एक स्थायिभावच होऊन बसला. आईचे एक वाक्य कायमचे हृदयात कोरले गेले असून माझ्याकडून त्याचे आयुष्यभर पालन होत आले आहे. ते वाक्य असे, “खायकर राजी नही हूवनो तर खवायने राजी हूवनो.” साध्या मराठीत सांगायचे तर ‘आपण स्वतः खाऊन नव्हे तर इतरांना खायला देऊन आनंद मानायचा असतो’. आपण केलेल्या एखाद्या चांगल्या गोष्टीमुळे इतर कोणाला आनंद झालेला बघायला मिळाला तर त्यामुळे आपला

आनंद द्विगुणित होतो.

वडील सुशिक्षित, सुसंस्कृत, प्रेमळ पण करारी स्वभावाचे होते. हायकोर्ट प्लीडरची (त्या वेळची वकिलीची) परीक्षा उत्तीर्ण झालेले असले तरी कौटुंबिक कारणास्तव वकिलीची सनद न घेता त्यांना घरच्या शेतीकडे लक्ष द्यायला लागले. त्या वेळी ते गावातील सर्वाधिक सुशिक्षित व्यक्ती होते. त्यांचे शिक्षण, सुसंस्कृत स्वभाव आणि सामाजिक कार्यातील सहभाग यांमुळे त्यांना गावात चांगला मान होता. बरीच वर्षे ते गावच्या ग्रामपंचायतीचे उपसरपंच होते. गावातील बहुजन समाजाधिष्ठित राजकारणामुळे ते प्रत्यक्ष सरपंच पदापासून वंचित राहिले, तरी वास्तवात ग्रामपंचायतीतील सर्व निर्णय त्यांच्या सल्ल्याने आणि मार्गदर्शनाखाली घेत आणि एकमताने राबविले जात. त्यामुळे गावात तिथल्या मापदंडाच्या तुलनेत खूपच चांगले वाचनालय

विकसित होऊ शकले. पक्की सडक, गटारे इत्यादी सुधारणा होऊ शकल्या. वाचनालयात केसरी, लोकमान्य, लोकसत्ता इत्यादी वेगवेगळ्या मतप्रवाहांची वृत्तपत्रे, साप्ताहिके आणि मासिके येत असत. संध्याकाळी ग्रामपंचायतीचे कार्यालय बंद झाल्यानंतर ती दैनंदिन वृत्तपत्रे वाचण्यासाठी वडिलांकडे घरी येत असत.

त्याच कालावधीत माझे शालेय शिक्षण होत असल्यामुळे खूप लहानपणापासूनच मला भरपूर, चांगले आणि दर्जेदार वाचन करण्याची सवय लागली. त्यामुळेच स्वभावात एकांगीपणा कधी शिरू शकला नाही. अमृत, संजय, आनंद आदी मासिकांमुळे सामान्यज्ञान चांगलेच विकसित झाले आणि विचारांमध्ये प्रगल्भता आली. शाळेतील वाचनालयातदेखील चांगली पुस्तके वाचायला मिळू लागली. ना. धों. ताम्हणकर, साने गुरुजी, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, ह. ना. आपटे, ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, बाबुराव अर्नाळकर, पु. भा. भावे, बालकवी, भा. रा. तांबे, मामा वरेकर इत्यादी साहित्यिकांचे लेखन वाचायला मिळत असल्यामुळे माझे मराठी विश्व चांगलेच समृद्ध झाले. नंतरच्या काळात राम गणेश गडकरी, आचार्य अत्रे, खाडिलकर, पु. ल. देशपांडे, शांता शेळके, मंगेश पाडगावकर आदी अनेक लेखक-नाटककार-कवींच्या साहित्याने जीवनात बहार आणली. केसरी, लोकसत्ता, नवा काळ, महाराष्ट्र टाइम्स इत्यादी वृत्तपत्रांतील न. चिं. केळकर, पा. वा. गाडगीळ, ह. रा. महाजनी, गोविंदराव तळवलकर, खाडिलकर, आचार्य अत्रे आदींचे वेगवेगळ्या अंगानी विश्लेषण करणारे, विविध प्रचारप्रणालींचे अग्रलेख वाचण्यासाठी मी सदैव आतुर असे. त्यामुळे विचारांमधील चिकित्सकपणा आणि प्रगल्भता

वाढली. त्याचाच परिणाम असा होता की पुढील महाविद्यालयीन जीवनात माझ्या मित्रमंडळींमध्ये माझ्यापेक्षा वयाने बरेच मोठे असलेले पण विचारांनी जवळपास असणारे अशा अनेक विद्यार्थ्यांचा समावेश झाला.

प्रश्न २ : कुटुंबात तुमच्या विषयी...

उत्तर : घरी, सर्व नातेवाईक आणि शाळा सगळीकडे माझी ओळख एक हुशार आणि शांत विद्यार्थी म्हणूनच होती. तशीच ती आजपर्यंत टिकून आहे. सौ. सिंगवी आणि आमच्या चारही कन्या यांना मात्र हे मान्य नाही आणि यावर त्यांचे चक्रे एकमत आहे!

संपूर्ण परिवारात माझे संबोधन पुनम, पुनाजी, पुनुकाका असे नाते आणि वयोमानानुसार वेगवेगळे असायचे. उत्तर काळात मात्र आता पुनमभाई आणि सर असाच माझा उल्लेख होत असतो. घरात अथवा शाळेतही माझ्यावर शिक्षा भोगायची वेळ कधी आली नाही. एकदाच जेव्हा ती येण्याची चांगलीच शक्यता निर्माण झाली तेव्हा मी तिला शिताफीने टाळू शकलो. त्याचे झाले असे, -

त्या वेळी मी बहुतेक इयत्ता ५ वीत असणार. गल्लीतील काही मित्रांच्या संगतीने मी चोरूनमारून विड्या ओढायला लागलो. तीनचार वेळा असे झाले असताना एक दिवस असाच विडी ओढून घरी आल्यावर भूक लागली म्हणून सांगायला आईसमोर तोंड उघडले. झाले, तोंडातून विडीचा भपकारा आला आणि आईच्या ते ताबडतोब लक्षात आले. आईने कान ओढून, 'कुठे काय करून आलास' असे विचारले. 'खोटे बोललास तर बाबा घरी आल्याबरोबर त्यांना सांगते आणि मग बघ काय होते ते' असा सज्जड दम भरला. बाबांच्या भीतीने खरे सांगणे भाग पडले! 'ठीक आहे. परत असे केलेस

तर बघ. जा, ताबडतोब मोरीत जाऊन, मंजन लावून तोंड चांगले धुवून ये. तोवर मी तुझ्यासाठी खायला तयार करते.' (हे सारे संभाषण अर्थात मारवाडीतूनच झाले). इथे तर थोडक्यात निभावले होते! पण संध्याकाळी बाबा शेतातून घरी आल्यानंतर त्यांच्यापर्यंत ही गोष्ट पोहोचणार नाही याची खातरी होत नव्हती. आपले चुकलेच अशी जाणीवपण मनापासून झाली. खाऊन झाल्यानंतर रोजच्यासारखे बाहेर खेळायला न जाता ओट्यावर बसून बाबा घरी यायची वाट बघू लागलो. बाबा घरात आल्यानंतर ते आईसमोर यायच्या आधीच त्यांच्यासमोर चक्र लोटांगण घालीत पाय घट्ट धरून जोरजोरात रडू लागलो! हे रडणे भीतीने होते तसेच चुकीची जाणीव झाल्याचेही होते. माझ्या तोंडातून शब्द फुटत नसल्यामुळे नक्की काय झाले आहे, ते बाबांच्या लक्षात येईना. तेवढ्यात आई घरातून बाहेर आली

Punambhai speaking at a conference of C.A. students in Mumbai in 1965.

आणि समोरचे दृश्य बघून एकदम खळखळून हसायला लागली. त्याच्या आधी मी आईला एवढ्या मोकळ्या मनाने आणि निरागसपणे कधी हसल्याचे पाहिले नव्हते. काय झाले ते कळल्यानंतर बाबा पण मुक्त मनाने हासले आणि मला उठवून कवेत घेतले! 'ठीक आहे. तुझी चूक तुझ्या लक्षात आली हे खूप झाले. आता पुन्हा असे करू नकोस', एवढे सांगून झाल्यानंतर त्यांनी कोणाबरोबर, कुठे, कसे, केव्हापासून ही सगळी माहिती घेतली आणि मला कुठल्याही प्रकारची शिक्षा न होता ते निभावले. त्यानंतर आम्ही तिघांनीही या गोष्टीचा पुन्हा कधीही उल्लेख केला नाही. आज हे वाचल्यानंतर माझी, पत्नी, कन्या आणि नातवंडांची हसूनहसून मुरकुंडी वळताना पाहीन, तेव्हा मलाही खूप आनंद होईल!

अशाच अनेक गमतीजमती होत आणि अनेक प्रकारचे कडूगोड अनुभव घेत माझे शालेय शिक्षण फागणे येथील लोकल बोर्डाची राम नारायण रुईया प्राथमिक शाळा, धुळे येथील जे. आर. सिटी हायस्कूल, नाशिक येथील बी. वाय. के. आणि मुंबईतील आर. ए. पोदार कॉलेज ऑफ कॉमर्स अँड इकॉनॉमिक्स येथे संपन्न झाले. त्यानंतर मुंबईतच सी. ए. चा कोर्स पूर्ण करून व्यवसायाला सुरुवात केली.

प्रश्न ३ : शाळेतील आणि महाविद्यालयातील कोणत्या शिक्षकांचा प्रभाव.....?

उत्तर : माझ्या जडणघडणीत आई-वडील, वाचन आणि सर्व थरांतील शिक्षकांचा अर्थातच खूप महत्त्वाचा सहभाग होता आणि आहे.

प्राथमिक शाळेतील इयत्ता तीसरीपासून आठवते त्याप्रमाणे सर्वश्री राजाराम जयराम मराठे, परीट, शेलार, पंढरीनाथ सखाराम मराठे, विश्वनाथ वामन जोशी आदी गुरुजींचे मार्गदर्शन मला मिळाले.

पहिलीपासून वर्गात सर्वच विषयांमध्ये चांगले गुण मिळायचे आणि प्रथम क्रमांक असायचा. त्यामुळे सर्वच शिक्षकांचे माझ्या प्रगतीकडे विशेष लक्ष असायचे. त्यावेळी इयत्ता सातवीचीही राज्य स्तरावर परीक्षा होत असे. त्याला फायनलची परीक्षा असे संबोधन होते. त्या परीक्षेत मी शाळेचे नाव उज्ज्वल करू शकेन अशी सगळ्यांनाच अपेक्षा होती. आणि मी जिल्हास्तरावर ४ था येऊन काही प्रमाणातच ती अपेक्षा पूर्ण करू शकलो.

त्यांच्यातील रा. ज. आणि पं. स. मराठे आणि मुख्याध्यापक जोशी गुरुजी हे शिस्तीचे खूप भोक्ते होते. जोशी गुरुजींचे अवांतर वाचन खूपच चांगले होते. इतिहास शिकविताना ते अतिशय समरस होऊन तर शिकवायचेच, शिवाय ते प्रचलित राजकीय परिस्थितीचेही खूप छान विश्लेषण करीत. त्यांनी आम्हांला रॉयस्ट विचारप्रणालीचे धडे त्याच वेळी द्यायला सुरुवात केल्यामुळे कुठल्याही गोष्टीचा साधकबाधक विचार करून मगच निर्णय घेत राहण्याची सवय लागली.

माध्यमिक शिक्षण घेत असताना श्री. वा. खरे आणि र. पु. दीक्षित या दोन शिक्षकांशी माझा खूप जवळून संबंध आला आणि माझ्यावर त्यांचा खूप प्रभावदेखील झाला. मूळातच वाचनाची आवड असलेल्या माझ्या वाचनाच्या दिशेला त्यांनी खूप चांगले वळण दिले. ऐतिहासिक बखरी, स्वा. सावरकर, स्वामी विवेकानंद आदी थोर पुरुषांचे साहित्य वाचायला त्यांनी आम्हांला खूपच प्रोत्साहित केले. त्यासाठी धुळ्यातील नामांकित वाचनालयांसाठी ओळखपत्रे देऊन त्यांचे सभासदत्व मिळवून दिले. पुढे मी माझ्या व्यवसायाला सुरुवात केल्यानंतर त्यांनी मला व्यावसायिक लेखन करायला प्रवृत्त केले. त्या वेळी ते विवेक साप्ताहिकात

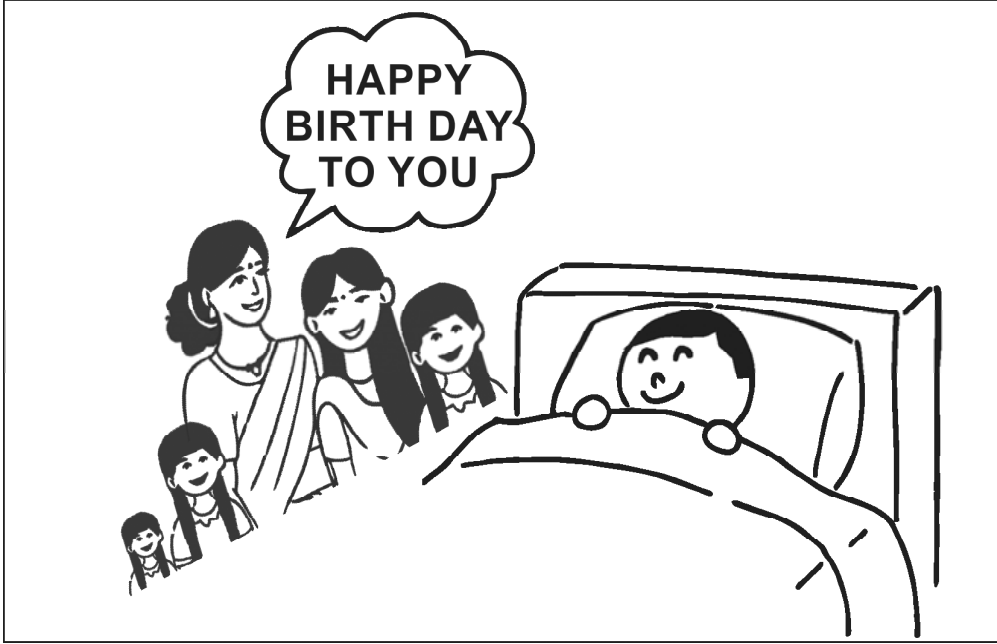
उपसंपादकाचे काम करीत असत. माझ्या वृत्तपत्रीय लिखाणाला त्यांनीच सुरुवात करून दिली. असेच प्रोत्साहन मला पुढे ठाण्यातील सन्मित्रचे संपादक श्री. स. पा. जोशी, विवेकचे दिलीप करंबेळकर यांच्याकडून आणि लोकसत्ता, महाराष्ट्र टाइम्स, सकाळ, गावकरी आदी सर्व प्रमुख वृत्तपत्रांकडून मिळाले. त्याचाच फायदा मला मुलुंड जिमखाना आणि हरियाली या संस्थांची उभारणी करण्यासाठी झाला.

माटुंग्यातील पोदार वाणिज्य महाविद्यालयात शिकत असताना प्रा. भ. ग. बापट, चंदगडकर, पालेकर, पद्मनाभ टोले, श्रोत्रीय, प्रभाकर भावे आदींशी माझी विशेष जवळीक झाली. नंतरच्या काळात मला मुलुंड वाणिज्य महाविद्यालयात प्रा. बापट आणि भावे सर यांचा सहकारी म्हणून अध्यापन करण्याचेही भाग्य मिळाले. त्या दोघांकडून मला खूप काही शिकायला मिळाले आणि स्नेहही मिळाला. या सर्वच गुरुजनांशी माझा स्नेह ते दिवंगत होईस्तोवर टिकून होता आणि मला त्याचा खूप अभिमान आहे. मुलुंड महाविद्यालयाच्या माटुंगा येथील वसतिगृहात राहत असताना किमान तीन वर्षे मी तेथील मेसचा मानद कार्यवाह म्हणून काम करण्याचे भाग्य मिळाले आणि अनुभवही मिळाला. या अनुभवाचा आणि सर्वच विद्यार्थ्यांशी जडलेल्या स्नेहाचा उपयोग मला पुढील आयुष्यात वेगवेगळ्या संस्थांची उभारणी करण्यात झाला. समाजकार्य करताना वेगवेगळ्या अडचणी कशा येत असतात आणि त्यांच्यावर कशी मात करायची, हे मला विद्यार्थी दशेतच शिकायला आणि अनुभवायला मिळाले.

प्रा. लक्ष्मण भोळे

भाग ५ - लेख २

पुनर्जन्म

मुझे अपने झूले से बहुत प्यार है।
एक दिन ऐसे ही किसी बेबस स्थिति में
फंसा हुआ था।

सुबह जब दफ्तर गया तो देखा,
टाइपिस्ट ने अपना काम पुरा नहीं किया था
क्लर्क की गलतियों की वजह से
किसी को हानि पहुंची थी
किसी का फोन था -

‘आजकल आप हमारा खयाल कुछ कम करते हो।’
लगता था, दुनिया की पूरी बुराईयों ने मुझे घेर रखखा है!
दफ्तर से जैसे ही घर लौटा,
नन्ही सिसकती सी सामने आयी।
पूछा, तो और भी रोने लगी।

मम्मी ने किसी वजह उसे पीटा था,
 इतना कि, चेहरे पर अब भी निशान बाकी थे।
 यह देख मैं भी भडक उठा!
 बिना कुछ पूछे, श्रीमतीजी को डांट दिया,
 इतना कि, उसकी भी आँखे बरसने लगीं।
 उस बेचारी को क्या मालूम,
 किस ज्वालामुखी का उद्रेक हो रहा था।
 बिना बोले ही जब भोजन सामने आया,
 तो गुस्सा और भी तेज हो उठा।
 न श्रीमतीजी हम से बोल रही थीं,
 न हम उन से!
 बिना खाये ही सब अपने-अपने बिस्तर पर लेट गये।
 उसी विमनस्क अवस्था में झूले पर चकराता रहा।
 हाथ में कलम था, पर कुछ लिखना न जा रहा था।
 ग्लानि में मालूम न पडा
 कितनी देर खोया हुआ रहा।
 यकायक न जाने कैसे
 कबीर का वह दोहा याद आ गया-
 “बुरा जो देखन मैं चला,
 बुरा न मिलिया कोया
 जो मैं खोजु दिल अपना,
 मुझसा बुरा न कोया।”
 भीतर कहीं बिजली सी कौंध गयी।
 दिल का अंधेरा दूर हो गया।
 मुँह पर प्रसन्नता छायी
 जैसे ही उठना चाहता था,
 कानों में आवाज गूँज उठी-
 ‘हैपी बर्थडे टू यू, हैपी बर्थडे टू यू’
 चौंककर आँखे खोलीं, तो देखा-
 झूले के चारों ओर मुझे घेर रक्खा था-
 बीबी और बच्चों ने।
 हाँ, तेईस अक्टूबर का अंधेरा ढलकर

चौबीस की रोशनी झाँक रही थी -
आज मेरा बर्थडे था।
बर्थडे? नहीं, नहीं,
यह तो पुनर्जन्म था, मेरा पुनर्जन्म!
उस दिन से मैं अपने झुले से
और भी प्यार करने लगा।
क्यों कि उसी ने मुझे पुनर्जन्म दिया है!
पुनर्जन्म दिया है।

ठाणे (पुनम सिंगवी)

Part V - Chapter 3

Our Aai : My Miracle Lady!

'Aai', Sau Pushpalata Singavi with the four daughters (L to R) Sau Veena, Sau Vidya, Sau Trupti and Sau Vibha on a visit to Lavasa to their parents.

In Marathi 'Aai' means 'Mother'. However, the word 'Aai' symbolizes much more than mere 'Mother'. 'Aai' is compassion, love, care, duty, responsibility, protection, authority and much more personified in one single word! In the family Aai of children becomes Aai for everybody, including her husband. She is supposed to monitor and take care of everybody's needs in the family as Lady of the House.

My spouse, Pushpalata Singavi (Our Aai) and I have now shifted to Lavasa from Thane after our

daughters got married and who now stay at different places in the States, U.K. and Mumbai.

Aai had some mild pain in her chest on 30th January 2021, which she did not mention to me. She again had some pain on 31st January, which she referred to me in the morning. I immediately called our in-house medical aid and Dr. Kersi Hojdar, a resident in our Complex. Sugar, B.P were checked and even ECG was taken. ECG was normal; sugar and BP were also found to be within the normal range.

The Doctor recommended some blood-thinner tablet and advised total rest and observe for some time whether the pain continued. Aai slept after taking the tablet and said that the pain had subsided. Dr. recommended to take her to hospital if the pain arose again. It did not throughout the day, which was a Sunday. Nevertheless, we decided to take her to the hospital the next day. It was precisely the 1st day of February, 2020 that I had a similar tryst with my life.

However, she again complained about the pain late at night, i.e., early in the morning of 1st February. Immediately an ambulance was arranged and she was taken to Deenanath Mangeshkar Hospital (which is a leading hospital with good reputation and the 1st preference of all people staying in our Active Senior Living Complex 'Ashiana Utsav'). Close family friend Shri OmPrakash was with me all the time. She was instantly admitted in the 'Emergency Casualty Ward' and was subjected to preliminary check-up. It was observed that her heart was not functioning properly. The Dr in attendance tried to improve the functioning without any response. He said that she needed to be admitted to an ISO ICU and that they did not have any vacancy in their hospital (this was the Corona period at its peak). Instantly she was shifted to a nearby private hospital. It was late in the evening. I did not find the hospital to my satisfaction.

By this time Balumama, younger brother of Aai had joined me and we decided to stay there for the night and shift her to another good hospital early next morning. Mukesh, nephew of Aai had made arrangements for getting her admitted to Poona Hospital the next day morning. Meanwhile, I had informed our daughter Vibha, staying in Mulund, Mumbai about the whole episode and said that we were trying our best to keep her under the best care and that she may come the next day. The message went to daughters in the States and the U.K. through her.

Although Aai was conscious, her heart functioning was worsening and early in the morning her oxygen level came down to 20%. The Dr. advised us to immediately shift her to Poona Hospital, which we did, under the care of Dr. Ashok Sancheti, Consulting Physician. Even when we were completing the admission formalities, she was instantly taken to the examination room under the care of Dr. Asawa, an In-house Cardiac Surgeon. Dr. wasted no time and did all the initial testing and opined that her condition indeed was critical. Heart function had come down to 10%. Even subjecting her to angiography at this stage was risky. However, there was no option other than doing that. I gave my written consent as per the protocol without any hesitation. The Dr. also took oral consent of Balumama and took her to the

operation table. Within fifteen minutes the Dr. came out from the OT with a film and few X-rays and said that there were two blockages, out of which one had really become a threat. She needed to undergo an immediate angioplasty. I gave my consent without blinking an eye-lid. **The daughters had started ringing constantly and it was indeed a testing time for me to keep on reassuring them that everything was under control.**

Angioplasty was done successfully by about 12.30 p.m. The Dr. was happy and said that the heart had started responding well. Nevertheless, next 24 hours would be still critical. We would be able to see and probably talk to her when she would be taken out from the operation theatre to the ICU ward. The Dr. himself looked very relaxed.

Although the tension started melting down from our faces, the wait of half an hour was becoming unbearable. One of the nurses came out of the OT and said that the patient would be coming out shortly and that Aai was conscious and that we could talk with her for not exceeding thirty seconds.

Slowly the four-wheeler patient cart came out with Aai still wearing the oxygen mask. Her face came within our sight and talking distance. She was half awake under the sedatives. I raised my thumb with a big smile indicating her victory

against what appeared to be an impossible task. She waived her hand and I was completely moved after hearing the first words coming out of her mouth even under that condition. "Have you eaten anything? Please go and at least take some snacks" She also looked at Balumama questioningly and waived her hands indicating to get something to eat for me.

I just moved my face in the other direction since I could not prevent the tears oozing out of my eyes. It was our Aai who was talking to me. What a sense of duty and love! A 'Miracle Lady', indeed! Even when she was on the operation table, she was worried about me being without food. It was then that I realized that I had not eaten anything for almost last two days, except a couple of cups of tea/coffee, which she had observed.

Vibha came after about an hour. I narrated everything to her and made her see and talk to both the Doctors. When she went to the ICU Ward, Aai told her also to make me eat something!

Our Aai would be entering 75th year of her life on Wednesday, 26th August. We all wish this Miracle Lady, who returned almost after knocking on the doors of heaven, a long, healthy and happy life.

**Punam Singavi
Lavasa**

Part V - Chapter 4

THE CELESTIAL ESCAPE

Shri Punambhai in the midst of nature surviving a fury of monsoon.

1st Week:

It was on 1st February 2020 early in the morning at about 05.30 a.m. that I had a totally unpredicted bout of vertigo while in toilet on the 1st floor of our residence at Lavasa. This resulted in a sudden fall while trying to come out of the bath room. I got unconscious thereafter – how long, I am not able to make out. However, it could be for a few seconds or few minutes, certainly not more than ten to fifteen minutes, before my voice could be heard on the ground floor by my spouse (known as ‘Aai’ by her household

name) and help could be garnered from our security service and co-residents in Ashiana Utsav Seniority Living Complex. There was terrible pain in the entire back and I had to be brought down in a sleeping position on a ‘make-shift zoli’ held by four persons.

Our first aid staff from Ashiana and Apollo Hospital attended in the first place. However, first thorough and legitimate check-up was done by our co-resident and veteran **Dr. Kersi Hojdar**, who fortunately happened to be there. B/P, sugar, heart beats were checked and found

to be normal. X-ray facility was not available at Lavasa. However, Dr. Hojdar did not rule out a fracture, severity and extent of which could be known within next few hours, he said, giving paramal-based pain killers. An alternative was to rush to Pune and get admitted to some ortho hospital as soon as be practicable. Personally I decided to wait at Lavasa for few more hours and allow the pain to stabilize. By 4.00 p.m. I had some sleep and felt that hospitalization could be postponed to the next day, if at all needed.

It indeed was needed since the pain did not reduce the next day. Our entire team of co-residents and Ashiana administration took the onus on them to make all the arrangements. It was unanimously decided to get admitted to Deenanath Mangeshkar Hospital, Pune. **Rohini and Sanjay** arranged for the ambulance, which had to come from Pune. Shri Ashok Patel, who at that time was in Pune, made all the arrangements at the hospital for expeditious admission, complying with all the necessary paper work. All other things were efficiently attended to by M/s **Anand Damle, Maj Gen Dahiya, Sangeeta and Santosh Kothare, Rosy and Deven Sharma, Avinash and Balbir Tahim, Jayant Joglekar, Vinaya Sathe, Rekha Barve, Mubina, Vinod** and many other resident friends.

By this time our daughter, Vibhavari (alias Didi) and son-in-law

Shri Hiteshbhai in Mulund, Mumbai, a close friend, Shri Omprakash Sarawagi in Thane and Dr. Ishwar Chhajed in Pune got the news and they all rushed to the hospital in time when our ambulance reached there. Admission formalities were completed and various tests, such as, X-rays, M.R.I., Echo, D-2, etc. were conducted in a progressive manner by the expert team of specialists. All reports were available to the team of expert faculties by late in the evening and it was confirmed that there was compression and a hair-line fracture in lumber at level M-12. No other damage was noticed. The team of medicos opined on administering pain-killer doses through I.V. with vitamin D, C, B and what not. There was no need for any other immediate test or any other medication. Sense of relief was visible on the faces of all those who were present and the message went back to Ashiana residents.

During next three days at the hospital I was given pain killers, vitamin tablets and was served normal liquid/semi liquid diet. During these three days at the hospital Aai, Hiteshbhai and Omprakashji attended to me round the clock. Dr. Ishwar Chhajed attended every day and was very handy to answer all our silly questions. At the end of the 3rd day after hospitalization I was taken to the physio therapy room for a few exercises and trial of walking with the help of walker. It appears that I

had performed well. That was the indication of giving me discharge within a couple of days. To a question from us, **Dr. Paipartudkar** had answered that it would take at least six weeks' bed rest, taking the prescribed medicines and gradually increasing the physical exercise for the fracture to heal. A walker and full back pad and strap were prescribed for the minimum required movements within the house. No dietary restrictions; movements involving bending either way to be avoided and such other precautionary measures were emphasized.

That told me everything! There was no other serious problem and that sooner or later I could resume my normal activities - may be - with certain prolonged restrictions. I call it 'Celestial Escape' because on the hind sight it appears that when I fell down it must have been on my torso in an upright sitting position and thereafter might have fallen flat. As such, fracture and injury were restricted to one of the lumbers only. Otherwise it could have been to multiple limbs, including the head, with serious consequences. During one of my tele-conversations with another close friend, Ratnakar Jawadekar, I told in a lighter vein: "इस बार तो बच गया साला तेरा दोस्त!"

With certain reluctance only the Dr. agreed to my discharge from the hospital the next day, i.e, on 5th February. I was taken to residence at Thane by ambulance, involving a

five hour-journey. My nephew **Shri Vishal Singavi** had arranged for hiring a hospital bed to be placed at my residence. On 5th Feb itself our two U.S. based daughters arrived late at night.

Now I knew that the ball was very much in my court. If not earlier than those 'minimum six weeks of bed rest for recovery' I did not want to have that extended. Everything depended on how I took the things in their proper strides. 'Aahaar (diet), Vihaar (movements, exercises) and Vichaar (attitude/positivity) was the three-dimensional Mantra for healing and normalcy.

Our daughter, Veena Karnawat alias Mai, a self-inspired and a very competent dietitian took the entire responsibility of keeping me on nutritious vegetarian diet with the able support of Aai. This, indeed, played a major role in my speedy recovery. I co-operated with the physio therapist Dr. Manali Khare to the best of my ability in undertaking the exercises prescribed by her more than once a day. My positive attitude of looking toward life helped me a lot.

2nd to 5th Weeks:

Somewhere in-between the 2nd week I started moving around the house without the help of the walker. I also increased the range and frequency of my exercises. Diet continued to play a major role. From the 3rd week onwards I started walking intermittently without the full back-strap.

In the 4th week I undertook a short visit of four-days to Lavasa, sitting by the side of the driver, involving a five-hour journey with Aai and Mai. We returned from there on the fifth day, without having any trouble. However, that boosted my confidence to beat the period of six weeks to the recovery.

From the beginning of the 5th week I started going out – first with the back-strap on and thereafter without that. Gradually I increased this activity in addition to my exercises. Mai left for the States almost after completion of the 5th week, having rejuvenated me by her nutritious diet. Tai, Trupti, Sanjaykumar, Dr. Sunil, Mohitkumar and Rama Sarawagi kept on inquiring about my recovery almost on daily basis. Didi, Hiteshbhai and Omprakashji were always available on a phone call. What a well-knit family and friend circle!

6th Week:

This was very crucial for me. I started moving out by auto for short distances. Somewhere in-between this week I subjected myself to X-ray of the backbone, more particularly, of the affected lumber. Dr. Subodh

Mehta observed the print very carefully and congratulated me smilingly without uttering a word! Yes. The fracture had healed completely to his satisfaction! I had met the deadline of six weeks, thanks to all the members of the family, friends and relatives who contributed towards this recovery.

Now my immediately next plan towards normalcy is to reach our magnificent Lavasa as early as be practicable and start playing gradually and progressively bridge - carom - table tennis - swimming - trekking and what not!

Just as I am penning this down, our London-based daughter Trupti and friends have prevailed upon me for not resisting the extension of my 'house-arrest' by at least a fortnight more in view of the restrictions put on non-essential travel as part of 'anti-corona virus' precautions. Let me see how best and how soon I can check-met this pressure!

I always keep on telling Tai while bidding her bon voyage at the end of her India-visit: “,बचेंगे तो और भी लहेंगे।

Punam Singavi
punam.singavi@gmail.com
Thane, 15th February 2020

Part V - Chapter 5

Our Aai & Baba - Pushpalata & Punam Singavi

Sau Vidya Nahar, the Writer with her Aai & Baba
Shri Punambhai & Sau Pushpalata Singavi.

Namaste. My write-up on Aai-Baba has to start with this greeting. Growing up in Mulund, Mumbai, Baba was very particular to greet all of us in the family with a joyous “Namaste” every evening when he came home from work. He expected and insisted that we also greet him back with Namaste. Not only saying Namaste to each other in the family, but we were trained to greet every guest coming home with a “Namaste” right at the door. To date, this tradition continues. Every conversation with Aai Baba, whether

by an email, a letter, a phone call, or a WA or FB message initiated by Aai Baba or me begins with a “Namaste”. As a little girl, I thought of Namaste only as some kind of a “hello” greeting. As a grown up, I understood the real meaning of this greeting made by combining two words - namah + te = namaste. The divinity within me bows down to the divinity within you. Baba didn’t think that as the kids in the family only we should bow to him, he equally bowed to us with folded hands growing up, and does so even

today. This was our hallmark of growing up in Aai-Baba's household - practice what you preach!

It is said that children don't do what they're asked to do by their parents, but they do what their parents do! In those days, there was no What's App University, no social media "gyaan", no websites or magazine articles or playgroups offering parenting advice. But parenting with modeling came naturally to Aai-Baba. Before asking us to do anything, Aai Baba would model / practice that behavior themselves first, so that there were no contradictions between their "kathani" (words) and "karani" (actions). All four of us learned a lot from Baba's work ethics, social commitments, family devotion, love for travel and adventure, Aai's nurturing love, calm demeanor,

culinary skills, welcoming attitude towards all our extended family members and friends, the list goes on! Since we studied in Marathi medium schools, Baba always made it a point to talk to us in Marathi, and Aai would talk to us in Marwadi, so we would be comfortable in both the languages, at school or at home with relatives!

Work / life balance are buzzwords today. New generation, they say, wants to do more meaningful work that will make some difference in the lives of others. Baba had adopted both these 50 years back in his life. His day would start at 5:30 a.m. when he would get up to go to Kalyan where he was a professor in a college. On the way back, when his local train would stop at Mulund at around 9:30 a.m., Aai would be waiting at the station to give him his

Sau Vidya Nahar (3rd from the left) with her school friends, who had all endeared her Aai-Baba, about whom she has written in the article.

dabba, which he would then carry to Fort, Mumbai, where his Singavi, Oturkar, and Kelkar C.A. firm's office was! By the time he came home, it would be around 9 p.m. He was very keen on taking a shower right after he came back from work. We would have our family dinner right after that. Baba insisted that we all ate from the same plate, sitting on the floor, where we would discuss the day's happenings. Then we would play a game of chess, he would tell us a story from Panchatantra, or Ramayana, or Mahabharata, or Itithaas of Shivaji Maharaj or Indian Independence Day movement! His Saturday evenings were reserved for the game of bridge with friends, and on Sundays, he would take us on local outings, such as hikes on nearby hills or a trip to the city, or participation in social events.

In 1980, he started Mulund Gymkhana with the goal of sending at least one player from Mulund in the year 2,000 Olympic games. Such was his vision! He always dreamt big, and worked hard to make them into reality. Coming from a very small village of Fagane (6 km from Dhule), life was full of struggles for him - coming to Mumbai for education, establishing his CA firm, taking care of a growing family's needs, and at the same time serving a larger society. We never heard a word of complaint from his mouth regarding any of these! In 1980, he also bought a 2-acre mango grove

(which he lovingly called his farm) in Thane. So now he would get up at 5:30 a.m. to go to the farm every day to plant seeds of okra, marigold, and all sorts of other things. He was a fountain of energy back then, and from what I hear from his co-residents in the senior living community, he still is. He actively organizes, participates in, and wins table-tennis, chess, carrom, bridge tournaments at their Ashiana Utsav senior living community in Lavasa, and also at the national level tournaments organized between several Ashiana senior living communities.

Baba also found time to serve on the boards of directors of many corporations and non-profit organizations. He served as a director for a boy's hostel run by Oswal Mitra Mandal in Mulund, and offered guidance to many budding entrepreneurs teaching them how to take bold and calculated risks! He decided to retire from all his commercial activities at the age of 55, after the three of us got married, with our youngest sister still in school. That's when he started "Hariyali", an organization devoted to greenifying the local communities and hills. Again his magic of attracting all kinds of people to his causes served him well. Retirees, housewives, corporate employee groups, school kids, college youth, everybody found an opportunity to serve their communities through Hariyali. He never hosted any fund-

raisers for his 'not for profit organizations', relying mainly on human capital rather than monetary capital to achieve the goals of the organizations he started! He was equally able to withdraw from both the organizations, Mulund Gymkhana and Hariyali after starting and serving the organizations for about 20 years each, and providing each organization a solid base of caretakers and Karyakartas. Like a true yogi, he gave them all, and then detached equally well from each!

In all this Aai was a solid rock behind Baba taking care of the home front. Baba would frequently travel out of town for his work. Aai efficiently managed all of our eating schedules & school needs, made sure our homework was done on time, and also attended to our frequent out of town guests. Quite a few of our cousins stayed with us growing up, and Aai cared for all of us equally, lovingly, with a smiling face always. Aai was our first teacher for school work, as well as work at home - all the chores and cooking! She modeled for us how to compromise on some issues, and how to stay firm on some issues, when arguments happened at home or outside! She managed our growing household with whatever earnings Baba brought home, never making us feel that we were lacking for anything. Usually women are blamed for shopping. In our household, Baba was always, and still is, more fond of spending

money on luxuries and travel than Aai!

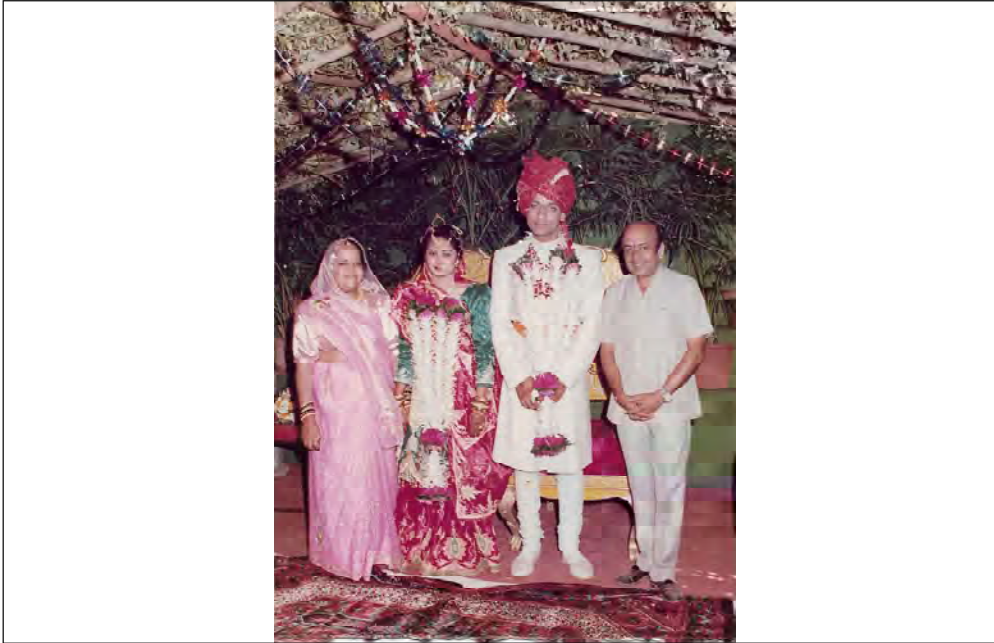
Aai & Baba, both came from traditional Marwadi business families, but their thinking and living were quite modern and forward looking. Baba's motto was "Think globally, plan nationally, and act locally. They never held any of us four daughters back from anything, gave us the freedom to pursue our dreams, showed us the path, let us hold their hands at the beginning, and when time came, they let us go, too! Aai & Baba never interfere in our married lives, and don't offer advice unless asked. They respect our parenting / career / lifestyle choices, values. At the same time their hearts and home are always open and welcoming for all their kids, grand kids, extended families on both of their sides, in-laws of all four of us, and of course friends and social acquaintances.

One of our close family friends Sanjay Ketkar (we call him Sanju Dada) would always describe Baba as a perfect Purush accomplishing all four Purusharthas - Dharma, Artha, Kama, and Moksha. And Aai being his 'Ardhangini' shares the same accomplishments equally. We consider ourselves fortunate that we took birth in Aai - Baba's household, and hope to carry their teachings forward. Namaste.

Vidya Nahar
7th April, 2023.

Part V - Chapter 6

Namasteji!

Shri Sanjay Nahar on the occasion of his marriage with Vidya Singavi-Nahar (at Fulora Nursery, Thane on 16th February 1993) with Vidya's Aai & Baba (alias 'Namasteji').

First greeting from Baba to me was Namasteji. He always used to repeat Namasteji on the phone till one acknowledges. I know many of my side family members adopted Namasteji as a first greeting. Baba approved me in his first meeting at Seepz Mumbai, that meeting was the start of Nahar-Singavi long term relationship. It goes back thirty plus years now.

With Baba I took many long trips in India, in the USA and our first cruise trip to Alaska. Over the years I learned lots of travel tips from

Baba. One time a copy of confirmation fax in a hotel near the Disney World Los Angeles was a life saver at 2AM in the morning!

He always has on the spot many impromptu alternative solutions to a problem. He has countless good habits and a very unique way for organizing papers and electronic media. He is always eager to learn. He offers logical reasoning for his ideas and issues that he is tackling!

I was amazed that on his last visit when he landed in Seattle, USA, after the hotel check-in, he

immediately went alone to the city center for final confirmation of the railroad trip. He takes nothing for granted, and takes no rest till the job is complete to his satisfaction.

Over the years he has driven an unlimited number of kilometers in India, including unlimited back and forth trips he made between Thane and Lavasa over the years. He has an abundance of energy, which I witnessed very early on during our relationship. He would continue to work for a long day, then say “let me take a cold shower”, and would charge back again with new enthusiasm!

His contribution to Mulund Gymkhana is a testimony to his long

term love of sports and community service. Starting Hariyali as a NGO made a long term impact on the society. Hariyali connected youth and seniors in various ways.

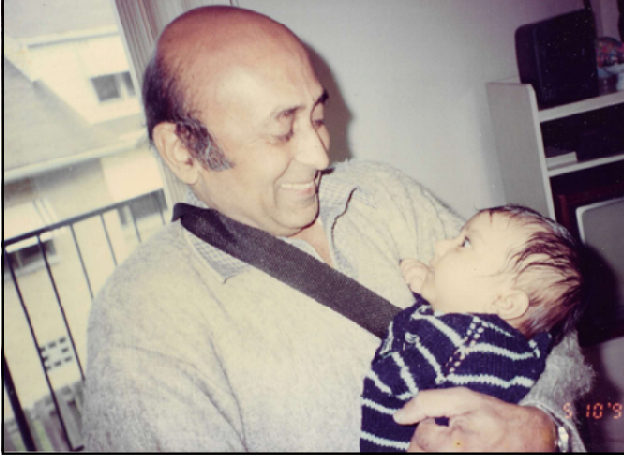
Over the years I have learned a lot from the way he takes decisions and prompt actions. His guidance and blessings all these years have allowed us to grow in our fields.

I wish him a very healthy and long life.

Sanjay Nahar
Buffalo Grove, IL USA.
7-Aug-2023.

भाग ५ - लेख ७

निराली जादू

Punambhai cuddling his first grand-child 'Nirali' (at that time at Clearwater in Florida, U.S.A.).

मालूम नहीं,

जादू क्या कर दिया तुमने हम पर
कल तक हर सालगिरह पर
बढती थी उम्र हमारी।
और तुम जो हो निराली;
कर दिया हमको,
जनम से ही तुम्हारे
नन्हे, आधी शतासे।

मालूम नहीं,

झरना जो साहित्य का
सूखता जा रहा था,
स्रवने लगा फिर से
जनम से तुम्हारे, निराले।

मालूम नहीं,

जादू यह कैसी निराली
आयी हो सीखकर जनम से
भारत की हो या अमरीका की

है यह जरूर निराली।

छोटों को बडा और
बडों को छोटा बनानेवाली

मालूम नहीं,

क्या पढ भी पाओगी
ये कविताएं तुम बडी होकर?
समझ भी सकोगी सुनकर
मम्मी-डैडी के अपने मुंह से?

मालूम नहीं,

रहोगी तुम बडीं होकर
भारत या अमरीका में?
जहाँ भी रहो तुम
रहों मात्र निराली बनकर।
जादू यह निराली
छोटों को बडा और
बडों को छोटा बनानेवाली।

ठाणे (पुनम सिंगवी)

भाग ५ - लेख ८

निराली किमया

बहिणी-बहिणींचे प्रेम हे न्यारे,
अद्भुतत्व कसे वाटते सारे!
जन्मापासूनच जडले नाते,
ताई-माईचे सारेच न्यारे!
एकच शाळा, एकच कॉलेज
धडे घेतले क्रीडेचे
लेऊनी लेणे वक्तृत्वाचे!
मिळवीत गेल्या शाली-ढाली,
मुलुंड नगरी अन् ओसवाल जगती!
बाबांशी अन् भांडत-भांडत
घडवीत गेल्या करिअर अपुले!
ताई ल्यायली साज इंदुरी,
अन् माईने केला थाट पुणेरी!
गाठ पडली अभियंत्याशी
अन् वाट धरली अमेरिकेची!
ताईची गाठ दक्षिणेशी
अन् माईची वाट उत्तरेची!
स्वभावातील ३६शी,
बदलून काढीत ६३त,
हितगुज केले दोघींनी!
ताई धरते वाट 'निराली',
तर माई दाखविते 'किमया' आपली!
बहिणी-बहिणींचे प्रेम हे न्यारे,
अद्भुतच कसे वाटते सारे,
भारतीय 'किमया' ही 'निराली'
घडवील काय सुंदर, नवी
निरलस एक जीवन-प्रणाली?

The young Nirali & Kimaya
from R to L.

Tai & Mai (L to R) taking
Nirali & Kimaya for a stroll.

- पुनम सिंगवी

Part V - Chapter 9

My Extraordinary Parents

Everybody's parents are special to them in some way. My parents are special to me, not because they taught me anything formal, or sent me to any foreign universities for higher education, or bought us any expensive gifts, took us out to a lot of fancy dinners, etc.

My parents are special to me because of the informal education they gave to us. For example, the day we didn't want to go to school my mom had some housework ready for us. Through her, I learned interior designing, how to keep the house neat, etc. My mom is an excellent human resource manager, because she managed us, that is, we four sisters, and our dad. Other than that, she is an excellent singer, dress designer, and a socially active person.

My dad has so many qualities that one page is not enough to write about him. He is a speaker, poet, author, traveller, teacher, and has a formal education in Chartered

Accountancy. He has done something that probably nobody in our family has done before. He managed to stay and travel with us four sisters, and my mom, all over India. That is five girls with different natures, different temperaments, and different hobbies, and interests!

He also taught me how to keep files and folders and all the paperwork safe and organized, while I worked with him in his office. This was when the use of computers was not that much common in our families.

More than that, my parents taught me how to care for, nourish, and nurture each other. I am grateful to have such a beautiful couple as my parents. God bless them.

Veena Karnawat,
Fremont, California, USA,
September 6, 2023.

Veena Karnawat with her
'Extraordinary Parents'

Veena with Sunil Kanavat
and her 'Extraordinary Parents'

Part V - Chapter 10

उत्तुंग उत्तरार्ध – श्री. पुनम सिंगवी

Writer Sau Vidya Nahar with her Parents, Shri Punambhai & Sau Pushpalata in their 'Uttung Uttarardha' at the entrance of their Villa at Lavasa.

माझ्या बाबांचा (श्री.पुनम सिंगवी यांचा) जन्म १९४२ साली २४ ऑक्टोबर रोजी झाला. त्या वर्षीची शरद पौर्णिमा/कोजागरी पौर्णिमा २३ ऑक्टोबरच्या मध्यरात्रीपासून २४ ऑक्टोबरच्या रात्रीपर्यंत होती. पौर्णिमेच्या दिवशीचा जन्म, म्हणून बाबांचे नाव पुनमचंद्र ठेवले गेले. योगायोगाने तब्बल ७६ वर्षांनंतर या वर्षीची शरद पौर्णिमाही २३-२४ ऑक्टोबर रोजीच आहे. या पौर्णिमेच्या सुमारास व्यास प्रकाशनाच्या दिवाळी अंकासाठी 'उत्तुंग उत्तरार्ध' या मालिकेत बाबांवर लेख लिहिण्याची संधी मिळत आहे, याबद्दल मी कृतज्ञ आहे.

शरद पौर्णिमेच्या रात्री चंद्र पृथ्वीच्या सर्वांत जवळ असतो. चार महिन्यांच्या ढगाळ पावसाळी वातावरणानंतर अवतरणारा हा पूर्ण चंद्रमा सोळा कलांनी परिपूर्ण दिसतो. त्याच्या मधुर प्रकाशाने आसमंत भारून जाते. या सुमारास शेते पिकून कोठारे धान्याने आणि मने आनंदाने भरलेली असतात. निसर्गाच्या प्रती कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी कोजागरी पौर्णिमेचा उत्सव सुरू झाला असावा. लक्ष्मी ही देवता आशीर्वाद देणारी आणि 'जागृत राहा, असेच कष्ट करा आणि समृद्धी निर्माण करा' असा संदेश देणारी. त्यामुळेच ही रात्र, हा दिवस प्रामुख्याने लक्ष्मीदेवीच्या

आराधनेचा मानला जातो. कोजागरीचे हे वर्णन बाबांच्या आयुष्याला तंतोतंत लागू पडते. पौर्णिमेच्या पूर्ण चंद्रासारखा पूर्ण गोलाकार चेहरा, आसमंत भरून टाकणाऱ्या कोजागरीच्या मधुर चंद्रप्रकाशासारखा त्यांच्या व्यक्तित्वाचा प्रभाव, स्वकर्तृत्वाने एका छोट्या खेड्यातून येऊन मुंबईत मिळवलेले यश ही त्यांच्यावरील लक्ष्मीदेवीची कृपा, आणि कोजागरीच्या सोळा कलांनी परिपूर्ण चंद्रासारखे सोळा पैलूंनी समृद्ध असे त्यांचे परिपूर्ण जीवन - अध्ययन, अध्यापन, पारिवारिक सुख, व्यावसायिक यश, सामाजिक बांधिलकी, लेखन, नेतृत्व, खेळ, निसर्गप्रेम, पर्यटन, स्नेहप्रेम, कीर्ती, आरोग्य, करमणूक, सर्जनशीलता आणि कर्मयोग!

हा लेख जरी बाबांच्या उत्तरार्धाविषयी असला, तरी ज्या लोकांना बाबांचा परिचय नाही, त्यांच्यासाठी बाबांच्या पूर्वार्धाचाही येथे उल्लेख करणे आवश्यक

आहे. धुळ्यापासून सहा किलोमीटर अंतरावरील फागणे गावात बाबांचे बालपण गेले. माझे आजोबा श्री. उत्तमचंद सिंगवी एक उच्चशिक्षित शेतकरी व कारखानदार होते. सिमेंटचे स्पन पाईप बनवण्याचा त्यांचा एक छोटासा कारखाना फागण्यात होता. पण बाबांची शिक्षणाची आवड बघून त्यांना शेती-कारखान्यात न गुंतवता, आजोबांनी बाबांना उच्च माध्यमिक शिक्षणासाठी धुळ्याला व महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी मुंबईला जाण्याची परवानगी दिली. मुंबईच्या पोद्दार महाविद्यालयातून वाणिज्य शाखेची पदवी घेऊन बाबांनी चार्टर्ड अकाउंटिंगचे शिक्षण पूर्ण केले. दोन मित्रांबरोबर मिळून सिंगवी, ओतुरकर आणि केळकर चार्टर्ड अकाउंटंट्स ह्या नावाने स्वतःचा व्यवसाय सुरू केला.

मुंबईत उत्तम व्यावसायिक यश मिळाल्यावरही बाबांचा गावाकडचा ओढा कधी कमी झाला नाही. दर

Sau Pushpalata & Shri Punambhai in a relaxed mood on their 'Zoola' (Swing) at Lavasa.

उन्हाळ्याच्या सुट्टीत बाबा आम्हांला फागण्याला अवश्य घेऊन जायचे. माझे आजी-आजोबा, काका-काकी, चुलत भावंडे, आत्या, आते-भावंडे, सर्वांबरोबरच त्यांचा जिव्हाळा होता. एवढेच नव्हे, तर फागण्यातील त्यांच्या जुन्या मित्रांच्या घरीही आम्हांला आवर्जून भेटण्यासाठी घेऊन जात. सहा बहीण-भावंडांमध्ये पाचव्या क्रमांकावर असलेले बाबा घरात सर्वांचे लाडके होते आणि त्या लाडाचा वाटा आम्हांलाही मिळत असे. गावाकडील शेती-कारखान्यात बाबांचा प्रत्यक्ष सहभाग नसला, तरी शेती, कारखानदारी, उद्योग यांचे ज्ञान व प्रेम त्यांना उपजतच लाभले होते. स्पन पाईप मॅन्युफॅक्चरर्स असोसिएशनचे ते संस्थापक कार्यवाह होते. नागपूर, पुणे, धुळे, सातारा, कोल्हापूर येथील अनेक कंपन्यांमध्ये त्यांची भागीदारी होती. इतरही अनेक उद्योजकांना, कारखानदारांना सक्षम मार्गदर्शन देऊन बाबांनी त्यांच्या सफलतेचा पाया भक्कम केला. ठाणे जिल्ह्यात ओवळा येथे दोन एकरांची आमराई घेऊन बाबांनी तेथे अनेक वर्षे भेंडी, झेंडू अशा पिकांची शेती केली, आंबे विकण्याचा व्यवसाय केला.

१९६५ साली लग्न होऊन आमची आई सौ. पुष्पलता सिंगवी बाबांची साथ द्यायला अहमदनगरहून मुंबईला आली. दोघांनी मिळून मुलुंडमध्ये आपला संसार थाटला, आणि त्यांच्या सुबक घरट्यात जन्म घेण्याचे सौभाग्य आम्हां चार बहिणींना लाभले. आईचे शिक्षण जरी दहावीपर्यंतच झाले होते आणि बाबांची पार्श्वभूमी जरी खेडेगावाकडली होती, तरी जीवनाकडे बघण्याचा दोघांचा दृष्टिकोण विशाल होता. मनात कसलाही न्यूनगंड न बाळगता अहोरात्र मेहनतीने, आप्तजनांच्या आणि स्नेहिजनांच्या साथीने, ईश्वराच्या कृपेने त्यांनी आपल्या यशस्वी संसाराची सुरुवात केली, आणि या वर्षी या यात्रेचा ५३ वा वाढदिवस

साजरा केला! पन्नास वर्षांपूर्वीच्या सनातनी मारवाडी समाजातील असूनही आम्हां चारही मुलींना आई-बाबांनी आधुनिक वातावरणात वाढवले, आपापल्या वाटा चोखाळण्याची संधी आणि स्वातंत्र्य आम्हांस दिले, आम्हांला शैक्षणिक आणि व्यावसायिक यशासाठी प्रेरित केले, वक्तृत्व, बुद्धिबळ, टेबल-टेनिस, नृत्य, कराटे, गियर्रोहण, मंच-संचालन, अशा सर्व उपक्रमांमध्ये भाग घेण्यासाठी, विजयी होण्यासाठी उत्तेजन दिले! आमच्या चुलत व आते भावंडांच्या शिक्षणासाठीही आई-बाबांनी मदत केली. आमची आते-बहीण, चुलत-भावंडे शिक्षणासाठी पंधरा वर्षे सतत आमच्याकडे राहायला होते. अनेक नातेवाईक दर महिन्याला गावाकडून आमच्याकडे मुंबईतल्या कामानिमित्ताने येत असत. तीन खोल्यांच्या घरातही आई-बाबा सर्वांचे अगत्याने स्वागत करत, आमच्या सवंगड्यांचेही आपुलकीने आतिथ्य करत!

मुलुंडला बाबांनी काही वर्षे मुलुंड कॉलेज ऑफ कॉमर्समध्ये अध्यापन केले. त्या वेळेस कॉलेजचे प्राचार्य, सह-शिक्षक, विद्यार्थी यांच्याबरोबर बाबांनी जे जिव्हाळ्याचे संबंध स्थापित केले, ते अजूनही कायम आहेत. सकाळी कॉलेजात शिकवून दहा वाजताच दुपारचे जेवण घरी आटपून बाबा फोर्टमध्ये त्यांच्या ऑफिसात जायचे. रात्री ९ च्या सुमारास घरी आल्यावर आधी आंगोळ करून पांढरा शुभ्र सदरा आणि पायजमा घालायचे. मग आम्ही सगळे जमिनीवर चट्या टाकून एका ताटातच जेवायला बसायचो. जेवणानंतर बाबा आम्हांला एक-दोन गोष्टी-पंचतंत्रातील, अकबर-बिरबलाच्या, तेनालीरामाच्या- अवश्य सांगायचे. पुस्तके वाचायचे वेडही त्यांनीच आम्हांला लावले. वक्तृत्व स्पर्धांमध्ये भाग घेण्यासाठी लहानपणी अनेक भाषणे बाबांनी आम्हांला लिहून दिली, आणि भाषण कसे द्यायचे

ह्याचीही तयारी करून घेतली! परिवारासाठी झिजताना त्यांनी समाजाकडे दुर्लक्ष केले नाही. ओसवाल मित्र मंडळाच्या मुलुंडमधील मुलांच्या हॉस्टेलची धुरा बाबांनी अनेक वर्षे यशस्वीरीत्या सांभाळली. मुलुंडमधील क्रीडासंस्थांचा अभाव त्यांना खूप सलत असे. त्याच वेदनेतून त्यांनी १९८० साली मुलुंड जिमखान्याची स्थापना केली. खेळ-मैदानासाठी मुंबई महापालिकेने राखून ठेवलेली जागा बाबांनी अथक परिश्रमांनी मुलुंड जिमखान्यासाठी मिळवली. सामाजिक बांधिलकी राखणाऱ्या मुलुंडकरांच्या साथीने मुलुंड जिमखान्याची मोठी इमारत उभी केली. संस्थेचे काम यशस्वीरीत्या सुरू करून देऊन बाबांनी मुलुंड जिमखान्यातून निवृत्ती घेतली. निरपेक्ष कार्य आणि अलिप्त आत्मीयता ही बाबांच्या समाजसेवेची मुख्य वैशिष्ट्ये. व्यक्तीपेक्षा संस्था मोठी, हे जाणून त्यांनी कधीही आपल्या वैयक्तिक कार्याचा बाऊ होऊ दिला नाही व संस्था सक्षम झाल्यानंतर तिच्यात गुंतून राहण्याचे कारणही शोधले नाही!

आम्हां तीन बहिणींच्या लग्नांनंतर ५५ व्या वर्षी बाबांनी व्यावसायिक कामातूनही निवृत्ती घेतली. येथून त्यांच्या उत्तुंग उत्तरार्धाची सुरुवात झाली. निवृत्तीनंतर मुलुंडचे घर विकून आई-बाबा ठाण्याला फ्लॉवर व्हॅलीत राहायला आले. तेथील त्यांच्या घरातून दिसणारे डोंगर पावसाळ्यात हिरवेगार असायचे, तर उन्हाळ्यात पार उघडेबोडके होऊन जायचे. डोंगरमाथ्याचा हिरवेपणा बाराही महिने साजून दिसावा या स्वप्नातून बाबांना हरियाली संस्था स्थापन करण्याची स्फूर्ती मिळाली. मुलुंड जिमखान्याप्रमाणेच या वेळेसही सरकारी मदतीवर अवलंबून न राहता स्वतःचे तन-मन-धन खर्चून बाबांनी 'हरियाली'द्वारे ठाण्याच्या आसपास पर्यावरण रक्षण आणि संवर्धनाची मोहीम सुरू केली. 'वृक्ष लावू लक्ष न लक्ष' ही

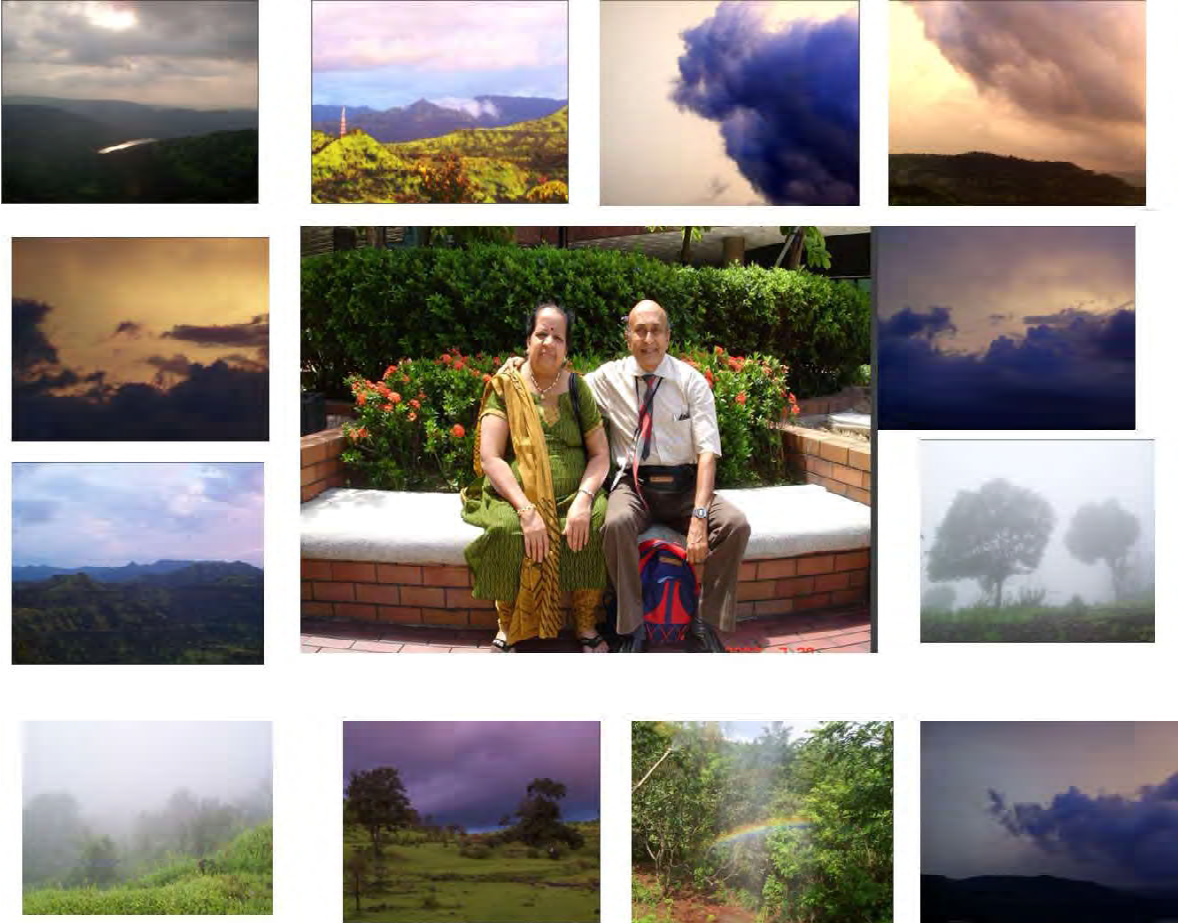
स्वतःची कविता डोळ्यांसमोर ठेवून वृक्षारोपणाच्या अनेक कल्पनात्मक योजना राबवल्या. मोठ्यामोठ्या प्रायोजकांसमोर हात पसरण्याऐवजी, सहकार्यांच्या, ज्येष्ठ नागरिकांच्या, गृहिणींच्या, विद्यार्थ्यांच्या, प्राध्यापकांच्या, वारकऱ्यांच्या मदतीने चाळीस प्रकारच्या वृक्षांच्या बिया गोळा केल्या, त्या सर्वत्र पसरवल्या, त्यांची रोपे बनवली, त्या रोपांचे अनेक ठिकाणी वृक्षारोपण करवले, त्या रोपट्यांना पाणी पुरवण्याची काळजी घेतली, सामूहिक श्रमदानाने पाणी साठवण्याचे तलाव डोंगरांवर बांधून घेतले, लेख, टीव्ही मालिका यांद्वारा ठाणे परिसरातील निसर्गाची माहिती सर्वांना करून दिली, नवीन पिढीत निसर्गाचे प्रेम जागवले, ज्येष्ठ नागरिकांना निवृत्त जीवनात समाजोपयोगी काम करण्यास प्रवृत्त केले! लक्ष रोपे लावून हरियालीला 'लक्षाधीश' बनवले, आणि मग हरियालीतूनही निवृत्ती घेतली. नवीन, उत्साही, सक्षम कार्यकर्त्यांना हरियालीचा कार्यभार सुपुर्द करून बाबा परत नवीन वाटा चोखाळायला सिद्ध झाले.

माणसांची उत्तम पारख, संयोजन-कौशल्य, छोट्या-छोट्या तपशिलांची मार्मिक जाण, आर्थिक काटेकोरपणा, वैयक्तिक उदारता, काम करण्याची व करवून घेण्याची चिकाटी, निसर्गप्रेम, दूरदर्शीपणा व नावीन्याचा ध्यास या गोष्टींमुळे बाबांचे पूर्वार्ध व उत्तरार्ध, दोन्हीही उत्तुंगतेची साक्ष देतात. हरियालीतून निवृत्त झाल्यावर आई-बाबांनी जग-भ्रमणाला सुरुवात केली. अमेरिका, इंग्लंड, आफ्रिका, चीन, स्वित्झर्लंड, दुबई, मॉरिशस, श्रीलंका, सिंगापूर, हाँगकाँग, इटली, फ्रांस, इत्यादी देशांमध्ये फिरून आल्यानंतर आई-बाबा आता न्यूझीलंडच्या दौऱ्याची तयारी करत आहेत. पंचाहत्तरीपुढील या प्रवासातही बाबांनी स्वतःला बागकाम, टेबल-टेनीस, बुद्धिबळ, निसर्ग-भ्रमण, ड्रायव्हिंग, ब्रीज, लेखन इत्यादींमध्ये

गुंतवून ठेवलेले आहे. ठाण्यातील अनेक नामांकित संस्थांनी पुरस्कार देऊन बाबांचा सत्कार केला आहे. अजूनही अनेक संस्थांचे पदाधिकारी, कार्यकर्ते बाबांकडे मार्गदर्शन घ्यायला येतात आणि बाबा सर्वाना मदत करतात. निवृत्त होणे म्हणजे काही न करता बसून राहणे नव्हे, याचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे बाबा. पूर्वार्धात जोडलेल्या संबंधांचा, मिळालेल्या

यशाचा, कमावलेल्या ज्ञानाचा उपयोग करून उत्तरार्धात समाजाला कसे संपन्न करता येते, हे बाबांकडून शिकण्यासारखे आहे. वृक्षाचा धर्म असतो 'देणे'. इतकी वर्षे वृक्षांच्या निकट सहवासात राहिल्याने बाबांनीही तोच धर्म सर्वतोपरी अंगीकारला आहे 'देणे'!

- विद्या नाहर, ऑक्टोबर २०१८

Shri Punambhai & Sau Pushpalata in the rainbow years of their 'Uttung Uttarardha'.

भाग ५ - लेख ११
माझे दैवत - आईबाबा

Sau Vibhavari Chande with her 'Daivat' Aai-Baba.

माझ्या आठवणीतले बाबा म्हणजे एक उत्कृष्ट लीडर, थोरामोठ्यांचा आदर करणारे, लहानांबरोबर लहान होऊन खेळणारे, शिस्तप्रिय, निसर्गाचा आनंद लुटणारे व सर्वांना निसर्गाच्या जवळ घेऊन जाणारे असे व्यक्तिमत्त्व होय.

सकाळी ५ वाजता त्यांची दिनचर्या सुरू व्हायची. १ तास व्यायाम करून नंतर ६ वाजता 'मुलुंड जिमखान्या'त टेबल टेनीस खेळायला जाणे, कधी ठाण्यात ओवळा येथे असणाऱ्या 'फुलोरा' नर्सरीत जाणे आणि कधी 'हरियाली'च्या वेगवेगळ्या साइट्सवर वृक्षारोपणासाठी जाणे असा त्यांचा नित्यक्रम होता. आठ वाजता घरी येऊन आंधोळ-

पाणी आटपून नऊ वाजता जेवायला बसायचे आणि साडेनऊला ऑफीससाठी रवाना व्हायचे.

संध्याकाळी नऊ वाजता घरी परत आल्यावर घरात सर्वांची विचारपूस करून आंधोळ करून साडेनऊला सर्व जण एकत्र जेवायला बसायचो. टी.व्ही. बघताबघता, गप्पा मारत जेवण आटोपून दहा वाजता आम्ही सर्व झोपायला जायचो. बाबा ११ वाजता झोपायचे.

घर, ऑफीस, पत्नी, मुले, सामाजिक कार्ये, नातेवाईक या सर्वांची एकत्रित सांगड घालणे त्यांना नेहमीच उत्तम जमले. त्यामुळे आमच्यावरपण तसेच संस्कार बिंबले.

रविवारी संध्याकाळी त्यांच्या मित्रांबरोबर पत्यांचा डाव जमत असे. दुपारी आम्हां मुलांबरोबर चेश खेळणे, पत्ते खेळणे, व्यापार खेळणे, ल्युडो, सापशिडी खेळणे वगैरे चालायचे.

दर उन्हाळ्याच्या सुट्टीत गाडी घेऊन आम्ही पंधरा दिवस बाहेरगावी फिरायला जायचो. त्याचे सर्व प्लॅनिंग बाबा अगोदरच उत्कृष्टरीत्या करायचे. दिवाळीच्या आणि नाताळच्या सुट्टीतपण दोन-तीन दिवस जवळपासच्या वेगवेगळ्या ठिकाणी फिरायला जायचो.

उन्हाळ्याची सुट्टी लागली की बाबा छान-छान गोष्टींची पुस्तके विकत घेऊन आम्हांला वाचावयास देत. दिवाळीमध्ये भरपूर मासिके विकत घेऊन आम्हांला वाचावयास सांगत व स्वतःही त्यांचा आनंद लुटत.

दर रविवारी भाड्याची सायकल घेऊन ती

चालावयास शिकवणे, मोतीबाग फार्मस्वर पोहायला शिकवणे, १८ वर्षांचे झाल्यावर ड्रायव्हिंग शिकवणे हे सर्व बाबांनी आम्हां चौघी बहिणींना प्रत्येकीच्या त्या-त्या वयात शिकवले.

शाळेत असताना वक्तृत्व स्पर्धांमध्ये भाग घेण्यास प्रोत्साहित करणे, त्यासाठी जिला ज्या भाषेत हवे त्या भाषेत भाषणे लिहून देणे, हे तर बाबांच्या आवडीचे काम होते.

कॉलेजमध्येही मला जो विषय निवडायचा होता (इंटरियर डिझाईनिंग) त्यासाठी प्रोत्साहित करून त्यासाठी योग्य ते पाठबळ दिले.

लग्नानंतरही आमच्या संसारात फारशी ढवळाढवळ न करता नेहमी योग्य मार्गावर चालण्याची शिकवण दिली.

आजही लवासाला गेलो तर आवडीने वेगवेगळ्या ट्रेक्सवर घेऊन जाणे, लवासाच्या घराबाहेर

Vibhavari with her sisters at the residence of their parents (Punambhai-Pushpalata) at Lavasa (R to L): Trupti Khariwal, Vibhavari Chande, Veena Karnawat & Vidya Nahar

लावलेल्या फुलाफळांविषयी माहिती देणे ही सर्व त्यांच्या आवडीची कामे आहेत.

त्यांच्याबद्दल मी एवढेच सांगू शकते, 'न भूतो न भविष्यति'. मी स्वतःला फार भाग्यवान समजते की मी त्यांच्या घरी जन्म घेतला. या सर्वांमध्ये माझ्या आईने त्यांना अतिशय उत्तम साथ दिली.

आई पहिल्यापासून दिसायला सुंदर, शांत, गृहकृत्यदक्ष, सुस्वभावी आहे. बाबांच्या तालाबरोबर ताल मिळवत दोघांनी उत्कृष्ट संसार केला आणि आजही करत आहेत.

आई आम्हांला लहानपणी शाळेत तयार करून पाठवायची, सर्वांचे नाशत्याचे गरम डबे बनविणे, घरी आल्यावर गरमागरम जेवण तयार ठेवणे, संध्याकाळी घराची कामे आटोपून परत फराळ बनवणे, अभ्यास घेणे, रात्रीचे जेवण बनवणे, बाजारहाट करणे ही सर्व कामे ती उत्कृष्टपणे पार पाडायची. नातेवाइकांना पत्र लिहवून घेणे, शाळेतील निबंध सांगणे ही सर्व कामे तर ती स्वयंपाक घरात काम करताकरता करवून घ्यावयाची.

वाढदिवशी सर्व मैत्रिणींना बोलावून आमच्या आवडीचे पदार्थ बनवून खाऊ घालणे, आम्हांला आमच्या पसंतीची भेटवस्तू घेऊन देणे ही सर्व कामे तर ती फार हौसेने करायची. स्वयंपाक तर फारच चविष्ट बनवायची.

माझी चुलत भावंडेपण आमच्याकडे शिकण्यासाठी राहावयास होती. त्यांनापण आमच्याएवढाच जीव लावायची. स्वतःपण नीटनेटकी राहायची आणि आम्हांलापण कायम व्यवस्थित ठेवायची.

फुलोरा नर्सरीचे कामपण आईने बरीच वर्षे सांभाळले. मोतीबाग फार्मस वरून येणारे आंबे, भेंडी, इतर भाज्या विकायचे कामही घरून सांभाळायची.

अशा सर्वगुणसंपन्न आईचे संस्कारही आमच्यावर बिंबले व आज आमच्या संसारातही आम्ही ते अंगीकारले. त्यामुळे आम्हीही आमच्या संसाराचा डोलारा उत्तम प्रकारे सांभाळू शकलो.

आई आज सकाळीही साडेसात वाजता उठून माझ्या योग आणि ध्यान वर्गात योगसाधना करते व तिला ती साधना करताना पाहून मला फार अभिमान वाटतो. आम्हांलासुद्धा आमच्या पंचाहत्तरीत तिच्यासारखीच योगसाधना करता येईल असे आरोग्य आम्हांला लाभावे अशी ईश्वरचरणी प्रार्थना करतो.

पूज्य आईबाबा दोघांनाही पुढील आयुष्य असेच निरोगी, आरोग्यसंपन्न लाभो ही ईश्वरचरणी प्रार्थना व जन्मोजन्मी मला हेच आईबाबा मिळावेत अशीही ईश्वरचरणी प्रार्थना!

॥हरि ओम॥

विभावरी चंदे

Part V - Chapter 12

GRATITUDE TO BABA

Shri Punambhai & Sau Punambhai on a visit to Shri Hiteshbhai & Sau Vibhavari and their children Chi Kashyapi & Chinmay at Mulund.

NAME:

HITESH MOHANLAL CHANDE

RELATION:

Son-in-law

(Spouse of Mrs Vibhavari)

It is my pleasure to express my feelings & to write for Mr. Punam U Singavi (affectionately called by all of us as 'Baba'). I am thankful to Mr Bhole Sir for giving this opportunity to me.

As a Son-in-Law from inter-cast, initially I was wondering about the Family backgrounds & other norms

to be followed by me. But Baba has always treated me like a Son & introduced me in both maternal & paternal families, whenever we visited the weddings or any other functions, he always taking an extra care as I was unaware of the rituals of the Marwadi community and always helped me to mix up easily with all the family members.

I am not writing more about his social achievements, as it is known by Bhole Sir more than me, but as far as my family members, my father was very much associated with Baba

before our marriage due to Mulund Gymkhana & Baba bought flat in Ganesh Krupa, which was built by my father during year 1983-84, & my father had very friendly relations with Baba.

After marriage there have been so many instances of crisis in the matters of business or otherwise, wherein he always stood by me and my family & supported us like a pillar of strength to the family. Even today my elder brother always asks me to take the opinion from Baba in many of our business matters. However, although he is from a

different profession, his guidance have always proved to be of great help and all the predictions he made were finally proved right, despite his having retired from all the commercial matters for over a quarter century of years by now. He never took the stand of adviser, but expressed his opinion on the facts and circumstances of each case and never forced his opinions on us.

I am Fortunate to have a father figure like Baba in our family & always remain grateful for his advice & support till date.

Shri Hiteshbhai & Sau Vibhavari captured by Shri Punambhai while boating with their children Kashyapi & Chinmay.

Part V - Chapter 13

Our Mummy-Baba

Trupti with her Aai-Baba (Punambhai - Pushpalata.)

When I was asked by Bhole kaka to write up upto 3 foolscap pages about baba, for the biography that he wanted to write on him, the 1st thing that came up to my mind was some of my very 1st memorable moments with baba. I remember always being closer to baba than mummy - emotionally. I always thought that he understood me better. I remember baba being a stricter parent for my 3 elder sisters but for some reason I was never scared of him. I always thought that I could 'handle' him without any fear. Or may be, he was a bit more

lenient when it came to me as he was most likely a bit tired by the time it was time for me to grow up. All my growing up crimes were always excused (that's how I felt anyway, due to the way he dealt with me). Be it telling lies, be it watching a lot more TV than I should have, be it me failing my English exam in the st semester of college First Year (as I came from Marathi medium all my school life), or be it me going out a lot till late with my friends during my school and college years. To be honest I don't think I ever realized how much

I was learning from him without him making it so obvious for me. Anytime I made a mistake and thought that I was going to get told off badly, he would simply surprise me by being the calmest dad I would have ever seen, or known. That just gave me different sense of learning. I felt like my dad understood me and he only showed me the good and bad side of my act. But never made a decision for me. He always showed me the 2 sides. But ultimately left it to me to choose my preferred side. Or gave me an option to express my opinion and my way of thinking without judging. That in the longer run has definitely, made me a wiser, non-hyper and a responsible decision-maker for life. I don't look for others to take blame for my decision if I made it and it turned out to be the wrong one.

Baba has always been an achiever for me. He has earned respect in society because of his hard work, not because how much money he managed to earn in his working life. He knew how to make time for family and friends out of however busy the working life may have been. He knew how to give back to the society before he earned the money. He knew how and when to keep quiet and let others take over. He knew how to look after family members when they were not in good health. He knows how to console someone when they have a broken mind. He knows how to help someone gather courage to face the

battles ahead. He knows how to support someone who needs help. And he also knows, how not to support selfishness, dishonesty, laziness, cowardness and pride of any sort. He is 'The man' I would like to be by the time I am his age.

Us 4 daughters know he would not be what he is today if it had not been our selfless, supportive and hard-working mother walking behind. She could have argued about how she felt alone when he was busy working, why he does not like accepting expensive gifts from family, friends and clients or why he has to bring more family members to live with us while we have 4 of our own daughters to look after OR just could have got on with things and waited for her turn!!! She chose the latter. And we could not have been more grateful to our mum than we are today. She taught us what support means - quietly. It does not mean to accept the world how it is, but how to become a part of it while maintaining your own identity and qualities.

Both our parents together made sure cooking and housekeeping were not our world as Indian Marwadi girls. But it was just a small part of our bigger worlds. Them two together are now the reason of our own very beautiful worlds!

While being all this good boy .. like all men on this earth, he obviously has his own issues and in fact a very famous one called 'short man syndrome' and My God he has

managed to pass it through to all 4 of us very well. I bet my loving husband (Mohit) will take no back seat in seconding that. Here.

**Trupti Khariwal
London**

I have always admired Baba for his very content, selfless, calm, thoughtful and a friendly personality. Despite a huge age difference, I have never seen him thinking or acting old school. He is always 10 steps ahead and hence can be a

great source of guidance for most of us that know him at different stages of their lives.

His decision to settle down in Lavasa, after the age of 70 was one of such very courageous ones and it worked!!

One can only be as happy as one wants to be. That is one of the many quotes Baba reminds me of.

We wish Mummy Baba all the very best and pray for their well-being forever.

Mohit Khariwal, London

Sau Trupti with her spouse Shri Mohit Kumar and daughter Riti Khariwal on cruise ship Fantasia to the Scandinavian countries (along with her Aai-Baba not in the picture).

भाग ५ - लेख १४

आदर्श जोडप्याचे आदर्श जीनव

Shri Kishore Chhajed, Writer of this article is seen with three of his sisters (R to L) Sau Pushpalata Singavi, Sau Bharati Choradia and Sau Mangala Achaliya.

माझे जिजाजी म्हणजेच बहेनोजी श्री. पुनमचंदजी सिंगवी तथा ताई म्हणजे सौ. पुष्पलता पुनमचंदजी सिंगवी यांच्या जीवनावर आपण पुस्तक लिहिताय ही आमच्यासाठी फार मोठी उपलब्धी असेल. त्याकरिता प्रथम आपले धन्यवाद व अभिनंदन.

तसे तर या दांपत्याबद्दल जेवढे लिहाल तेवढे थोडेच आहे....

कारण त्यांचे आत्तापर्यंतचे जीवन, आयुष्य हे उंबरठ्यावर, सुखदुःखावर, हारजीतवर, आलेल्या परिस्थितीवर कसे जगायचे याचा आमच्यासाठी अनमोल असा आदर्श जीवनमंत्रच बनला आहे.

तसे पाहता माझे जिजाजी एका फागणेसारख्या

छोट्याशा खेड्यात सुरुवात करून मेहनतीने व जिद्दीने प्रगती करत सी.ए. झाले आणि माझी ताई आम्हां नऊ बहीणभावंडांत माझ्या सर्व बहिणींत मोठी. तिला आमच्या आईबरोबर इतर बहीणभावांचे संगोपन करावे लागल्यामुळे सुरुवातीपासूनच कष्ट करण्याची सवय. घर कसे चालवायचे याचे शिक्षण तिला लहानपणापासूनच मिळत गेले व थोडेफार शालेय शिक्षणही घेता आले, पण म्हणतात ना... परमेश्वरच जोड्या ठरवतो...

त्यानुसार योग्य वयात दोघांचे लग्न झाले...

काही काळ फागण्यात गेला...

नंतर धुळे... मुलुंड... ठाणे... व आता लवासा...

वेळोवेळी कार्यभागानुसार व परिस्थितीनुसार प्रवास करावा लागला.

सुरुवातीला स्वकष्टाने व मेहनतीने घर व काही मित्रांच्या सहभागाने फोर्टला ऑफीस घेतले.

रोज मुलुंड ते फोर्ट असा प्रवास करावा लागला.

अधूनमधून काही कॉलेजांमध्ये प्राध्यापक म्हणूनही काम केले.

छंद व कर्तव्य म्हणून अनेक मित्रमंडळी जमवून पर्यावरणासाठीही हरियालीला आपले योगदान वेळ काढून दिले. त्यांचे वाचन, लेखन, अभ्यासू वृत्ती व गरजवंताला योग्य वेळी योग्य मदत या कारणांनी त्यांची मूर्ती (शरीरयष्टी) लहान असली तरी कीर्ती महान होती.

इकडे घरातही माझी ताई... आपली गृहलक्ष्मीची/सहचारणीची जबाबदारी योग्यपणे निभावत होती.

दोघांनी सर्व मुलींचे योग्य पालनपोषण केले, त्यांना योग्य शिक्षण दिले व उत्तम संस्कार देत आपले कर्तव्य पूर्ण केले.

सर्व मुलींची योग्य वेळी लग्नेही केली. आमच्या छाजेड परिवाराचे ज्येष्ठ जावई असल्याने आम्हां सर्वांनाही त्यांचे योग्य मार्गदर्शन लाभत असते.

अशी ही खरी... या युगातली 'लक्ष्मी-नारायणाची' जोडी, असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही...

असो...

दोघांनीही आयुष्याची गाडी योग्य रितीने सांभाळत, देशविदेशांत भरपूर पर्यटन केले. नातेवाईक आणि मित्रमंडळी यांची नाती जोपासली. छंद जोपासले, लिखाण केले, आपण मिळविलेले ज्ञान दुसऱ्याला देत राहिले.

आणि अशी ही... आमची आदरणीय जोडी आता एकमेकांना वेळ देत निवांतपणे व आनंदाने लवासात आपले आयुष्य जगते आहे.

खरे जीवन कसे जगावे, हे एक मूर्तिमंत उदाहरण आहे.

उभयतांना उर्वरित आयुष्यासाठी आमच्या अनेक शुभेच्छा. धन्यवाद!

किशोर छाजेड

बिबवेवाडी, पुणे ३७.

९८५०५६६९०४

Shri Punambhai and Sau Pushpalata on the back-drop of their cruise ship (Carnival Legend) to Alaska in 2016 enjoying "Adarsha Jeevan" as described by the Writer Shri Kishore Chhajed.

भाग ५ - लेख १५

ताई, दसर आणि पाठीवर पडलेला धपाटा

Shri Kishore Chhaged, the Writer with his spouse and three sisters (R to L): Sau Pushpalata Singavi, Sau Bharati Choradia, Shri Kishore & Sau Pushpa Chhaged and Sau Mangala Achaliya

...आम्हां ९ बहीण भावंडांमध्ये माझी ताई म्हणजे सौ. पुष्पलता ही बहिर्णीमध्ये सर्वात मोठी. त्यामुळे ती घरात आईच्या बरोबरीने, जबाबदारीने, रोज सकाळी नळावरून पाणी भरण्यापासून सर्वांचे कपडे-भांडी, धुण्यापासून सर्वांसाठी नाष्टा-जेवण इत्यादी कामांसाठी मदत करायची. एवढे करून पुन्हा शाळेतही जात होती.

तसा मला तिचा सहवास तिच्या लग्नाच्या आधी पाच ते सहा वर्षांचाच मिळाला. पण तिचा तो सहवास फार लाडाचा होऊन गेला. खास... 'ते दसर व तो प्रेमाचा धपाटा' कायम स्मरणात राहून गेला.

मी लहान असल्याने मला शाळेत घेऊन

जाण्यापासून व परत आणणे, खाऊपिऊ घालणे, अभ्यास घेणे तीच करायची.

त्या वेळी तिला कोठेही एकटीने बाहेर जाण्यास परवानगी नव्हती. त्यामुळे बऱ्याच वेळा मी तिच्याबरोबर जात असे. कधीकधी ती मला तिची खास मैत्रीण अरुणाकडेही घेऊन जायची. तेथे मला खाऊ मिळायचा. तिला भरतकामाची फार आवड होती. तिने माझ्यासाठी फुलांचे सुंदर भरतकाम केलेली कापडाची एक पिशवी, छानसे 'दसर' म्हणून तयार करून दिली होती. ते 'दसर' माझ्या अजूनही आठवणीत आहे.

एकदा मी शाळा सुटल्यावर ताई न दिसल्याने

एकटाच घरी निघालो. रस्त्यात गारुड्याचा खेळ चालला होता. मी तो खेळ पाहत बसलो. ताई मला शाळेत घेण्यासाठी आली. तिथे मी तिला दिसलो नाही. तिने मला शाळेत सगळीकडे पाहिले. इतर मुलांना माझ्याबद्दल विचारले. मी केव्हाच गेल्याचे त्यांनी सांगितले. माझी ताई घाबरली, रडू लागली. आजूबाजूला, इकडेतिकडे पाहत घराच्या दिशेने निघाली.

रस्त्यात तिला एका ठिकाणी गर्दीत माझे ते 'दप्तर' दिसले. तशी ती तिथे माझ्या पाठीशी आली आणि तिने माझ्या पाठीवर एक जोरदार 'धपाटा' घातला. मला काही कळलेच नाही. मीही घाबरलो. पाठीमागे पाहिले तर माझी ताई. लागलीच मला जवळ घेऊन रडू लागली. तिचा तो माझ्या पाठीवर पडलेला प्रेमाचा, काळजीचा 'धपाटा' मला आजही लक्षात आहे.

पुढे तिचे वयाच्या १८व्या वर्षी लग्न झाले आणि आमचं घर मला ताईविना अधुरं, सुनंसुनं वाटू लागलं.

पुढे अनेक वेळा सुट्टीत मी तिच्याकडे मुलुंडला, ठाण्याला, राहावयास जात असे. तिथेही ती माझे फार लाड करायची, माझ्यावर प्रेम करायची.

अशी माझी ताई आजही आमच्या सर्व बहीण-भावंडांच्या सर्व सुखदुःखांत, आजारपणात विचारपूस करत असते...

तसे... आमच्या ताईला चारही मुली, पण तिने वंशाचा दिवा मुलगा नसल्याचे कुठलेही दुःख किंवा खंत न बाळगता आमच्या जीजार्जीच्या साथीने सर्व मुलींचे योग्य पद्धतीने पालनपोषण केले. मुलींची लग्नकार्य योग्य वेळी केली. त्या मुलीही आपापल्या संसारांत आनंदाने रममाण झाल्या. तसेच त्या मुली व सर्व जावईही ताई व जिजार्जीची वेळोवेळी काळजी घेतात.

अशा ह्या माझ्या 'ताई'बद्दल मला असे म्हणावेसे वाटते की -

परी 'ती' वडिलांची...

अन् सावली जणू 'ती' आईची...

ही कविता आहे माझ्या 'पुष्पाताईची'...

कधी चूक होता माझी,

ताई बाजू घेते माझी...

गोडगोड शब्द बोलून...

पाठी 'धपाटा' देते तोलून...

ताई शब्दातच आहे

माया प्रेमळ आईची

जन्मोजन्मी लाभो साथ

मज या माझ्या पुष्पाताईची...

किशोर छाजेड

भाग ५ - लेख १६

चंदा मामा

Writer of the article Ms Vasantiben Shah with the other two sisters of Shri Punambhai
(R to L): Ms Chanchalben Shah and Ms Panabai Bhansali.

श्रीशांतीनाथाय नमः। श्रीशंखेश्वर पार्श्वनाथाय नमः।
श्रीओशीयामाताने नमः। श्रीकरणीजी माताने नमः।

पूर्णिमाके दिन खान्देश के एक छोटे गाव मे छोटे भैय्या का जन्म हुवा था। पानी को कई लोग जल कहते है, तो कई लोग कहते है नीर। हमे हमारे छोटे भैय्याका वृत्तान्त लिखने का अवसर मिला उसे तो हमारे तकदीर कहते है।

वैसो तो बचपन मे बच्चे हसते खेलते बडे हो जाते है। कहा वक्त निकल जाता मालुमही नही पडता।

भैय्याने बचपनसे ही खुदकी होशीयारी से आगेआगे बढ़ते अपना जीवन खुदके पावपर ही बढ़ाया। कॉलेज मे लेक्चर देने जाते थे। चार्टर्ड

अकाउंटंट बने थे। उम्र के लिमिट के बाद उन्होने रिटायरमेंट ले लिया। माता-पिताजी की सेवा मे जिंदगी बिताते उन के जीवन मे एक पुष्प खीला। उसका नाम भी पुष्पाबेन है। भाभी के जीवन मे चार कलीया खिली। वहभी एकसे बढ़कर एक होशीयार है।

भैय्या लोकसेवामें निवृत्त रहते है। उन्होने तालाब बहोत बनवाये। नर्सरी बनाई। मेरी बडी लडकी की कॉलेज की आगे की पढाई करवाने के लिए उन्ही के आग्रह से पाच साल ठाणा में उनकी साथ मे रुकाया। उनकी चारो कलियों के साथ मेरी बेटी का वक्त अच्छा निकला। आज वो भी उन के बच्चों के साथ अक्टीविटी

मे और धर्म मे मशगुल रहती है। माता-पिताजीके साथ मामाजी के भी उसे संस्कार मीले है।

बचपनमे हम भाई-बहन सब गाव के खेत मे चलके जाते थे। नाश्तापानी, चटनी-रोटि-खीचीया-कैरी-आम वगैरे सब डब्बे भरके ले जाते थे और बहोत मजे करते थे।

वो बचपन की मीठी यादे, मीठे पल हमे वापस मीले ऐसी भगवानसे प्रार्थना करती हूं। भैय्या-भाभी हरेक प्रसंग मे आकर खडे रहते है। फ्रेन्ड्ससर्कलमे भी उन्होने बहोत आगे नाम बढाया है। जवानीमे उन्होने बहोत कष्ट कीये। अब दोनो जन निवृत्त होकर वर्ल्ड टूर भी कर ली है। और अभी लवासा मे, मिनी

काश्मीर मे रहते है। मै भी छह दिन वहां रुककर आयी हूं।

सूरज की हर किरणे आप को प्रकाश दे। बगीचे के हर फूल आपको खुशु दे। परंतु हम आप को दे तोभी आप को क्या दे? मगर देनेवाला आपकी ढेर सारी खुशीया दे। ढेर सारी खुशीया दे! अंतमे अब रक्षाबंधन आ रही है। बहोत बधाई हो।

भैय्या मोरे राखीके बंधनको निभाना.... निभाना। देखो ये नीजली भाई को न भूलाना।

भैय्या-भाभी दोनोको खुब शुभेच्छा।

वासंतीबेन के. शाह (सेलवासा)

Writer of this article Smt Vasantiben Shah and that of the next one Smt Chanchalben Sancheti with Sau Pushpalata and their nieces on the left-hand sofa Sau Usha Chandaliya and Smt Sunanda Parakh at one of the family functions.

भाग ५ - लेख १७

मेरे भैया

Writer Smt Chanchalben Shah with her Bhaiyya Shri Punambhai and other members of the extended Singavi family (R to L: Smt Chanchalben, Sau Pushpalata, Sau Priyank Shrenik (standing), Shri Punambhai holding in his lap with Priyanka's younger son, Smt Kamalabai, Smt Pawanbai Shri Satish Singavi.

हमारे बचपन में परिवार की आर्थिक स्थिति यथातथा ही थी। फिर भी हमारे माता-पिता ने हम सब भाई-बहन को अच्छी पढ़ाई के अवसर प्राप्त कर दिये! वैसे उस वक्त की समाज व्यवस्था के अनुसार हम सब बहनो की शादियाँ जल्दी से की इसलिए बहुत आगे नहीं पढ़ पायी। पर हमारे तीनों भाइयों ने अच्छी पढ़ाई और संस्कार लेते हुए हमारे परिवार का नाम रोशन किया। उसमे मेरे छोटे भैया, जो मेरे से उम्र में चार बरसों से बड़े है- सबसे आगे जाकर सी.ए. होकर बम्बई जैसे शहर में प्रॅक्टिस करने लगे। अहमदनगर निवासी छाजेड़ परिवार की सुकन्या हमारी

भाभी बनकर आने से पुरे परिवार में खुशिया छा गयी!

हमारे परिवार से बम्बई जाकर स्थित होनेवाले वह पहले शाख्स होने की वजह से हम सब भाई-बहनो के बच्चे भी उन्ही के मार्गदर्शन और साथ में रहकर पढ़कर आगे बढ़े। अपने मिलनसार स्वाभाव की वजह से उन दोनों ने हमारे परिवार का समाजसेवा का व्रत भी बखूबी निभाया।

मुलुंड जिमखाना जैसी संस्था स्थापित कर के मुलुंड में बच्चों से लेकर हर उम्र के नागरिकों के लिए क्रीडा व्यवस्था का निर्माण किया। उसी तरह से हरियाली जैसी संस्था की निर्मिति करते करते हुए ठाणे-बम्बई

परिसर में लोगों के सहयोग और श्रमदान से लाखों पेड़-पौधे लगाकर प्रकृति का रक्षण करने का महत्वपूर्ण काम करते आये। अध्ययन, अध्यापन, समाजसेवा आदि हर क्षेत्र में उन्होंने अपनी मुहर लगाई। दुनियाभर में भ्रमण करते हुए कई किताबें भी लिखीं ताकि खुद ने पाया हुआ ज्ञान, अनुभव और आनंद औरों को भी प्राप्त कर देवे!

चार कन्या रत्नों को जन्म देकर अच्छी पढ़ाई और संस्कार देते हुए उनको भी समाजसेवा का व्रत देना मेरे भाई-भाभी की बड़ी उपलब्धि रही है। अब ज्येष्ठ पर्व में प्रवेश करने के बाद लवासा जैसे सभी तरह के

प्रदूषण से मुक्त ऐसी जगह पर वह आनंद से अपनी जिंदगी गुजर रहे हैं!

उन्होंने लिखे हुए पत्र हमारे और बच्चों के लिए अच्छा जीवन जीने के वस्तुपाठ बने हुए हैं!

किसी अगर आदर्श और आनंददायी जीवन जीना है तो वो मेरे भैया-भाभी से सीखें ऐसा ही मैं आखिर में कहना चाहूंगी!

भगवान मेरे भैया और भाभी को एक अच्छा और निरामय जीवन जीने के लिए लंबी उम्र देवे, यही मेरी और मेरे परिवार की प्रार्थना है।

चंचलबेन संचेती, उम्बरगाम, गुजरात.

Smt Chanchalben Sancheti with her eldest Bhabhi Smt Kamalabai Nemichand Singavi.

भाग ५ - लेख १८

दूरद्रष्टा, आत्मनिर्भर प्रकृतिप्रेमी श्री. पुनमचंदजी सिंगवी

Writer Shri Gautamchandji Parakh, a Scholar on Jainism from Rajnandgaon with two of his grand-children at Dhule Sambhav & Nipun Singavi.

तिरंगे झंडे में हरा रंग हरियाली, समृद्धि का प्रतीक है। धरती जब हरीभरी बन जाती है, लगाये गये पौधे जब विकसित होने लगते हैं, धन्यधान्य से परिपूर्ण होने का विश्वास दृढीभूत होता है, समृद्धि चौखट पर आकर खड़ी हो जाती है। साथ ही पूनम का चाँद जब परिपूर्णता के साथ मानो मंद-मंद मुस्कान लिये रात्रि में उजाला करने लगता, अंधियारा छट जाता है।

हरियाली और पूनम के चाँद की शीतल रोशनी के प्रतीक है आदरणीय पुनमचंदजी सिंगवी। जीवन भर उन्होंने पेड़-पौधों से प्यार किया और कर रहे हैं जिनका मन मंदिर से मानो हरियाली अर्थात् प्रेम, स्नेह, भाईचारा की किरणे प्रस्फुटित हो रही है।

जिन्होंने वृक्षारोपण का महाअभियान चलाकर सर्व साधारण को भरपूर ऑक्सिजन उपलब्ध करवाना मानो उनके जीवन का लक्ष्य बन गया है। ऑक्सिजन, औषधी, अपनत्व, छाया, जडीबूटी के साथ जीवन जीने की आवश्यकता की पूर्ति का दूसरा नाम ही हरियाली है। काश, हमारा मन हराभरा हो जाता! क्रोध, मान, माया, लोभ, ईर्ष्या, कपट से दूर मन महकने लगता। साथ ही, अहिंसा, सत्य, समन्वय, अपनत्व, उदारता की खुशबू से हमारे जीवन में आने लगती तो शायद श्रद्धेय पुनमचंदजी सिंगवी का पुरुषार्थ व आचरण हम सब के लिए प्रेरणास्रोत बन जाता है। उन्होंने सी.ए. की उच्च

शिक्षा उस जमाने में प्राप्त की जब शिक्षा प्रसार बहुत कम था। मेधावी, प्रतिभा के धनी श्री. पुनमचंदजी सिंगवी की प्रतिभा से परिवार समाज, राष्ट्र भी गर्व करने लगा। सन्मार्ग के राही, कठिन परिश्रम के प्रतीक बनकर मानो उन्होंने ने अपने जीवन को ही धन्य बना लिया। लेखनकार्य से आपश्री ने वनस्पति जगत को नई पहचान दी है।

मुझे गर्व है कि मेरी प्यारी बिटिया तनु वर्धमान सिंगवी के वे दादा ससुर है। मुझे लगता है कि ऐसा पथ प्रदर्शक पाकर सम्पूर्ण सिंगवी परिवार ही गौरवान्वित हो रहा है। बिटिया तनु वर्धमान सिंगवी जब उनकी चर्चा करती है तो लगता है कि ऐसा पितृ पुरुष उसके सौभाग्य की निशानी है। जिन्होंने ने बेटी

बचाओ बेटी पढाओ के अभियान में अपनी बेटियो को पढाकर संस्कार देकर ऊँचे मुकाम में पहुंचा दिया है। मेरी स्मृति पटल पर स्व. श्री. नेमीचन्द जी सिंगवी की स्मृतिया उभर कर आ गई। स्व. श्री. नेमीचन्द जी सिंगवी, पुनमचन्दजी के अग्रज भ्राता थे। उनके संस्कारों का प्रतिबिम्ब मानो पुनमचन्दजी में समाहित हो गया है।

मेरा सम्पर्क भी उनसे यदाकदा होता रहा है। उनके विचारो मिशन व कर्तव्यनिष्ठता का मैं कायल रहा हूँ। उनको मैं प्रणाम करता हूँ। प्रभु से प्रार्थना करता हूँ कि वे दीर्घायु हो, स्वस्थ रहे, प्रसन्न रहे और हम सबका पथ प्रदर्शन करते रहे।

श्री. गौतम पारख

‘Atmanirbhar Prakruti Preme Punambhai’ in the midst of nature.

Part V - Chapter 19

Our incredible Nanaji-Naniji

Nirali and Saloni with their 'Incredible Nanaji-Naniji' and Sanjay-Vidya Nahar parents on the deck of cruise ship to Alaska 'Carnival Legend' during August 2016.

What Nanaji and Naniji have built for our family is truly incredible. I have countless memories of visiting India and spending time at Flower Valley playing games with Nanaji/Naniji and eating all the delicious food that Naniji would feed us. They both have always been extremely supporting and loving from near and far. I was especially inspired by them both after Nanaji organized a panel during our last visit to India in Jan 2023 where we learned more about their early married life and then raising 4 daughters. I was amazed by how much Naniji managed at home for not only her immediate family but extended and

distant family as well. And then what Nanaji has given back to the community has made an impact on me to do the same in my future. I remember a few trips back when we were able to participate in one of his projects in planting tree saplings – it was incredible to see all the people that came together for the cause. Lastly, I can see Nanaji and Naniji's desire to travel has passed down the generations as well. Because of what they exposed their daughters to has also trickled down to us grandkids to go out and see the world, for which I am very grateful.

Nirali Nahar
30th August 2023

Part V - Chapter 20

Our Energetic Nanaji & Naniji

Writer Saloni with her 'Energetic Nanaji-Naniji', parents and elder sister on the cruise ship 'Carnival Legend' to Alaska celebrating Bharat's Independence Day on 15th August 2016 (R to L): Nirali, Saloni, Nanaji, Naniji, Vidya & Sanjay Nahar.

The beginning of my memories with Nanaji and Naniji take place at Flower Valley. I remember all the countless times Nanaji picked us up from the airport and Naniji greeted us upon arrival. Then we would spend time playing cards, watching TV, sitting on the swing, and taking in the sun from the terrace. I've also enjoyed traveling with Nanaji and Naniji from the Rocky Mountains to Alaska. Nirali and I are so lucky to have spent time with Nanaji and Naniji both at their home and at ours. In our most recent visit, we had the wonderful opportunity to

spend lots of time together in Lavasa, playing table tennis, carrom, and walking around town. I'm grateful for all the time we get to spend together, especially when living on different continents. Nanaji always has energy to play a game or plan the next outing. Naniji has never failed to make sure we're always eating a diversity of food every day and are taking good rest. I'm lucky and grateful to have learned how to give selflessly from both Nanaji and Naniji.

Saloni Nahar
30th August 2023

Part V - Chapter 21

Guiding Lights : Nanaji and Naniji

Writers Kashyapi and Chinmay seeking blessings of their 'Guiding Lights' Nanaji-Naniji at Mulund on the arrival of their new Audi car.

In tribute to Nanaji, we gather
near,
To craft a heartfelt homage, so
sincere.
More than our grandpa, you're an
inspiration so bright,
You've lit up our lives with your
radiant light.
Through the years, your spirit stays
young,
In your presence, our hearts are
sprung.
Guidance, encouragement, support,

you bestow,

On diverse topics, you converse
and help us to grow.

Your life's a journey, truly unique,
A Chartered Accountant, a name
you did seek.

Devoted husband and father, four
daughters you've raised,
Independence and strength in their
hearts you've praised.

'Hariyali' stands as a testament to

Kashyapi & Chande enjoying cycling in the natural surroundings of Lavasa during their visit to their Nanaji-Naniji (Punambhai & Pushpalata).

your aim,

For social welfare and the world's
eco-flame.

Your values shine brightly, leaving
a trace,

A positive mark on this global
space.

Your knowledge and zest, they
deeply inspire,

With foresight, you planned, never
to tire.

Retirement in Lavasa, a vision so
grand,

Enjoying the fruits of your hard-
earned land.

At 80, you play, in tournaments
you shine,

Table tennis, carrom, our hearts
you entwine.

We're enthralled by your travels,
vast and wide,

In discovering nature's gems, you
are our go-to guide.

Books and articles, your written
creations so splendid,

Beyond words, your work has
touched and impacted.

Serving both people and nature,
your legacy shines,

A beacon of inspiration, for all
times.

In tandem with Nanaji, there's
Naniji so dear,
Loving, caring, a presence so clear.
A pillar of strength, her support
unwavering,
Her affection on us grandkids,
she's constantly showering.
A wonderful cook, always ready,
with laughter to share,
Her presence adds warmth and
happiness everywhere.

Together you both stand, an
extraordinary pair,
Grandparents so special, a bond so
rare.

With hearts full of love, we hold
you in awe,
Your legacy of wisdom and love,
forever our law.
With love and gratitude, our hearts
take flight,
For the lessons you teach, the
insights so bright.
In your footsteps, we learn and
strive,
Grandparents, you're the reason we
feel so alive.

Kashyapi & Chinmay Chande
Mumbai, 14th September 2023

भाग ५ - लेख २२

श्री उत्तम का अनमोल रतन

Writer Sau Navratna with her spouse Shri Satish Singavi with Shri Punambhai and Sau Pushpalata at latter's Lavasa Residence.

‘महिमा तेरी क्या कहूँ, महिमा से तू महान’ जी हाँ आज हम बात करेंगे हमारे परिवार के लाडले, सब के चहेते काका जी श्री. पुनमचंदजीसा सिंगवी! आप के बारे में लिखने के लिए समझ नहीं आता कहाँ से शुरू करे और कहाँ खत्म! पर फिर भी एक छोटा सा प्रयास। आपका जन्म खानदेश के इलाका धुलिया के छोटे से गाँव फागना में हुआ। आपकी माता का नाम शिराबाई एवं पिता स्व. श्रीमान उत्तमचंदजीसा सिंगवी। आपने अपना प्राथमिक शिक्षण फागना में पूर्ण किया। बचपन से ही आप में प्रतिभावान विद्यार्थी के लक्षण दिखाई देने लगे थे।

एक छोटे से कस्बे (फागणा) से निकलकर अपनी बुद्धि की गहराईओं को लाँघते हुए एक महानगरी बंबई में सी.ए.की पढाई कर के अपनी पहचान बनाना अपने आप में एक बडी चुनौती, आपने सहर्ष और सफलतापूर्वक पार की। और मुंबई को ही अपनी कर्मभूमी बना ली।

पढाई के दरमियाँ माता पिता एवं बडे भाईसाब स्व. श्री. नेमीचंदजी एवं स्व. श्री. हुकुमचंदजी का भी आपको हर समय, हर वक्त आशीर्वाद एवं साथ रहा।

चेहरे पर साधना की तपित निस्पलता, और दो भौंहो के बीच काले तील का होना अपने आप में

आपका भाग्यशाली होना सिद्ध करता है।

मराठी में कहते हैं 'मूर्ती लहान पण कीर्ती महान' इस प्रकार आपका व्यक्तित्व और कृतित्व भी सदाबहार रहा है। सहजता, सरलता और ममता का मणिकांचन योग आप में फुटफुटकर भरा है।

आपके जीवन का हर पन्ना ज्ञान का खजाना है। सतत उद्यमशील रहना आपकी विशेषता रही है। आप में ऊर्जा, उत्साह, और उमंग का त्रिवेणी संगम रहा है।

आपमें जीवन की गहराई और उँचाई दोनों के दर्शन एक साथ होते हैं। मन अनायास ही कह उठता है -

‘ऐ चाँद, तू इतना गुमान न कर,

हमारे परिवार में भी एक चाँद है।

तुझ में तो दाग है, पर वो बेदाग है।’

आपकी जीवन संगिनी सौ. पुष्पाजी सिंगवी इनका भी आपको हर समय अभूतपूर्व सहयोग रहा है। हर वक्त वे साये की तरह आपका साथ निभाती रही हैं। सौ. पुष्पाजी का हँसमुख चेहरा, अबोल व्यक्तिमत्त्व आप को उँचाई तक ले जाने में सफल रहा है।

माँ के ममतामयी रूप में सौ. पुष्पाजी ने अपनी चारो सुपुत्रिया सौ. विद्या, सौ. वीणा, सौ. विभा एवं सौ. तृप्ति; चारों कन्याओं की परवरिश तथा उन्हें संस्कारशील बनाने में आप काफी सजग रही हैं।

आज आप की चारो बेटियाँ अपने अपने परिवार के साथ कर्तव्यों को बेहतर ढंग से निभा रही हैं, और देश विदेश में आपका नाम रोशन कर रही हैं। आपके कन्याओं की योगसाधना में विशेष रुचि रही है। धार्मिक संस्कारों में भी ये पीछे नहीं हैं।

आपके चारो जमाईराजा भी प्रतिभाशाली व्यक्तिमत्त्व एवं कृतित्व के धनी हैं। चि. संजय जी, चि. सुनिल जी, चि. हितेश जी एवं चि. मोहित जी। आपकी नातिन कु. निराली, सलोनी, कीमया, कायम, काश्यपी, चिन्मय एवं रिती ने आपके परिवार को

चाँद-सितारों से सजा दिया है।

आपका दांपत्य जीवन भी परस्पर त्याग, प्रेम व समझ, सन्मान से सराहनीय है।

आप दोनों ने काफी सारी विदेश यात्राएँ भी की। उसमें भी आपका संशोधन स्वभाव अपना परिचय देता रहा है।

‘मुलुंड कॉलेज ऑफ कॉमर्स’ में आप प्रोफेसर रह चुके हैं। हरियाली के माध्यम से भी अपने बहुत कार्य किया है। आपने ‘हरियाली’ की लायब्ररी भी चलायी है। आपको पर्यावरण प्रेमी के नाते अनेको ट्रॉफिया भी मिली हैं एवं सत्कार भी हुए हैं।

‘स्पन पाइप असोसियेशन’ की स्थापना भी आपके करकमलो द्वारा हुई। आपने ‘असोसियेशन’ की अध्यक्षता भी बखूबी निभायी।

‘मुलुंड जिमखाना’ खडा करने में भी आपका बहुत बडा योगदान रहा है। उंचे सपने और लगन के साथ की गई कड़ी मेहनत आप को सफलता की दहलीज पार कराती गई।

मेरे परिवार में बीमारी की वजह से मेरे पोते को बंबई में अस्पताल में रखना पड़ा, तब आपका जो सहयोग रहा है उसके लिए तो कोई शब्द ही नहीं है।

घर की खुशहाली के लिए आपका समर्पण भाव सराहनीय एवं वंदनीय है। स्वयं के सुखों की परवाह न करते हुए आपने हमेशा दूसरों को खुशी बाँटना पसंद किया। माता पिता का आशीर्वाद, पारिवारिक जन, स्नेहीजन और इष्ट मित्रों से प्राप्त संबल आप को हमेशा कामयाबी देता रहेगा। कहते हैं ना,

‘जिंदगी न केवल जीने का बहाना,

जिंदगी न के केवल साँसों का खजाना है।

जिंदगी है सिंदूर पुरब दिशा का,

जिंदगी का काम है सुरज उगाना।’

आपने जिंदगी को तो सुरजसम प्रकाशमान बनाया

ही है। आप के प्रति हमारा स्नेह, श्रद्धा, समर्पण, भक्ति जब पल्लवित एवं पुष्पित होती है तो वह विनयी बनकर व्यक्ति को झुका देती है और वंदनीय बना देती है। ऐसे व्यक्ति के प्रति हमारा मस्तक स्वयंस्फूर्त झुकने लगता है।

दुसरोँ को श्रेय देना भी एक कला है, साधना है, दुसरोँ को अपनी प्रगति का अंग मानना भी एक सद्गुण है। इसी कारण आप परिवार में एक श्रेष्ठ व्यक्ति बन गये है, जीवन में आपने हमेशा सच्चाई का साथ दिया है। कहते हैं कि सत्य की नाँव डगमगाती जरूर है पर डूबती नहीं है। दानशूर व्यक्तिमत्त्व, विनयभाव, उदारता, सहअस्तित्व की भावना समता, सरलता और

सद्गुणों का भंडार होने के कारण आपको सिंगवी परिवार का 'कोहिनूर हिरा' कहना भी अनुचित नहीं होगा।

'तेज आपल्या कार्याचे आज दीपस्तंभासमान भासते जोश पाहुनी कामातला, तरुणाई ही लाजते'!

असे हे प्रेमळ व्यक्तिमत्त्व व आपला आशीर्वाद आमच्या माथ्यावर आहे. यातच आमचे जीवन सकल आहे.

अंत में इतनाही कहूँगी 'इन परिमित शब्दों में अपरिमित श्रद्धा सँजोकर हम आप के दीर्घकालीन, निरोगी जीवन की मंगल कामना करते हैं।'

सौ. नवरतन सतिषजी सिंगवी
धुलिया

भाग ५ - लेख २३

माझे आजोबा

Writer Shrenik Singavi with his 'Ajoba' Punambhai at Lavasa.

‘प्रेम ही सर्वांत मोठी भेट आहे जी एक पिढी दुसऱ्या पिढीला देऊ शकते’, ही म्हण खऱ्या अर्थाने आजी-आजोबा आणि नातवंडे यांच्यातील बंधाची कबुली देते. हे जग कितीही वेगवान झाले, तरी हा बंध टिकून राहतो. आमचे आजी-आजोबा हे आमच्या आयुष्यातील आमचे मोठे आधार आहेत.

पुनम दादासा यांना मी नेहमी माझ्या वडिलांच्या नजरेने पाहिले, वडिलांसाठी दादासा म्हणजे एक आदर्श व्यक्तिमत्त्व. दादासा, धुळे येथे येणार असे कळताच जोरदार तयारी, साफसफाई होते. त्यांना आवडणारी वस्तू घरात तयार होते, त्यांचे येणे ही सर्वांसाठी आनंदाची बाब असते.

पुनम दादासा येणार असतील तेव्हा आजोबा

म्हणत, ‘आज पुनम येणार आहे, त्याला आवडेल तो मेनू करा.’ ते लहान भाऊ म्हणून त्यांच्यावर खूप प्रेम करत आणि पुनम दादासाही नेहमीच त्यांना थोरल्या भावाप्रमाणे आदर आणि प्रेम देत. दादासा यांनी जी प्रगती केली ती पाहून माझ्या आजोबांना त्यांच्याबद्दल खूप अभिमान वाटे. म्हणतात ना कुटुंबाचे प्रेम हा आयुष्यातील सर्वांत मोठा आशीर्वाद आहे.

आम्हां सर्व सिंगवी परिवारासाठी पुनम दादासा हे सेलिब्रिटी आहेत, ज्याप्रमाणे फागणेसारख्या गावातून, सर्वसामान्य कुटुंबातून येऊन त्यांनी स्वकष्टाने आणि हिमतीने प्रगती केली आणि विविध भूमिका आयुष्यात निभावल्या, त्या पाहून मी नेहमीच

त्यांच्यापासून प्रेरणा घेण्याचा प्रयत्न करतो. ते खूप रूढिवादी नाहीत, ते नेहमी आधुनिक आणि व्यावहारिक दृष्टिकोण ठेवतात. कुठल्याही गोष्टीची खूप हळहळ व्यक्त करत बसणे आणि कुठल्याही बाबतीत खूप मोह ठेवणे ते टाळतात.

त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू मी सर्वांकडून ऐकले आणि अनुभवले आहेत. ते स्वभावाने प्रेमळ, शिस्तशीर आणि तत्त्वनिष्ठ आहेत. दादासा कधीही कुणाबद्दल निरर्थक बोलत नाहीत, विनाकारण कुणाचीही निंदा करणे त्यांना आवडत नाही. ते नेहमी नवीन काय शिकत आहोत आणि नवीन काय करता येईल याबाबत चर्चा करतात. कुठलेही नवीन काम करताना ते नेहमी उत्साही असतात, तसेच नेहमी सकारात्मक दृष्टिकोण ठेवतात. 'हरियाली' नावाची संस्था एका चळवळीप्रमाणे त्यांनी सर्वांना सोबत घेऊन सुरू करून मोठी केली हे त्याचे मोठे उदाहरण आहे. त्यांनी त्यांच्या आयुष्याच्या सर्व भूमिका अशाच हसतखेळत आणि मेहनतीने पूर्ण केल्या, पण मी त्यांना कधीही स्वतःची स्तुती स्वतः करताना पाहिले नाही. कुणासाठी काहीही न बोलता खूप काही करून जाणे, हे करताना मी दादासांना पाहिले आहे.

सुरुवातीपासून स्वतःचे निर्णय स्वतः घेणे, आपल्या आयुष्याचे नियोजन करणे, आपल्याला काय करायचे आहे याची स्पष्टता ठेवणे, व्यावसायिक आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडणे, समाजासाठी काम करणे, मुंबईसारख्या व्यग्र शहरात असूनही वेळोवेळी सर्व नातलगाना भेटणे,

स्वतः गाडी चालवण्याचा छंद जोपासून देशभर फिरणे, पुस्तकं लिहिणे, सर्व समारंभांना उपस्थित राहणे आणि शेवटी कधी थांबावे हे सर्व दादासांनी ज्याप्रमाणे केले, ते निश्चितपणे कौतुकास्पद आहे आणि त्यातून सर्वांना खूप शिकण्यासारखे आहे.

असे आपले खऱ्या अर्थाने यशस्वी आणि समाधानी आयुष्य जगताना, त्यांनी खूप लोकसंग्रह केला आणि सर्वांशी प्रेमळ संबंध जपले, सर्वांना बरोबर घेऊन पुढे जात राहिले. त्यांच्यासारखे आत्मनिर्भर आणि अजातशत्रू व्यक्तिमत्त्व घडण्यासाठी पूर्वपुण्याईची तितकीच जोड लागते.

पर्यावरणाशी असलेले त्यांचे प्रेम पाहता त्यांनी आता लवासा येथे स्थायिक होण्याचा निर्णय घेऊन दाखवून दिले की आपण उतारवयातही जे आवडते ते करत आयुष्य जगू शकतो, शेवटी माणूस हा मनाने तरुण असला पाहिजे, नाही का? त्यांचा 'पासष्टीनंतरचे आयुष्य' हा लेख सर्वांनी वाचावा असाच आहे. त्यांच्यासारखी कर्तृत्वाची उंची असलेली व्यक्ती आपल्या परिवारातील आहे याचा आम्हां सर्वांना आनंद आणि अभिमान आहे.

त्यांनी आजपर्यंत स्वतःचे मानसिक आणि शारीरिक आरोग्य हे उत्साही आणि व्यग्र राहून खूप छान टिकवले आहे. मी त्यांना पुढील आयुष्यासाठी शुभेच्छा देतो की ते असेच आनंदी आणि स्वस्थ राहोत, आणि सर्वांना त्यांचा दीर्घकाळ सहवास मिळो!

श्रेणिक सतीश सिंगवी, धुळे.

(श्री पुनम सिंगवी यांचा नातू) ९४२२९७०००७

भाग ५ - लेख २४
मनोगत, काकांसाठी

Writer Sau Sangeeta Abhay with her Sister-in-law Sau Sangita Ajit Singavi (L to R).

आदरणीय पू. काकासा,
२४.११.१५
सविनय नमस्कार,

आज थहरीआंविचा आपल्याबद्दल लिहिलेला दिघे सरांचा लेख वाचला अन् मन भारावून गेले. आपल्या कुटुंबातील ग्रेट व्यक्तिमत्त्वाबद्दल दुसऱ्या व्यक्ती त्यांचं मनोगत व्यक्त करतात तर आपण का नाही करू शकत? कारण जे मनात असतं ते लेखणीतून व्यक्त व्हायलाच हवं आणि ते त्या व्यक्तीपर्यंत पोहोचावं अशी माझी इच्छा आहे.

आपल्या जन्मापासून ते आत्तापर्यंतच्या आयुष्याबद्दल सर्व गोष्टी ह्या लेखातून ज्ञात झाल्या.

माझ्या आत्तापर्यंतच्या आयुष्यात मी खूप थोड्या व्यक्तींना मानते, त्यात काकासा आपलं स्थान अग्रणी आहे. आपल्या नावापुढे कितीही विशेषणं लावली तरी ती अपुरीच पडतील. माझ्यासाठी आपण ळवशरश्र आहात. 'मूर्ती लहान पण कीर्ती महान' ही उक्ती आपणासाठी यथार्थ होते. कर्मयोगी, मृदुभाषी, शांत, भद्रिक, वक्ता अशा अनेकविद्य उपमांचा हार अर्पण केला, तरी तो लहानच पडेल असे आपले व्यक्तिमत्त्व!

कुठल्याही सफल पुरुषामागे स्त्रीची भक्कम साथ असते, हे काकीसांनी सिद्ध करून दाखवलं. त्या खंबीरपणे आपल्या पाठीशी उभ्या आहेत चारही

मुर्लीना सुसंस्कारित करून थशश्रश्च एर्वीलरीशिव करून त्यांना सक्षम व रश्रश्च र्णीपवशी बनविले आहे. दोन्ही कुळांची नावं त्यांनी रोशन केली आहेत.

लाडू कसाही खाल्ला तर तो गोडच लागतो, तसंच आपल्या आयुष्याचं आहे. कुठल्याही अपसश्रश्चने बघितलं तर ते सुंदरच दिसतं (त्या सुंदर दिसण्यामागचे कष्ट आपल्याला माहीत असतील.)

काकासा, मी आपल्याबद्दल जे काही लिहीत आहे, ते अंतःकरणपूर्वक आहे. अतिशयोक्ती नाही. अजून खूप लिहावेसे वाटते, पण शब्द सुचत

नाहीयेत. नेहमी वाटते आपल्या सान्निध्यात दोन दिवस राहावे, खूप शिकावे, आपले विचार ऐकावेत, पण छे काही गोष्टी मनातच ठेवाव्या लागतात.

दोन ओळी सुचल्या त्या लिहित आहे -
बनकर आपने की हरियाली
रब रखे आपको खुशहाली
दुवा मांगती है पूरी षराळश्रू

सौ. संगीता अभय सिंगवी

Part V - Chapter 25

पुनम सिंगवी आणि निसर्ग

Poet Dr Ravi Achaliya with his father, Maternal Uncle Shri Rajkumarji Chhaged and Shri Punambhai (L to R) at Lavasa in 2023.

पाणी साठवत ढगात
थेंबे थेंबे पावसाच्या रूपात
विजेच्या गर्जेनेत
नद्यांच्या भावनेत
सागरांच्या लाटात
धबधब्यांच्या घाटात
निसर्ग जगत असतो...

झाडाखालच्या सावलीत
चिमण्यांच्या किलबिलीत
वानरांच्या उड्यांत
फुलपाखरांच्या रंगात

पट्टीवाल्या झेब्रात
ठिपक्यावाल्या कोब्रात
निसर्ग जगत असतो...

इंद्रधनुषाच्या सात रंगेत
हवेतील आर्द्रतेत
फुलांच्या सुगंधात
फळांच्या बीजात
पावसाच्या तालावर
झुडपांच्या डोलण्यावर
निसर्ग जगत असतो...

बाळ गोपाळांच्या पुस्तकांत
आजी आजोबांच्या भूतकाळात
नारळाच्या गाभाऱ्यात
पाखरांच्या घरट्यात
जोडप्यांच्या आठवणीत
राज कपूर नर्गिसच्या छत्रीत
निसर्ग जगत असतो...

प्रदुषणाच्या जाळ्यात
वाया जात असलेल्या पाण्यात
पाना फुलांच्या मैत्रीत
ग्यानबाच्या भटकंतीत
लोकांच्या अनुभवात
पुनमजीसारख्यांच्या कर्तृत्वात
निसर्ग जगत असतो... जगत राहतो...

पडझड झालेल्या जंगलात
झीजलेल्या पठारात

Subject-matter of the poem Shri Punambhai beside a lake in 2016.

भाग ५ - लेख २६

पूनम का चाँद

Writer Chi Sambhav (sitting in the front at his family house at Dhule:
(L to R): his mother Tanu, Great Grand mother Smt Kamalabai, Punambhai,
Sau Pushpalata and his father Vardhaman Singavi.

इन दिनों केवल भारत वर्ष में ही नहीं, बल्कि पूरे विश्व में चंद्रमा और भारत के ISRO द्वारा लाँच किए गये चंद्रयान-३ की ही चर्चा हो रही है। तो चलो हम भी करें। जब चाँद अपने पूरे तेज के साथ सितारों को जगमगाते हुए काले आसमान पर चमकता है और अपनी रोशनी तथा शीतलता पूरे विश्व को प्रदान करता है, तब मानो ऐसा प्रतीत होता है कि वो दुनिया की ठोकरे खाएँ, थके हारे लोगों को कुछ कर गुजरने के लिए प्रेरित करता हो। ये तेजस्वी चाँद जब अपने पूर्ण रूप में दिखाई देता है, तब उसे पुनम का चाँद कहा जाता है। ऐसे ही एक

प्रेरणादायक व्यक्तित्व के बारे में मैं आज बात कर रहा हूँ, जो है हमारे आदरणीय दादासा श्री. पुनमचंदजी सिंगवी, जिन्हो ने उच्च शिक्षा का महत्त्व आज से लगभग ५० वर्ष पूर्व समझकर Charter Accountant (CA) की पढ़ाई की।

निडरता से जोखिम उठाते हुए दादासा सपनों के शहर मुंबई आ गये, कुछ बड़ा करने और नाम कमाने की इच्छा से। एक सुशिक्षित व्यक्ति ही शिक्षा के महत्त्व को भली भाँति समझता है। दादासा ने अपनी चारों बेटियों को खूब पढ़ाया - लिखाया, जिसकी बदौलत आज वे चारो आर्थिक रूप से

आत्मनिर्भर है। दादासा खेलों में भी बड़ी रुचि रखते हैं। आप जितने खेलों की कल्पना कर सकते हैं, वे सब उन्होंने खेले हैं।

आप यकीन नहीं करेंगे कि दादासा ने ५० की उम्र के बाद अपनी अधिकतम आर्थिक गतिविधियों को कम करके अपना समय समाज और पर्यावरण को समर्पित किया। उन्होंने कई नौजवानों को उद्यमिता (नवीन उद्योग स्थापना) में सहयोग किया और समाज में ऊर्जा, दर्जा व सफलता प्राप्त करने प्रेरित किया। दादासा ने ठाणे, फागने और धुले जैसे और ना जाने कितने शहरों में वृक्षारोपण का बृहद्

अभियान चलाया। वर्तमान में वे मुंबई जैसे चकाचौंध भरे शहर को छोड़कर लवासा में प्रकृति की गोद में पर्यावरण के समीप रहकर अपनी रिटायर्ड लाइफ बड़े ही आराम व शांति से व्यतीत कर रहे हैं।

दादासा ने जिंदगी में जो हासिल किया उसे कई गुना करके वापस समाज व देश के हित में दिया है। उनका ये आदर्श हमारे लिए भी प्रेरणास्रोत है। आप दीर्घायु और प्रसन्न रहें, और आपका आशीर्वाद हमें सदा मिलता रहें।

**आपका
संभव वर्धमान सिंगवी**

Sambhav with his younger brother Anup and cousin brother Arham Shrenik Singavi.

भाग ५ - लेख २७
हवी होती जशशी मला

Punambhai & Sau Pushpalata on the occasion of celebrating Punambhai's 75th birthday at Mulund organized by their daughters Sau Vidya & Sau Veena (seen in the frame on the right-hand. One rarely sees Sau Pushpalata speaking from the public platform although she is a good orator.

मी सी.ए.ची व्यावसायिक पदवी प्राप्त करायच्या आधीच म्हणजे वयाच्या तेविसाव्या वर्षीच माझे लग्न झाले. त्या वेळी माझी पत्नी जेमतेम अठरा वर्षांची होती. त्या वेळच्या आमच्या समाजातील रिवाजानुसार आणि माझ्या आईची ढासळती प्रकृती लक्षात घेता आमच्या पालकांनीच जवळच्या नातेवाइकांना विश्वासात घेऊन ते लग्न ठरविले होते. मुलांना मुलीला बघून त्यांच्या संमतीने लग्न ठरवायला सुरुवात झालेली होती, तरी तो केवळ एक उपचारच असे. त्यामुळे आणि माझ्या अभ्यासात

व्यत्यय येऊ नये म्हणून मी मुलीला न बघताच त्यास संमती दिली.

त्याचे दुसरे एक कारण असेही होते की माझी भावी पत्नी अगदीच चंद्रासारखी सुंदर असायला हवी, अशी माझी कधीच अपेक्षा नव्हती. मीच जर गव्हाळ वर्णाचा आहे तर माझी पत्नी मात्र गोरीपान आणि खूप सुंदर असायला हवी अशी अपेक्षा करण्याचा मला काहीच अधिकार नाही अशी माझी भावना होती. मात्र ती खरोखरच चंद्रमुखी आणि सुंदर निघाली, हे माझे भाग्यच म्हणायला हवे.

आम्ही दोघेही एक-दोन इंचाच्या फरकाने जेमतेम पाच फूट उंचीचे असल्यामुळे आमच्या दोघांच्याही पालकांना आमच्या अनुरूप वर/वधू कसे मिळतील अशी काळजी वाटायची! त्यांच्या मनासारखी जोडी आणि कुंडली जमल्यानंतर ते कशाला थांबतील?

त्यामुळे झाले मात्र असे की माझे शिक्षण पूर्ण होऊन मला व्यवसायाला सुरुवात करेपर्यंत सुमारे तीन वर्षे मी मुंबईला वसतिगृहात आणि सौ. पुष्पलता आमच्या घरी धुळ्याजवळील फागणे या खेडेगावात राहायला लागलो. त्या काळात माझे मुंबईहून धुळ्याला जाणे साहजिकच बऱ्यापैकी वाढले. सौ.लादेखील वडीलधाऱ्या मंडळींकडून घर चालवायचे शिक्षण मिळाले. त्यामुळे मुंबईला मुलुंड या उपनगरात भाड्याच्या जागेत राहून संसार करताना तिला फार अवघड गेले नाही.

सदर पुस्तकातील अनेक लेखांमधून संबंधित लेखकांनी आमच्या दोघांच्या अनेक गुणांचे आणि कार्यांचे कौतुक केलेले लक्षात येते. त्यास मी किती पात्र आहे ते मला ठाऊक नाही. परंतु, त्यात सौ.विषयी जे काही लिहिण्यात आलेले दिसते, त्यात मात्र अजिबात अतिशयोक्ती नाही असे मी खातरीने आणि अभिमानाने सांगू इच्छितो.

मी घरचे खाऊन लष्करच्या भाकरी मोजणारा आणि थोडा उधळत्या वृत्तीचा असलो तरी सौ.ने नेहमीच माझे पाय जमिनीवर ठेवून चालायला शिकविले. मी माझा व्यवसाय वाढवीत राहण्यापेक्षा सामाजिक प्रकल्पांवर अधिक लक्ष देत राहणे तिला फारसे रुचत नसले तरी तिने त्यात कधी खोडा घातला नाही. उलट त्या सर्व कामांत होता होईल तेवढी मदतच करीत असे. त्यामुळेच माझ्या यशोगाथेचे श्रेय हे निःसंशयरीत्या तिच्याकडेच अधिक जाते. आमच्या चारही कन्या आज आपापले

संसार व्यवस्थित चालवीत आपापल्या क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य करीत आहेत, याचेही श्रेय बऱ्याच अंशी तिच्याकडेच जाते. ती तिचीच यशोगाथा आहे हे निःसंशय.

केवळ महाराष्ट्रात किंवा भारतातच नव्हे तर जगभरातील सर्वच देशांत, जिथे-जिथे कुटुंबपद्धती अजूनही अस्तित्वात आहे तिथे, मुले आपल्या बालपणात आपल्या पालकांना ज्या नावांनी संबोधित असतात त्याच नावांनी घरी येणारे सर्व पाहुणे संबोधित असतात. त्याचप्रमाणे आम्हीदेखील दोघांचे आणि एकमेकांचे आई-बाबा झालो आणि आजदेखील एकमेकांना नावाने न बोलावता आई अथवा बाबा म्हणूनच बोलावीत असतो. अशा या आमच्या आईविषयी मी याच पुस्तकातील याच विभागातील क्र.३ च्या लेखात इंग्रजीमध्ये लिहिले आहे, ते वाचकांनी अवश्य वाचावे. त्यामुळे मी इथे त्याची पुनरावृत्ती करीत नाही.

आमच्या ५९ वर्षांच्या वैवाहिक जीवनात आम्ही कधी एकमेकांशी भांडलो नाही का? भांडलो ना! अनेकदा आणि खूप-खूप भांडलो! आजही भांडत असतो! आमच्या लेकी-नातवंडे घरी येतात आणि जेव्हा आम्ही एकत्र पत्ते खेळतो, तेव्हा नेहमीच कटाक्षाने एकमेकांच्या विरोधी टीममधून खेळतो. त्यामुळे एकमेकांवर कुरघोडी करीत राहण्याची चांगलीच संधी मिळते! पति-पत्नी, बहीण-भाऊ, भाऊ-भाऊ या नात्यांत भांडणे होत राहणे अपरिहार्य असते आणि ती तशी व्हावीतदेखील! पण कशी? तर, तारुण्यात अळवाच्या पानांवरील पाण्याच्या थेंबासारखी आणि उतारवयात डोळ्यातून आनंदाश्रू ओघळायला लावण्याचे सामर्थ्य असलेली! आम्ही अगदी असेच भांडत असतो! दोघेही सोबत जेवायला बसलेलो असलो, तर एकमेकांच्या आवडीचे पदार्थ

हळूच एकमेकांच्या ताटात ढकलीत असतो!

जन्मदात्या आईपासून बहिणी आणि वहिनी यांच्यासकट आता उतारवयातदेखील माझ्या पत्नीकडूनदेखील अशीच माया आणि प्रेम मिळत आली आहे. आणि आता तर आमच्या कन्या त्यांच्या सासरहून आमच्याकडे आल्या तर त्यादेखील आमच्या माता बनून राहण्यात एकमेकींशी चढाओढ करीत असतात. याच विभागातील क्र.२ आणि क्र.४ यांमधील कविता आणि लेखांत मी या संबंधातील धागेदोरे उलगडणाऱ्या काही प्रसंगांविषयी लिहिलेले आहे.

शेवटी माझ्या पत्नी उर्फ आताच्या आईविषयी एवढेच म्हणीन की,
'हवी होती जस्सी मला तू,
आहेस सखी तससीच गे तू'!

पुनम सिंगवी

लवासा, २७ सप्टेंबर २०२३

Punambhai & Sau Pushpalata at the 'Hunner Haat' organized at Prayagraj during their tour of U.P. in Nov 2019 with their Tourist Group.

भाग ५ - लेख २८

बाबा - एक उपक्रमशील व्यक्ती

Punambhai & Pushpalata on the back-drop of Khandagiri Rock Carvings of Odisha in December 2017.

१९६५ साली आमचे लग्न झाले. छाजेड कुटुंबातून सिंगवी कुटुंबात आले. अहमदनगर माझे माहेर. धुळ्याजवळील फागणे या खेडेगावात मी सासरी आले. त्या वेळी तेथे लाईट, नळ काही नव्हते. सुरुवातीला थोडे जड गेले, पण नंतर सवय झाली. फागण्याला सासू-सासरे, दोन मोठे दीर-जावा आणि मी असे आम्ही सर्व एकत्र राहायचो. बाबा कामासाठी मुंबईला राहायचे. सासूबाई प्रेमळ असल्यामुळे दोन-अडीच वर्षे कशी निघून गेली कळलेच नाही. बाबांचे सी.ए. पूर्ण झाल्यावर ते मला घेऊन मुंबईला आले.

लग्नाआधी मी कधी मुंबईला आले नव्हते. वडील अधूनमधून कामानिमित्त मुंबईला येत असत. १९६७ साली मुंबईला छोटा फ्लॉट भाड्याने घेतला. सासुरच्या-माहेरच्या सर्व नातेवाइकांमध्ये आमचेच घर मुंबईला असल्याने पाहुण्यांचे येणे-जाणे कायम भरपूर असायचे. १५ वर्षे भाड्याच्या फ्लॉटमध्ये राहिल्यानंतर स्वतःचा ३ बीएचकेचा मोठा फ्लॉट विकत घेतला. संसाराच्या वेलीवर चार कन्यारत्नांचे आगमन झाले. त्यांना आम्ही मराठी शाळेत घातले. चौथीपर्यंत मी त्यांचा अभ्यास घ्यायचे. पुढे त्या स्वतःच करू लागल्या.

पुनमर्जीचे शेड्यूल खूप टाईट असायचे. स्वतःची प्रॅक्टिस असल्याने खूप व्यग्र असत. त्यातल्या त्यात वेळ काढून त्यांनी मुलुंड जिमखान्याची स्थापना केली - जागा मिळवण्यापासून तो पूर्ण उभा होईपर्यंत प्रचंड धडपड केली. नंतर ठाण्याला आल्यावर त्यांनी हरियाली संस्थेची स्थापना केली. या दोन्हींमुळे खूप लोक जोडले गेले. वृक्षप्रेमी स्वभावामुळे 'हरियाली'ची स्थापना करून मोठ्या प्रमाणात वृक्षारोपण केले.

एवढे सर्व करून आम्हांला सगळ्यांना आमच्या गाडीने सर्वत्र फिरायला घेऊन जायचे. त्यामुळे भारतात खूप काही बघून झाले. मुलींची लग्ने झाल्यावर आम्ही परदेशी फिरायला जायला लागलो. अमेरिका, इंग्लंड, फ्रांस, सिंगापूर, चीन, दुबई इत्यादी देश पाहून झाले.

सर्व मुलींना आम्ही ग्रॅज्युएशनपर्यंत शिकवून त्यांची वेळेवर लग्ने करून दिली. आधी स्थळ, मुलगा आम्ही बघायचो आणि मग मुलींना दाखवून एकमेकांच्या पसंतीने संबंध नक्की केले. सर्व मुलींची लग्नकार्ये व्यवस्थित पार पडली. जावईसुद्धा खूप चांगले मिळाले. विभाचे लग्न झाल्यावर आम्ही मुलुंडहून ठाण्याला राहायला आलो. तेथे १४-१५ वर्षे राहून

लवासाला राहायला आलो. शुद्ध हवा आणि निसर्गरम्य वातावरणामुळे येथे छान वाटते. येथे भरपूर कार्यक्रमही होत असतात. लवासा पाहण्यासाठी येथेही नातेवाईक, मित्रमंडळी येत असतात. सगळ्यांना येथे खूप आवडते.

लवासात आशियाना कॉम्प्लेक्सच्या टी-७३मध्ये आम्ही राहतो. येथे खूप शांतता आहे. शहरासारखी वर्दळ व गोंगाट येथे नाही. पृथ्वीवरील स्वर्गात राहिल्यासारखे येथे वाटते. कुणाच्या लग्नाची ५० वर्षे, कुणाचा वाढदिवस, कुणाचा लग्नाचा वाढदिवस, कुणाचे व्याख्यान, सर्व सण या सर्वांत छान वेळ जातो. बाबांना खेळाची आवड असल्याने त्यांचाही वेळ चांगला जातो.

बाबा एक उपक्रमशील व्यक्ती आहेत. एक संपले की दुसरे सुरू, असा त्यांचा स्वभाव. लवासाला आल्यावरही त्यांचे वाचन, खेळ, लेखन, प्रवास सर्व चालूच आहे. या सर्वांमध्ये आयुष्याची एवढी वर्षे कशी निघून गेली, हे कळलेच नाही!

सौ. पुष्पलता सिंगवी

लवासा, २८-०९-२०२३

“Baba (Punambhai) never gets tired of organizing tours for family and our Tourists Group’ says Sau Pushpalata, both of whom are seen at Stavanger in Norway during their Scandinavian tour in July 2017.

Part - VI

Life Journey of a Village Boy.....	266
Blessings of God Almighty.....	269
ज्येष्ठपर्वातील आकर्षक आणि चैतन्यदायी जीवनशैली	271
Why Lavasa?	275
A Multi-faceted Personality.....	279
पुनमभाई सिंगवी : बहुमुखी प्रतिभा से भरी शक्तियुत	281
Punam Singavi: A Treasure of Energy!.....	283
Our Punambhai Singavi	285

Part VI - Chapter 1

Life Journey of a Village Boy

Author Prin. Bhole & Prin. Oak with Shri Punambhai
on the backdrop of a waterfall in Lavasa in Sept 2017.

Born and brought up till the age of 17 Years at Fagne Village Near Dhule, Punambhai's Journey of life took him to another Village, Lavasa (Dasave) in his late 70s'. Between these two stations this journey has been the realization of the potential qualities of Punambhai. The articles in this book show the unfolding of his character, conduct, ideas embraced, passion for social work and the saga of enhancing environment. It is difficult to believe that Punambhai engrossed in multifarious activities in the Mumbai

– Thane, sought after by many like-minded admirers has chosen to reside in a village of Lavasa having better amenities, though. A giant's leap indeed from Fagne to Lavasa. Leaving a comfortable spacious flat in Flower Valley in Thane, he preferred to live in Ashiana at Lavasa in a senior living residency. This radical change of Punambhai is characteristic of his bold pathbreaking and proactive nature. sublime greenery, serene environment and quiet lifestyle beckoned him there.

I asked Pushpalata Vahini, “Did you willingly agree to live in Lavasa?” Her reply was “It is my desire to follow the footsteps of my husband. I have always willingly adjusted to his lifestyle. My happiness is in his happiness. I am not much of a talkative type. My Socializing is limited. So, for me quiet life in Lavasa in fine.”

My favorite lines from Milton’s ‘Paradise Lost’ come to my mind to highlight the contrast between the banishment of Adam and Eve from the garden of Eden and the choice of Punambhai and Pushpalata Vahini to Live in Lavasa.

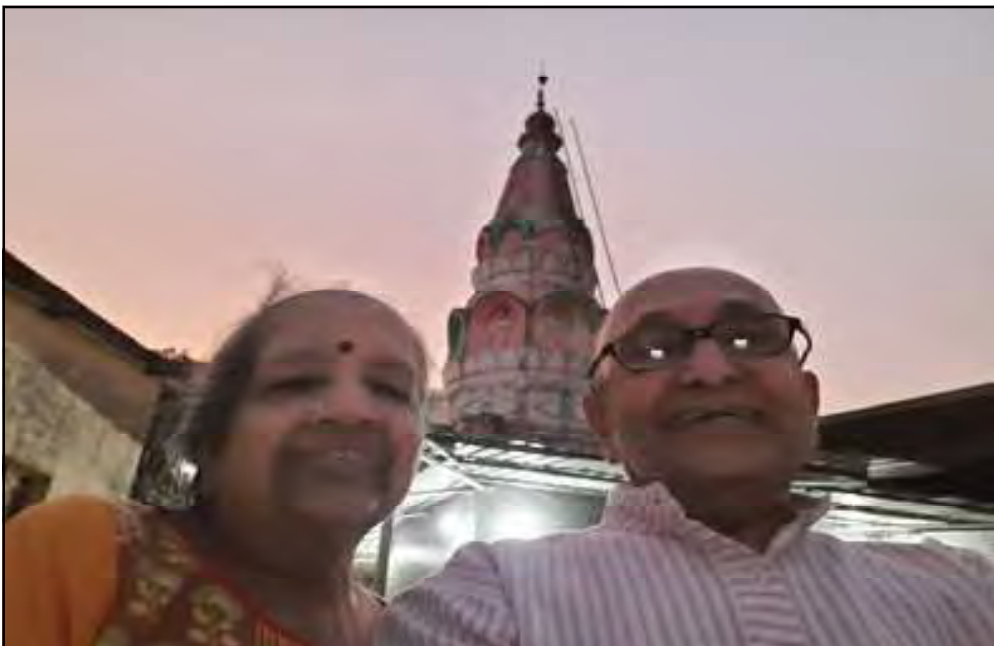
John Milton writes about Adam and Eve:

“The world was all before them
where to choose

Their place of rest, and
Providence their guide
They hand in hand, with
wandering steps and slow
Through Eden took their solitary
way.”

In our Punambhai and Vahini’s case they chose to go to Lavasa despite their near and dear wanting them to live in Thane. They left Thane after Thane Gaurav and other honors were bestowed on them.

Punambhai’s Proactive attitude, conversational skill and good will towards all made him likeable in Lavasa. Organizing Sports tournaments, suggestions to improve administration of Ashiana Senior Living and improving the quality of social life there can be seen while moving with him there.

Punambhai & Sau Pushpalata at the Kalbhairav Mandir of village Dasve, Lavasa

Punambhai-Pushpalata's spacious Villa named 'Fulora' at Lavasa.

On the occasion of his 80th Birthday, the auditorium at Lavasa Club House was full of residents. Punambhai's daughters and granddaughters were interviewed. They expressed their respect, admiration, cultural upbringing and frank opinions pointing out the changing scenario. Life in Lavasa for this couple in nature's Paradisal beauty, "Far from the madding crowd" is enjoyable.

Laxman Bhole

Sau Pushpalata enjoying a social function at their 'Senior Living Complex Ashiana Utsav' at Lavasa along with other ladies from the Complex.

Part VI - Chapter 2

Blessings of God Almighty

Punambhai-Pushpalata with Team Hariyali with the “Go Green Award” for Hariyali’s contribution in greening Thane region (Seating from R to L): Shri Govindrao Chavan, Punambhai (Founder President of Hariyali), Sau Pushpalata Singavi and Late Shri Madhukar Date (and later President of Hariyali). Standing from R to L: Shri Ajit Deshbandhu, Anil Kunte, Mrs Sucheta Joshi and Adv. Ms. Surekha Patil (now a Dist Judge).

“Baap Re Baap”!
What a hectic journey of life
For a village boy
Coming from and returning to
His Village Life,
With a better atmosphere,
Amenities and Facilities!
But, remember that
You are not the only one!
There are lakhs and lakhs of
‘His’ Messengers
Bestowed with his blessings,
Taking care of the distressed ones!

He inspired me and my colleagues
To set up Mulund Gymkhana
To provide sports facilities
For the children of Mulund!
Seeing that I could never
Avail of the said facilities myself
He motivated me to shift
To a place where I can
Avail of those facilities
And much more!
He inspired me
To plant trees and conserve water
In and around polluted cities

Like Mumbai and Thane!
 Since I could not breath
 The oxygen-rich air
 Produced by those trees,
 He inspired me
 To shift to Lavasa,
 Situated in the midst of
 Lush-green forests,
 Agog with lots of waterfalls
 To lead a contented life!
 Oh God,
 We are now ready
 To respond to your call
 Whenever you deem it appropriate
 To call us back
 And be a part of You!

Punam Singavi
 Lavasa, 3rd August 2023

Results of Punambhai's environmental work through Hariyali in the field of afforestation and water conservation.

Punambhai re-living his sporting years in his housing complex at Lavasa.

ज्येष्ठपर्वातील आकर्षक आणि चैतन्यदायी जीवनशैली

Sau Pushpalata participating in a social event at their 'Ashiana Utsav' Lavasa
(L to R): Pushpalata, Pushpa Karnawat, Anuradha Mahandra and Prem Tandon.

(Active Senior Living)

जागतिकीकरणाच्या आजच्या धकाधकीच्या युगात आमच्या आर्थिक, सामाजिक आणि कौटुंबिक पद्धतीत प्रचंड प्रमाणात आणि तेवढ्याच वेगाने बदल घडत आहेत. त्यांतील काही बदल दृश्य तर काही अदृश्य स्वरूपात होत असलेले लक्षात येतात. बाह्य स्वरूपात होत असलेल्या या बदलांचे प्रतिबिंब आमच्या विचारपद्धतीतही पडत असले तर त्याचे आश्चर्य वाटायला नको.

पूर्वी कधी नव्हे एवढ्या प्रचंड प्रमाणात आमच्या तरुण पिढीचे शिक्षण, काम आणि इतरही अनेक कारणांसाठी तात्पुरते तसेच कायमस्वरूपी परदेशगमन

होत आहे. मध्यमवर्गीय सुशिक्षित परिवारांतील जवळ-जवळ घरटी एकेक पिलू बाहेर देशी गेलेले दिसते. छोट्या-मोठ्या शहरांतील कुटुंब लहान आणि घरे मोठी होताना दिसताहेत. अशा शहरांतील अनेक घरकुले केवळ निवृत्तांनी व्यापलेली दिसताहेत.

ही परिस्थिती बदलणे आता आमच्या हातात राहिलेले नाही. आणि जेव्हा आम्ही परिस्थिती बदलू शकत नाही तेव्हा आम्ही परिस्थितीशी जमवून घेत राहायला हवे. असे केले नाही तर उतारवयात आम्ही वैफल्याचे शिकार होत राहणे अपरिहार्य असते.

एकापेक्षा अनेक पिढ्यांनी एकत्र राहण्याचे दिवस

कधीच मागे पडले आहेत. एवढेच नव्हे तर वयात आलेली मुले आई-वडिलांबरोबर राहत असलेली दिसणेही आता दुरापास्त होत आलेले आहे. अशा वेळी ज्येष्ठ नागरिकांनी खंत करित आणि कुढत राहून वार्धक्याला जवळ आणीत राहण्यापेक्षा आपल्याला उर्वरित आयुष्य अधिक आनंदात आणि प्रसन्न वृत्तीने कसे जगता येईल, हे बघत राहणे आवश्यक असते. आपल्या आयुष्यात अशी अपरिहार्य परिस्थिती येऊ देण्यापेक्षा वेळीच आपण या बदलाची दखल घेत आवश्यक ते निर्णय वेळीच घेत राहणे आपल्या उर्वरित आयुष्याच्या दृष्टीने हिताचे आणि सुखाचे असते.

नाखुशीने का होईना परंतु आम्ही आमच्या जीवनपद्धतीत वृद्धाश्रमांचा स्वीकार केलेला आहे. वृद्धाश्रमात राहायला लागणे ही आमच्या ज्येष्ठ पर्वातील एक अपरिहार्यता आहे. मात्र वेळीच

परिस्थितीची जाणीव करून घेत काही निर्णय घेत राहिलो, तर आपण ही अपरिहार्यता टाळू शकतो आणि आपले ज्येष्ठ पर्व अधिक अर्थपूर्ण आणि आनंददायी जीवनात बदलू शकतो असे मला वाटते. असे निर्णय नोकरी पेशातील लोकांनी आपल्या निवृत्तीसमयी म्हणजे वयाच्या ५५ ते ६० या काळात आपण शारीरिकदृष्ट्या सक्षम असतानाच घ्यायचे असतात. तसेच वेगवेगळ्या व्यवसायांत आणि उद्योगधंद्यांत असणाऱ्या लोकांनी कमी-अधिक त्याच वयात आपली तरुण पिढी कार्यरत झाल्यानंतर आणि आपल्या सांसारिक जबाबदाऱ्या पार पडल्यानंतर घ्यायचे असतात.

निवृत्तीनंतर एकेकटे राहायला लागणाऱ्या परिवारांना/व्यक्तींना सगळ्यात मोठा प्रश्न पडतो तो आपला वेळ कसा घालवायचा हा. त्याचबरोबर त्यांना बोलायला, आपले सुख-दुःख व्यक्त करित

Even the guests of Punambhai keep on participating in the colours of Holi at Lavasa (R to L): Prin Oak, Late Shri Madhukar Date, Shri Omprakash & Sau Rama Sarawagi.

मन मोकळे करायला कोणीतरी साथीला असणे आवश्यक वाटते. अडीअडचणीत कोणीतरी आपल्या मदतीला आहे असा विश्वास असायला लागतो. संसाराचा गाडा चालवीत असताना मागे पडलेले आपले छंद जोपासायला साधने लागतात. अपुरी राहिलेली हौस, मौजमजा करण्याची इच्छा असते. आता वेळ आणि पैसा असला, तरी साथसंगत नसल्यामुळे तसे करता येत नाही. सणासुदीला काही मौजमजा आणि गोडधोड करून खावेसे वाटले तरी घरात सोबतीने खायला बरोबर इतर कोणी नाही म्हणून तसे करण्याचा हुरूप राहत नाही. प्रवासाची आवड असली, तरी साथसंगत नसली तर तसे करणे अवघड असते. यासाठी अलीकडे ज्येष्ठांसाठी आनंददायी आणि चैतन्यशील जीवन जगत राहण्याचा एक सुरेख पर्याय **Active Senior Living** ह्या रूपाने वाढत्या प्रमाणात उपलब्ध होत आहे. ज्येष्ठांच्या या आणि अशाच स्वरूपाच्या गरजा लक्षात घेत अनेक बांधकाम व्यावसायिक आता खास ज्येष्ठांसाठी असलेली गृहसंकुले निर्माण करू लागले आहेत. विशेषतः लहानमोठ्या शहरांपासून बाहेर, कमीत कमी प्रदूषण असलेल्या परंतु वाहतुकीची सोय असलेल्या परिसराला त्यासाठी पसंती देण्यात येते.

काय वैशिष्ट्ये अथवा फायदे असतात अशा ठिकाणी राहण्याचे?

मुळात अशी गृहसंकुले खास ज्येष्ठांसाठीच बांधलेली असल्यामुळे त्यात राहायला येणारे सर्वच नागरिक ५५ वर्षांच्या पुढचेच असतात. म्हणजेच जवळ-जवळ समवयस्क असतात. त्यामुळे एकमेकांना जवळचे वाटू लागतात. वेगवेगळ्या व्यवसायांतून निवृत्त झालेले असतात त्यामुळे त्यांच्याकडे भरपूर अनुभव, माहिती आणि ज्ञान

असते. त्यामुळे परस्परांशी संवाद साधणे आनंददायी असते. जवळपास सगळ्यांचीच मुलंबाळं परदेशी असल्यामुळे सगळ्यांनी भरपूर प्रवासदेखील केलेला असतो. त्यामुळे कोणालाही आपण इथे एकटे आहोत असे वाटत नाही. अडीअडचणीत तेच एकमेकांना उपयोगी पडत असतात. वेगवेगळ्या ठिकाणांहून आलेले असतात. वेगवेगळ्या धर्मांचे, जातींचे, प्रांतांचे आणि बहुभाषिक असतात. त्यामुळे त्यांच्यात सहसा या विषयांवर भांडणे होत नाहीत. उलट एकमेकांचे सण साजरे करणे, एकमेकांच्या घरात होत राहणारे पदार्थ खाणे यांमुळे त्यांच्यात जवळीक वाढत जाते. आपली मुले आपल्या जवळ नाहीत ही खंत कुठल्या कुठे पळते!

ज्येष्ठ असले तरीदेखील असे रहिवासी अजून धडधाकट असल्यामुळे त्यांच्यासाठी वेगवेगळे खेळ खेळीत राहण्यासाठी तसेच व्यायाम, योगसाधना, ध्यान आदी करण्यासाठी सोयी असतात. अनेक ठिकाणी तरण-तलावदेखील असतात. संगीत आणि वाद्य वाजविण्यासाठी तसेच इतरही अनेक छंद जोपासण्यासाठी साधने आणि सोयी उपलब्ध असतात. घराची साफसफाई, वीज आणि नळजोडणी तसेच देखभाल करण्यासाठी मनुष्यबळ उपलब्ध असते. त्यामुळे अशा कामांसाठी रहिवाशांना कुठे बाहेर जायला लागत नाही. अंतर्गत संवाद, इंटरनेट, वाचनालय तसेच प्रथमोपचार यांसाठीच्या सोयी असतात. जवळच्या शहरात जाण्यासाठी संकुलाचीच वाहनव्यवस्था असते. कोणाला घरी स्वयंपाक करायचा नसला तर संकुलाची स्वतःची खानावळ असते. तिथे रहिवाशांच्या आवडीनिवडी, पथ्यपाणी वगैरे लक्षात घेऊन वाजवी दरात जेवण आणि इतर खाद्यपदार्थ उपलब्ध केले जातात. अर्थात या सर्व सोयीसुविधांसाठी आवश्यक असे शुल्क देत राहावे

लागते. पण ते सर्वसाधारण गृहसंकुलातदेखील देत राहायला लागतेच ना? घरांच्या आतमधले बांधकाम करताना, विशेषतः न्हाणीघरात वगैरे ठिकाणी सहसा पाय घसरणार नाही अशा प्रकारच्या फरश्या, आधारासाठी आवश्यक तेथे आडवे-उभे स्टॅन्ड उपलब्ध असतील अशी काळजी घेतली जाते.

मित्रहो, मी जेव्हा 'असे असते' असे म्हणतो तेव्हा ते 'तसे असायला हवे' हेदेखील अध्याहृत असते! त्यामुळे अशा संकुलाची निवड करताना आपण काय-काय बघायला हवे, याची आपल्याला कल्पना यावी. अशा प्रकल्पांना सुरुवात करताना बांधकाम व्यावसायिक अशी अनेक आश्वासने देत असतात. त्यामुळेच आपण त्यात गुंतवणूक करताना एरवी घेतो तशी सर्व प्रकारची काळजी घेत राहणे आवश्यक असते हे वेगळे सांगायला नको. अशा प्रकल्पांना सुरुवात होताना त्यात आपल्यासाठी जागा राखीव करण्याऐवजी तो पूर्ण झाल्यावर अथवा पूर्णावस्थेत आल्यानंतरच घेणे श्रेयस्कर असते. भारतात असे प्रकल्प विकसित करण्यात दिल्ली स्थित आशियाना हाउसिंग डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन लिमिटेड तसेच पुण्यातील परांजपे डेव्हलपर्स लिमिटेड यांनी पुढाकार घेतला असून चांगले नाव कमावले आहे. आशियाना असे प्रकल्प 'उत्सव' आणि परांजपे 'अथश्री' या ब्रँड नावांनी विकसित करीत असतात. दापोली परिसरातदेखील काही नवीन प्रकल्प येत असल्याची माहिती मिळते.

मी स्वतः गेली दहा वर्षे ठाणे येथील मोक्याच्या ठिकाणी असलेली प्रशस्त जागा सोडून लवासा या थंड हवेच्या ठिकाणी विकसित झालेल्या उत्सव प्रकल्पात पत्नीसह राहत असून खूप आनंदी आहे. संपूर्ण क्रियाशील आयुष्य ठाणे-मुंबई-पुण्यासारख्या ठिकाणी गेलेले माझे अनेक मित्र आम्हांला तिथे कसे

करमते म्हणून विचारतात, तेव्हा मी त्यांना तिथे येऊन आठ दिवस राहा म्हणजे तुमचे उत्तर तुम्हांलाच मिळेल असे सांगतो. सर्व प्रकारचे प्रदूषण, मॉल्स आणि रस्त्यांपासून दुकानांपर्यंत सर्वत्र असलेली प्रचंड गर्दी सोडली तर असे काहीही नाही की जे आम्हांस तिथे मिळत नाही. या गोष्टीत ज्यांचे मन रमते त्यांनी मात्र तिथे येण्यात अर्थ नसतो हे खरे.

मानवी स्वभाव कुठेही गेलात तरी सारखाच असतो असे म्हणतात. यामुळे आमच्या इथेदेखील काही नकारात्मक तत्त्वे असतातच. ऊठसूट विकासकांना छोट्या-मोठ्या उणिवांसाठी दोष देत राहणे, मिळणाऱ्या सेवांसाठी मोबदला देत राहण्यासाठी खळखळ करीत राहणे हे तिथेदेखील होत असतेच. अशा उणिवांसाठी सतत कायदेशीर कारवाई करण्याची धमकी देत राहणे या ज्येष्ठ पर्वातदेखील अशा लोकांचा एक छंदच असतो. आपण मात्र अशा तत्वांपासून लांब राहिलो, तर आपले जीवन नक्कीच खूप आनंददायी होते.

एखाद्या प्रकल्पाची भलामण करणे हा या लेखाचा अजिबात उद्देश नाही. मात्र अशा चैतन्यदायी जीवनशैलीचा (Active senior living) निवृत्तांनी अवश्य विचार करावा असे मी आग्रहाने म्हणेन. ज्या शहरी जीवनात आता निवृत्तांना स्थान नाही, तिथे त्यांनी गर्दी करीत राहण्यापेक्षा येथील जागा विकून येणाऱ्या पैशात अधिक चांगल्या जागा अशा प्रकल्पात घेऊन उर्वरित पैसे योग्य प्रकारे गुंतवून आपले उत्तर आयुष्य अधिक चांगल्या ठिकाणी आणि प्रदूषणमुक्त ठिकाणी राहावे असे नाही आपल्याला वाटत?

पुनम सिंगवी
लवासा

Part VI - Chapter 4

Why Lavasa?

A view of Dasve Lake (right of the Link Bridge) and Varasgaon Lake (on the left of the Link Bridge) and the Dasve village of Lavasa.

After the completion of seventy years of my life and sixty-five that of Mrs. Singavi we thought of moving out of city life to a calm, quiet and pollution-free country side with reasonably good amenities in conformity with our life-style. We were particularly looking out for a place across sea-shore. Could not come across any to our liking, despite extensive exploration throughout Konkan region.

It was at this point of time that I came across an advertisement about an 'Active Senior Living Complex'

under construction at Lavasa by a Delhi-based estate developing company, named Ashiana Housing Development Co. Having felt curious about knowing about the concept of an 'Active Senior Living', I decided to visit Lavasa to have a look at the site. There was also another reason to visit Lavasa, which was talk of the town at that time (in my opinion for all the wrong reasons). Being actively involved in constructive work of environmental protection, I was keen to know about the objections raised against the

development of Lavasa on environmental grounds. In fact, I have been maintaining throughout my writings over the years that opposing projects like development of townships, construction of dams, roads, industrial complexes, etc. is not justifiable since all these are also the needs of the present-day lifestyle of and increasing level of population. As such, cutting of trees and some loss to environment on account of it is inevitable. We should, therefore, try to recoup such loss by planting more and more trees than opposing it. What I found after visiting Lavasa was that the region under development was much greener than the surrounding hilly region outside Lavasa area!.

Nonetheless, I found that the climate of Lavasa was absolutely free from pollution of whatsoever nature, such as, air, water, sound, vehicular traffic, congestion, plastic garbage, etc. The place was getting developed as the first planned hill station in Sahyadris after getting Independence in the year 1947. If and when completed, it had and still has the potential of becoming the first smart city of India.

The concept of 'Active Senior Living' appeared to be much closer to my own concept of life of retirement and we both decided to have our dwelling unit in project and settle there in the last phase of our life. That is the long and short of our decision of selecting Lavasa,

View of the Cafe in the Club House of Ashiana and the small garden outside it at Lavasa.

Look at the joy of the visitors (Late Sanjay and Snehal Chhajed, younger brother and sister-in-law Sau Pushpalata looking at the flora of Lavasa.

away from the polluted and crowded urban area. The decision also got the endorsement of our children and the grand ones after visiting our new house. So, here we are in Lavasa, living our glamorous senior years in an active manner.

Various dictionaries define 'glamour/glamorous' as something very showy, dazzling, attractive, etc. In common parlance the phrase is associated more with celebrities from various walks of life, such as, cine industry, politics, sports, etc. In that sense my/our life at Ashiana Utsav Lavasa is far from it.

However, if you look at the word in its true spirit as something joyous, contented successful and enviable, - yes, our life at the Ashiana Senior

Living is very, very glamorous. It is said that the life after sixty years is 2nd childhood, which is considered to be the best period of an individual's life. As such, all of us living at Ashiana Seniority Complex are children and youngsters in our 20s' to 30s'!. Being a permanent resident ever since its ecoming operative, I am inclined to say so for several reasons.

Here we are being taken care of as children by well-trained administrative staff. Lack of their work experience is compensated by their compassionate attitude.

Though being away from our children, our co-residents and the administrative staff hardly let us have the feeling of loneliness or the

absence of our children. A well-equipped Club House with facilities for indulging in several sports and state of the art Gym enable us to keep ourselves busy, amused and physically, as also, mentally fit. The hobby Centre, Presentation room, Multi-purpose Hall and Music Room enable the residents to enjoy the forgotten life of their childhood. Movies in our Mini Theatre make up for the absence of city-life entertainment source. The new concept of social media provides us the platform for expressing our views on various topics of interest, indulging in humorous dialogue and jokes, keeping each other informed about the developments around us.

We wake up with the chirping of birds and commute through a huge, 'God-generated Factory of natural Oxygen'. Living in natural, unpolluted and joyous atmosphere reduces the dependence on medicines and the need for emergency hospitalization, though it is one of the major facilities, which we lack.

For those indulging in long and small walks there are chowpatty, forest-trails, lake-side roads, hilly tracks and thickets full of trees and aromatic plants. Colorful bougainvillea, Madhu-Malti, ranmogra and other attractive floral

plants and multi-color foliage make the morning walk very pleasant and cheerful. Nights are filled with the aroma of 'Ratrani' all through the Complex. The juniors among us seniors indulge in trekking in the beautiful hills around us and share the great shoots. Several waterfalls during monsoon months are a source of heavenly joy.

'Annual Jashn activity' gives us an opportunity to inter-act with the residents of other establishments of Ashiana Active Senior Living.

Was our childhood all playfulness, joy and care-free life? Nay, far from it. We used to have bickerings, quarrels with our friends and classmates, taking digs at each other, and what not! So do we have it here in our 'Active Seniority Living'.

Like any other place in cities and towns we, too, have residents who never like to come out of negativity of mind and confrontational attitude. For them everything around them is miserable and you cannot change them. 'Ignore them and their attitude' is the 'Magical Mantra'.

That is the 'Mirch-Masala' of life, which is also necessary for a glamorous life!

Punam Singavi

D-21, Ashiana Utsav, Lavasa

8th January 2023

Part VI - Chapter 5

A Multi-faceted Personality

Mrs Rekha Barve herself being a very talented and active resident of Ashiana Utsav, Lavasa along with her equally talented husband Shri Dilip Barve writes about the multi-faceted personality of Shri Punambhai.

I was indeed happy when Mr. Bhole asked me to write this piece for his book on Singaviji. For Punambhai is such a multi-faceted personality! Even at the age of 80 he is full of vim and vigour!

I first met him when I moved with my husband to Ashiana Utsav, Lavasa- a Senior Living Community. He and his wife Pushpalata had also just moved there.

I was soon to find out about his many talents. I chanced upon him in the club one morning. He said, “I

have just finished swimming and going to find a partner for chess”. In the evening he had a table ready for bridge; with TT and carrom on the side!

I could not believe this gentleman was nearing 80! He was in the forefront of every activity! He was brilliant at whatever he did; and sent his ‘younger’ friends packing!

His enthusiasm is infectious and he tries to include all members of the community in all activities. The Annual Jashn is a big event among

Ashianites. Sports, games, music, dance competitions are held and every location covets the trophy. Singavi Sir is the prime mover and shaker for Lavasa. His organization skills, his knowledge and passion for sports is incredible. He leads the Lavasa Jashn team every year with dedication and commitment. This can be said of all that he undertakes to do!

His love for travel and visiting different places is well known and age is no barrier for him. He has written many interesting travelogues. Also, he has written many books and articles on his favorite subjects – finance, protection of the environment etc.

Having retired after a successful career as a Chartered Accountant and a Professor; Singaviji has not stopped Learning or given up Teaching! As a committed environmentalist and nature lover, he was a founder member of the green movement Hariyali in Thane. And he continued the good work of educating the community in Lavasa. He introduced us Senior Citizens to the joys of trekking; taking us on treks around the hills of Lavasa to enjoy the beauty of the Purple Karvy flowers which blossom in our valley, once every seven years. He is ever eager to conduct seed-sowing and sapling-planting camps in our locality to increase the flora and fauna.

He has developed contact with the village folk who live around Lavasa

and encourages them in their activities.

Also, his vast experience of working with various organizations, housing societies, came in very handy when there was any dissent or disagreement within members of Ashiana. True to his nature he studied the various laws governing housing societies, which helped us tackle issues with Ashiana Management. Singaviji is one we look up to for a voice of clarity and sanity!

He and his dear wife Pushpalata have four talented daughters, who are proficient in their own chosen fields.

I wish Punambhai and Pushpalata all the very best in their onward journey!

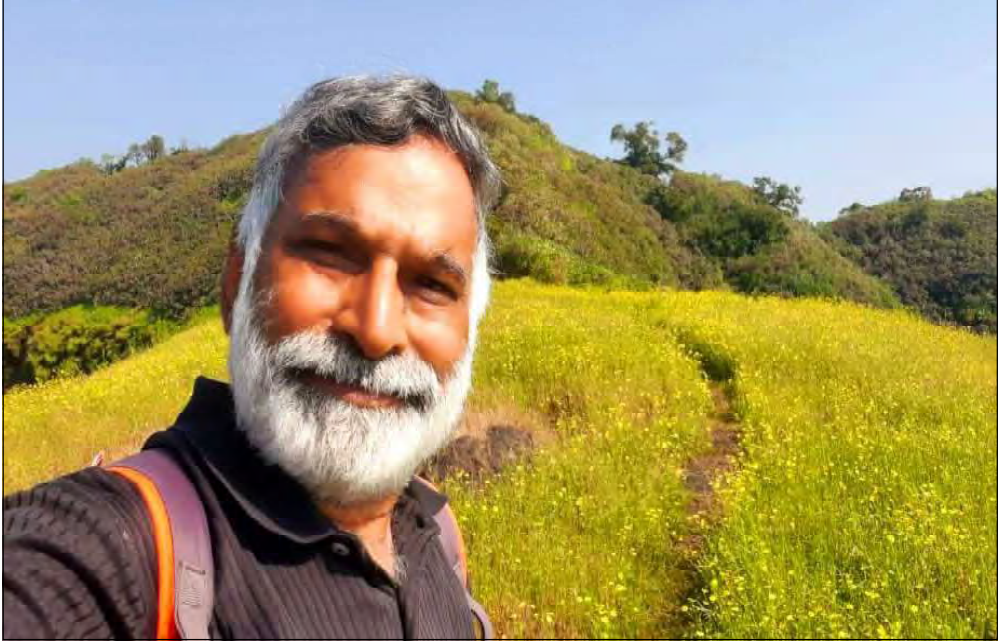
Rekha Barve
Ashiana Utsav, Lavasa

Punambhai helping Ms. Mandakini Chavan to plant a mango sapling at Ashiana Utsav Lavasa in the memory of her Late husband Dr. Raosaheb Chavan.

भाग ६ - लेख ६

पुनमभाई सिंगवी : बहुमुखी प्रतिभा से भरी शक्तिशाली

Shri Mahendra Kumar writes about the 'Bahumukhee Pratibha' of Shri Punambhai.

आशियाना के सीनियर लिविंग कॉम्प्लेक्स, लवासा में ५ बरस पहले जब मैं और मेरी पत्नी रिटायरमेंट के बाद स्थाई रूप से रहने के लिए आए तो हमारी विला, जिसे हमने कुछ असें के लिए किराए पर लिया था, उनके मालिक श्री. ओम प्रकाश शर्मा जी ने सबसे पहले हमारा परिचय सिंगवी सर से करवाया। सिंगवी सर अपनी सदाबहार मुस्कान के साथ बड़ी गर्मजोशी से हमसे मिले। उनकी चहुंमुखी प्रतिभा का आभास हमें शीघ्र ही हो गया।

कुछ ही समय बाद आशियाना के सीनियर्स के लिए सिंगवी जी ने मानसून में हरियाली से भरे ऊंचाई पर स्थित एक गांव में ट्रेकिंग पर ले जाने का

कार्यक्रम बनाया। हम भी उसमें शामिल हुए और तभी हमें उनकी लीडरशिप क्वालिटी, जोश, सब को एकजुट करने की खूबी का पता चला। बेहद धीरज और संयम के साथ ३० उम्र दराज सीनियर्स को उस कठिन और दुरूह ट्रेक से वो सही सलामत वापस लेकर आए। कई दिक्कतें और मुश्किलें भी आईं क्योंकि उस गुप में साठ, सत्तर और अस्सी की उम्र वाले महिला और पुरुष थे। लेकिन पूनम सर सभी लोगों को आश्वस्त कर सुरक्षित ले आए। लौटने के बाद उन्होंने सभी के लिए आशियाना के कैफे में नाश्ते की व्यवस्था भी की। मेरे लिए २०१८ में उनके मार्गदर्शन में लवासा में किए गए अपने पहले ट्रेक की स्मृति आज भी हमें सुखद अहसास से भर

देती है। तब से अब तक हमने कई अवसरों पर कई कार्यक्रमों खासकर खेलकूद से जुड़े टूर्नामेंट, वर्ष में एक बार अखिल भारतीय स्तर पर होने वाले सांस्कृतिक व खेलकूद इवेंट जश्न में सिंगवी जी को नेतृत्व करते हुए देखा है। मेरी ट्रेकिंग, स्पोर्ट्स में गहरी दिलचस्पी है, उनके साथ खेलने में मुझे विशेष आनंद मिलता है। इस उम्र में भी वे पूरी शिद्दत से और फुर्ती से कैरम, टीटी और शतरंज खेलते हैं और अक्सर कम उम्र के साथियों को हरा देते हैं। आशियाना में हर तिमाही में बैडमिंटन, टीटी, कैरम, शतरंज, बिलियर्ड आदि की प्रतिस्पर्धा करवाते हैं और सभी सीनियर को सक्रिय रख एक साथ लाकर बहुत महत्वपूर्ण काम करते हैं।

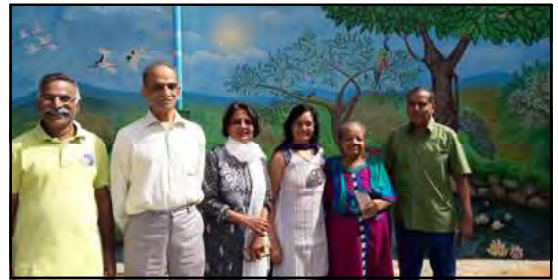

In this picture Shri Mahandra Kumarji is all set to test the skill of Shri Punambhai over a game of Chess.

इन सब गतिविधियों के साथ ही, एक चार्टर्ड अकाउंटेंट होने की नाते वो पूरे आशियाना के सीनियर रेजिडेंट को अपने इस क्षेत्र में व्यापक अनुभव, विशेषज्ञता और ज्ञान के चलते बहुत सारे मुद्दों पर सोसायटी वेलफेयर ॲसोसिएशन या इसी तरह के अन्य तमाम विषयों पर मार्गदर्शन देते है। सोसाइटी से जुड़े तमाम जटिल मुद्दों पर आशियाना के सीनियर को उन्होंने कई बार सरल भाषा में प्रेजेंटेशन भी दिया है।

आशियाना के सभी रहवासियों के दिल में उनके प्रति गहरा आदर और सम्मान है। ८० के पार होने के बावजूद न केवल खेलो बल्कि तमाम अन्य क्षेत्रों में उनका ज्ञान, उनकी दिलचस्पी, उत्साह, ऊर्जा काबिले तारीफ है। सही मायने में वे हम सब के लिए प्रेरणास्रोत हैं। मैं खुद को भाग्यशाली समझता हूँ कि यहां आशियाना में रोज मुझे उनकी संगत में खेलने, हंसने, बोलने और बहुत कुछ सीखने का अवसर मिलता है।

महेंद्र कुमार
Resident of -Ashiana
Lavasa

Members of Ashiana's trekking group assembling at the Club House for Ramnagar trek on 5th May 2018 (L to R): Shri Mahandra Kumar, Mrs Anuradha Mahandra, Pushpalata Singavi along with Prin. Achyut Oak, Rama Sarawagi & Om Prakash Sarawagi.

Part VI - Chapter 7

Punam Singavi: A Treasure of Energy!

Mrs Vinaya Sathe, a multi-faceted personality and a talented resident of Ashiana Utsav, Lavasa with Pushpalata Singavi and Mandakini Chavan (R to L) on a tour of Melghat and other places in Vidarbha in the year 2015 organized by Shri Punambhai. In this article she writes about various aspects of the personality of Shri Punambhai, playing Table Tennis at their Club House.

I met Punambhai in Lavasa. That time we were just 6 families living permanently. Punambhai used to visit once a month or so. But I used to look forward to his visits. He used to energize the community whenever he was there. Arrange competitions and get-togethers. I used to request him to shift to Lavasa. He used to just smile and let it go.

He never talked about himself, but I came to know about him from others. He was the pillar of so many

organizations in Mumbai - Hariyali, Mulund Gymkhana, residential society where he was living. Mulund Gymkhana and Hariyali he started with his few friends. He planted the seeds and nurtured them. Now both have become huge trees. Whatever greenery one sees around Thane is because of Hariyali.

He is interested in so many things - sports, gardening, travelling, writing. These interests are not just confined to him. He will enthuse

Punambhai, playing Table Tennis at their Club House.

everyone around him and take them with him.

He is so unassuming and humble. Behind this facade lies very dynamic personality. I had the

opportunity to go on a Vidarbha tour with him. That time I noticed his leadership qualities. He will delegate all the tasks to the right people. Then he will not interfere unless the concerned person asks his

advice. He will remain in the background and never try to take credit or hog the limelight. But when the situation demands he will always take a stand and take reigns in his hands.

Personally, I am indebted to him for teaching me the card game of Bridge. It was my long-standing dream. But I had not found a tutor. When he came to know this, he took upon himself to teach me the basics. He encouraged me to play among the experts. Thanks to him, I have become a confident Bridge player. I have made so many friends here in America because of Bridge.

In life you make so many acquaintances. But there are a few people who enrich your life and make the world a better place. He is one of them. I am so glad that I met him.

Vinaya Sathe,
U.S.A.

Vinaya & Sanjeev Sathe, Guide, Vijay Tandon and Shri Naval Deshbandhu, being part of the team of trekkers to NASA Point at Lavasa, organized by Shri Punambhai on 4th September 2009.

Part VI - Chapter 8

Our Punambhai Singavi

Mrs Sangeeta Kothare, another very talented and lovable lady resident at Ashiana, is seen with her equally talented spouse Shri Santosh Kothare, mesmerized by the majesty of Karavi flowers, known as 'Glory of Sahyadris' during a trek at Lavasa in September 2023.

Punamchand Singavi known simply as 'Punam Bhai' to us is a gentle soul, always ready to help in all matters pertaining to society issues and rules regarding the running of a successful community.

We know all about his contributions to the environment and maintaining of the natural resources around us. However, there are many areas in which his expertise and involvement has brought in a welcome change in the everyday life of residents in our

seniors' community in Lavasa.

He has vast knowledge of the existing laws and their effect on our lives while living in a commune like ours. Everyone living here is a senior citizen from various walks of life, having worked in high positions in a variety of fields. Being retired from active careers most of us are unaware of the latest changes in rules and the law. Punambhai is abreast of all changes and keeps us informed by way of presentations and talks that are easy for lay

persons to understand. He takes time out to educate us on matters that affect us and offers viable solutions. He is patient and tolerant towards those few who try to criticize but also holds his stand with strong evidence to prove his point.

A very soft spoken and gentle individual with a very cultured stance towards all. A towering personality under the small stature. We hold him in great esteem and are privileged to know him.

Sangeeta Kothare, Lavasa

Sangeeta & Santosh Kothare appear to be very reluctant to return from their trek through the jungle filled with the 'Glory of Sahyadris'.

Part - VII

The Captain of our Tourists Group.....	288
लेखकांचे मनोगत आणि प्रस्तावना:जागतिक मुसाफिरी-१	290
लेखकांचे मनोगत आणि प्रस्तावना : जागतिक मुसाफिरी-२	294
PARTICIPANTS FROM TIME TO TIME.....	299

Part VII - Chapter 1

The Captain of our Tourists Group

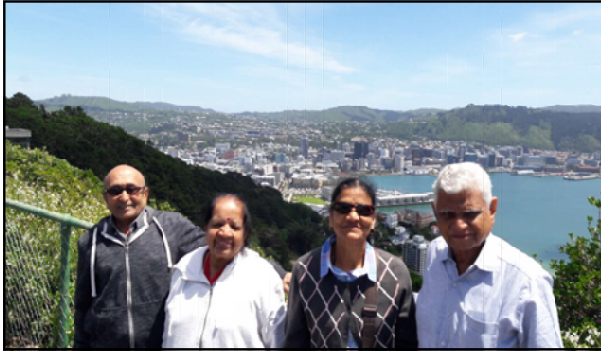
Author Prin. Bhole with Shri Punambhai on Cruise Ship Norwegian Jewel from Sydney, Australia to New Zealand in December 2018.

Punambhai's thirst for travel and his commitment to establish Hariyali as an N.G.O. and expand the environmental enriching endeavours mixed blissfully. His inspiring motto "Think Globally but act locally" is practised not only in social and ecological activities but also in his treks in forests of Sanjay Gandhi National Park and hills near Mulund – Thane area replete with biodiversity. His book 'Gyanabachi Bhatkanti' (Ankur Prakashan, Thane) is an amazing literary expression of these local treks. His

spirit of adventure led him to global tours. Punambhai and Prin. A.D. Oak have written in their preface to 'Aamachi Jagatik Musaphiri' (Ankur Prakashan, Thane) how their meeting during various projects of Hariyali was marked with plans to travel in India and abroad. A group of travellers was thus formed.

Thus, the grandeur of nature and sublime creations of mankind were seen and written about in books.

Punambhai's Software skills enabled him to surf, identify and plan the itinerary of tours. Sharing

Author Prin. Bhole with Mrs Ashalata Bhole, Pushpalata and Punambhai Singavi on the back-drop of Wellington, New Zealand during their Cruise from Australia to New Zealand.

information with group members about cost, significance of the places, habitat, accommodation etc. motivated us to undertake the tours. As an organiser of the tours, he made them affordable and comfortable. Prin. Oak called him 'Our Captain'. Care and caution for the elderly was a part of his execution of plans. We felt secure. His sportive approach added to our joy. I remember how during the evening walk on the first day of our stay in Mathura, he declared, "I am going to drink milk. Look at the caldrons full of boiling milk. Can one resist the temptation to drink it?" I remember Nitin Khare warning me about the ditch ahead and reminding to stick to the safe side to avoid speeding vehicles. During our journey by Cruz, from Sidney to New Zealand, Punambhai took care of me and my wife, Ashalata. A bond used to get strengthened among us in all the tours. Thanks to Punambhai's Captainship.

I perceive resemblance between Punambhai's thirst for travelling even as an octogenarian and the aged hero, Ulysses in Homer's

Odyssey ready to embark on voyage even after wandering for ten years to get home

after the Trojan War. In Alfred Tennyson's poem, 'Ulysses' bemoans the fact that his life in Ithaca is idle and lacks adventure. Ulysses grapples with the meaning of life and old age and ultimately decides that he is not too old to seek adventure. In Tennyson's words, Ulysses says:

"I cannot rest from travel; I will drink

Life to the lees; All times I have enjoyed

Greatly and suffered greatly

I am become a name;

For always roaming with a hungry heart

Much have I seen and known; cities of men

And manners, climates, councils, governments,

I am a part of all that I have met;

Yet all experience is an arch wherethrough

Gleams that untravelled world, whose margin fades

For ever and for ever when I move."

Prin. L. S. Bhole

1st Nov 2023

लेखकांचे मनोगत आणि प्रस्तावना: जागतिक मुसाफिरी-१

लेखकांचे मनोगत

आम्ही दोघांनी आणि आमच्या मित्रपरिवाराने भारतात एकत्र प्रवास आणि पर्यटन बरेच केले आहे. परंतु परदेशात एकत्र प्रवास आत्तापर्यंत होऊ शकला नाही. व्यक्तिशः दोघांनी भारताचा किनारा सोडून परदेशांना कामासाठी आणि पर्यटनासाठी भेटी दिलेल्या आहेत. भारतातील पर्यटन अनुभवले आहे. त्यात फणसाडचे राखीव जंगल, बिहारचे नालंदा, कर्नाटकातील हाळेबीड-बेलूर, सिल्व्हासा, पंढरपूर वारी यांचा अभ्यास होता, तसेच नागझीराचे जंगल, नवेगावचे पक्षिअभयारण्य, पंचमढी परिसर, लक्षद्वीप बेटे इत्यादी होते. भारतातील आणि परदेशातील प्रवास

आनंदमय आणि यशस्वी होण्यात आमचे सहप्रवासी आणि मित्र श्री. व्ही. के. केळकर, सौ. भावना केळकर, श्री. नितीन खरे, सौ. आसावरी खरे, प्राचार्य लक्ष्मण भोळे, सौ. आशालता भोळे श्री. रत्नाकर जावडेकर, सौ. विजया जावडेकर, सौ. पुष्पलता सिंगवी, श्री. दत्ताजी सहस्रबुद्धे आणि प्रा. शरद उमराणी यांनी दिलेले उत्स्फूर्त आणि हसतमुख सहकार्य कारणीभूत आहे. त्या सर्वांचे मनापासून आभार मानतो. पण परदेशातील अनुभव आम्हां दोघांना आजवर एकत्रित घेता आला नाही.

मुलुंड कॉलेज ऑफ कॉमर्स, मुलुंड जिमखाना, हरियाली, ठाणे अशा निरनिराळ्या शैक्षणिक आणि

सामाजिक संस्थांच्या उपक्रमांमध्ये/सभांमध्ये आम्ही भेटत असू आणि दर वेळी परदेशात एकत्र पर्यटन करण्याचा विचार चर्चेत येत असे. याच विचारातून दोघांचे परदेश प्रवासाचे अनुभव एकत्र करण्याचे आणि पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करण्याचे ठरले. अतिपूर्वेकडील जपानपासून पूर्वेकडून पृथ्वीप्रदक्षिणा सुरू करून हवाई बेटांची राजधानी होनोलूलू, अमेरिका, इंग्लंड, युरोप, तुर्कस्थान, इजिप्त, केनिया, चीन अशी परिक्रमा संपते.

दोन निरनिराळे लेखक, निरनिराळे देश, निरनिराळे अनुभव, निरनिराळी निरीक्षणे, सौंदर्यस्थळे या सर्वांच्या मिश्रणातून तयार केलेले खास मराठमोळे रुचकर 'थालीपीठ' वाचकांना नक्कीच आवडेल या हेतूने सादर करण्यात आम्हांला आनंद होत आहे.

ह्या संग्रहातील बरेच लेख वृत्तपत्रातून अथवा अन्य ठिकाणी प्रसिद्ध झालेले आहेत ते त्या-त्या प्रकाशकांच्या सौजन्याने समाविष्ट केलेले आहेत. मूळ लेखात आवश्यक ते बदल केलेले आहेत. दिनांक आणि वर्ष यांचा उल्लेख गरज भासल्यास केला आहे. प्रत्येक प्रवासात नवीन मित्र, नवीन ओळखी, असा परीघ वाढतच गेला. त्या सर्वांचा उल्लेख खूप लांबेल म्हणून नामनिर्देश न करता त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानतो. या जगप्रवासात आमचे कुटुंबीय आणि मित्रवर्ग यांच्या सहकार्याने सर्व गोष्टी सुलभ होत गेल्या, आम्ही त्यांचे ऋणी आहोत.

'आमची जागतिक मुसाफिरी' या प्रवासवर्णनात्मक लेखसंग्रहास डॉ. नितीन काकोडकर, आय.एफ.एस., मुख्य वनसंरक्षक (शिक्षण व प्रशिक्षण वृत्त) महाराष्ट्र राज्य, यांनी प्रस्तावना आणि चार शब्द दिले त्याबद्दल आम्ही त्यांचे ऋणी आहोत. सौ. अश्विनी देशपांडे, इलेफंट डिझाईन, पुणे यांनी पुस्तकाचे सुरेख मुखपृष्ठ आणि मलपृष्ठ करून दिले.

तसेच आतील कव्हर पेज आणि रंगीत फोटोंची आखणी श्री. विकास फडके यांनी सुंदररीत्या करून दिली याबद्दल त्यांचे मनापासून आभार. वेळोवेळी लेख वाचून, परीक्षण करून सूचना आणि सुधारणा सुचविल्याबद्दल श्री. हर्षद आणि सौ. संगीता ओक, अॅड. सौ. चारुशीला काणे तसेच श्री. जगन्नाथ बहाळकर यांना धन्यवाद देतो.

पुण्याच्या उन्मेष प्रकाशनच्या सौ. मेधा राजहंस यांनी केलेल्या काही मौलिक सूचनांसाठी त्यांचे खास आभार मानायला हवेत.

या पुस्तकाची सर्वांगसुंदर छपाई करण्याचे व ते वेळेनुसार प्रकाशित करण्याच्या कामाचे श्रेय राजमुद्रा प्रिंटर्सचे श्री. राजन फडके आणि श्री. मिश्राजी, अंकुर प्रकाशनच्या सौ. वृषाली फडके, आणि त्यांचे सहकारी यांच्याकडे जाते.

२ सप्टेंबर २०१४

पुनम सिंगवी, अच्युत ओक

प्रस्तावना

प्राचार्य अच्युत ओक यांनी मला 'आमची जागतिक मुसाफिरी' ह्या पुस्तकाची प्रस्तावना तुम्ही लिहिणार का, असे विचारताच मी सहमती दर्शविली, याला तीन कारणे आहेत. एक म्हणजे प्रा. अच्युत ओक यांच्यासारख्या उच्चशिक्षित आणि आदरणीय व्यक्तीकडून आलेली विनंती, दुसरे म्हणजे दुसरे लेखक श्री. पुनम सिंगवी यांच्या कामाची, जवळून पाहणी करण्याचा, ठाण्याला कार्यरत असताना आलेला योग व त्यांच्या कार्यातून त्यांच्याशी झालेली ओळख; आणि तिसरे व अत्यंत महत्त्वाचे कारण म्हणजे मुसाफिरीशी माझं असलेलं अतूट नातं.

राज्याचे निसर्गपर्यटन धोरण तयार करताना मी खारीचा वाटा उचलला होता. E.F. Schumacher

यांच्या 'Small is Beautiful' या पुस्तकातील सिद्धान्ताचा आधार हे धोरण तयार करताना घेण्यात आला होता. त्यामध्ये मुख्यत्वे तीन गोष्टी विचारात घेण्यात आल्या होत्या.

१) निसर्गाचा व्हास न होऊ देता किंबहुना निसर्गामध्ये सुधारणा होईल एवढ्या प्रमाणातच नैसर्गिक स्थळांचा आनंद घ्यायचा.

२) स्थानिक लोकांना निसर्गपर्यटनामुळे रोजगाराच्या संधी प्राप्त करून द्यायच्या.

३) आलेला पर्यटक, निसर्गसंवर्धनाच्या दूताचे काम करण्यास प्रेरित होईल अशा प्रकारे त्याला माहिती देण्याची व्यवस्था करायची.

या पुस्तकातील लेख वाचताना निसर्गपर्यटन धोरणाशी सुसंगत असलेली कितीतरी उदाहरणे आपल्याला मिळतात. याचे अनुकरण आपल्या देशातही हळूहळू होत आहे. त्याचप्रमाणे स्थानिक परिस्थितीनुसार त्यात आवश्यक बदल घडवून काही नवीन कल्पनाही अमलात येत आहेत ही आनंदाची गोष्ट आहे.

प्राचार्य ओक व श्री. सिंगवी यांच्या लेखांमध्ये नियमित प्रवासवर्णनापेक्षा एक वेगळी हाताळणी प्रकृषिर्नि जाणवते. हे लेख वाचताना आपण नीरस असं Travel Guide वाचत नाही असं वाचकांच्या लक्षात येईल. मात्र आवश्यक तिथे महत्त्वाची माहिती देण्यात आली आहे हे विशेष. सर्वसामान्य पर्यटकांला जे सहजपणे दिसणार नाही किंवा ज्या बाबी त्यांचं लक्ष वेधून घेणार नाहीत त्याबाबत विस्तृत लिखाण करण्यात आलं आहे.

ही लेखमाला फक्त ४-५ देशांतील मुसाफिरीनंतर वाचकांसमोर सहज आणता आली असती, कारण दोन्ही लेखकांकडे तेवढे अनुभव नक्कीच आहेत. मात्र अनेक स्थळांची वर्णने यामध्ये आपल्याला

आढळतात. अगदी केनियातील वन्यजीववैभवाच्या वर्णनापासून अमेरिकेतील वनांमध्ये होणारी आकर्षक पानगळ, लंडनमधील शेरलॉक होम्स म्युझियमपासून नॉर्वे-स्वीडन-फिनलंड या स्कँडेनेव्हियन राष्ट्रांमधील समुद्रातील कूझमधला अनुभव एवढ्या विविध विषयांची हाताळणी लेखकांनी मनोरंजक पद्धतीने केली असून त्यामधून काय बोध घेता येईल याची वेळोवेळी जाणीव करून दिली आहे.

पर्यटकांना काय दाखवावे, हा प्रत्येक पर्यटनस्थळाच्या व्यवस्थापकाला भेडसावणारा प्रश्न असतो. ज्या ठिकाणी परदेशी पर्यटक येतात तिथे येणारा पर्यटक नेहमी त्याच्या स्वतःच्या देशात असणाऱ्या गोष्टींशी संबंध जोडत असतो. त्यामुळे स्थानिक व्यवस्थापकाला सर्वसाधारण वाटणाऱ्या बाबी विदेशी पर्यटकांला मात्र असामान्य अथवा interesting वाटू शकतात. याचा अनुभव साधारण २० वर्षांपूर्वी नागपूरहून निघून मेळघाट व्याघ्रप्रकल्पाला भेट देण्यास आलेल्या US Fish and Wildlife Service ह्या चमूसोबत जाताना मला आला. नागपूर ते मेळघाट हे सुमारे ३०० किलोमीटरचे अंतर कापताना या चमूशी काय बोलावे याबाबत मी विचारात होतो. मेळघाट व्याघ्रप्रकल्प बघायला आलेल्या व्यक्तींना तुरळक झाडी असलेल्या रस्त्याच्या सभोवताल काय विशेष दाखवावे हा प्रश्नच होता. मात्र नागपूर शहर पार करताच आपल्याला सर्वसाधारण वाटणाऱ्या गोष्टींबाबत या विदेशी पाहुण्यांकडून प्रश्नांचा जो भडिमार सुरू झाला आणि कॅमेऱ्यामधून जे फोटो काढणे सुरू झाले ते अमरावती येईपर्यंत सतत सुरू होते! तीन ते चार पितळेचे हंडे तोल सावरत डोक्यावरून घेऊन जाणाऱ्या स्त्रिया, हा परदेशी पाहुण्यांच्या दृष्टीने कुतूहलाचा व अत्यंत वेगळा असा अनुभव होता. त्यामधून interpretation

म्हणजे काय याचे नेमके धडे मला मिळत गेले जे पुढील सेवाकालावधीत मी बऱ्याच ठिकाणी अमलात आणले.

असेच काहीसे अनुभव प्राचार्य ओक व श्री. सिंगवी यांचे लेख वाचताना आपल्याला येतील. दोघांनीही विविध देशांमध्ये फिरत असताना त्यांना आलेले अनुभव व त्यांनी नोंदविलेल्या गोष्टी वाचकांसमोर अत्यंत सरळ भाषेत व मनोरंजनामधून ज्ञान या प्रकारे आणल्या आहेत.

अजून कितीतरी अनुभव त्यांच्या गाठीशी असतील याची खातरी त्यांच्या लिखाणावरून पटते. यापुढेही असेच लेखांचे संच आपल्या हाती येतील ही सदिच्छा व्यक्त करत आहे.

धन्यवाद!

नितीन काकोडकर
आय. एफ. एस.
मुख्य वनसंरक्षक
महाराष्ट्र राज्य

लेखकांचे मनोगत आणि प्रस्तावना : जागतिक मुसाफिरी-२

लेखकांचे मनोगत : प्राध्यापकी ते मुसाफिरी : एक द्विभाषिक प्रयोग!

आपापल्या जीवनयात्रेच्या ओघात १९७० च्या जून महिन्यात मुलुंड कॉलेज ऑफ कॉमर्समध्ये प्राध्यापक म्हणून एकत्र भेट झालेले आम्ही तीन मुसाफिर! तिघांचे शिकविण्याचे विषय वेगळे होते. प्रा. ओक शिकवीत संख्याशास्त्र तर प्रा. भोळे इंग्रजी! प्रा. सिंगवी चार्टर्ड अकाउंटंट असल्यामुळे त्यांच्या विषयांची व्याप्ती होती जमाखर्चापासून ते हिशेब तपासणी आणि करकायद्यापर्यंत. मात्र समान आवडी आणि वेगवेगळ्या विषयांतील रस असल्यामुळे तिघांमध्ये दाट मैत्री होण्यास वेळ लागला नाही. ही

मैत्री अध्यापन क्षेत्रातून निवृत्त झाल्यानंतरदेखील उत्तरोत्तर घनिष्ठ होत राहिली. मुलुंड जिमखाना, हरियाली अशा सामाजिक संस्थांची स्थापना आणि कार्य करित असताना त्याची परिणती राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय प्रवास एकत्रितरीत्या करण्यात कशी झाली, ते तिघांनाही कळलेच नाही!

पारिवारिक जीवनात आमची मुसाफिरी चालूच असली तरी मोठ्या प्रमाणावर आम्ही एकत्र प्रवास करण्यास खरी सुरुवात झाली ती साधारणतः २००७ पासून. एकत्रितपणे प्रवास करण्याच्या आमच्या या उपक्रमात पुढे-पुढे अनेक मित्र जोडले गेले. आमच्या कुठल्या प्रवासात कोण बरोबर होते याची जंत्री खूपच मोठी आहे, त्यामुळे त्या सगळ्यांचा

वेगळा उल्लेख इथे करित नाही. मात्र या सगळ्या मित्रांच्या सहभागामुळे आमचा प्रवास अधिक खुमासदार झाला हे निःसंशय मान्य करायलाच हवे. अशा सर्व सवंगड्यांचे मनापासून आभार!

आम्हां तिघांनाही वाचन आणि प्रवास करित राहण्याबरोबरच लिहित राहण्याचीही कमी-जास्त प्रमाणात आवड असल्यामुळे प्रत्येक जण आपापल्यापरीने वेळोवेळी इंग्रजी-मराठीत लेख-पुस्तके लिहित आला आहे. अशा पुस्तकांचाही उल्लेख वाचकांना वेगळा आढळेलच. सदर पुस्तकात आधीच्या कुठल्याही पुस्तकातून प्रसिद्ध न केलेल्या लेखांचा समावेश केलेला आहे. या पुस्तकाचे अजून एक वैशिष्ट्य म्हणजे प्रा. ओक आणि प्रा. भोळे यांचे लेख मराठीतून आहेत तर प्रा. सिंगवी यांचे इंग्रजीत आहेत! प्रा. भोळे इंग्रजीचे प्राध्यापक असले तरी त्यांनी या वेळी मराठीत लिहिणे पसंत केले आहे. उलट नेहमी आवर्जून मराठीत लिहिणाऱ्या प्रा. सिंगवी यांनी या वेळी इंग्रजीत लिहिण्याचे ठरविले आहे! मराठीत लिहिलेले आपले लेख आणि विचार तरुण पिढीपर्यंत पोहोचत नाहीत अशी त्यांची रास्त खंत आहे. एकाच पुस्तकात इंग्रजी आणि मराठी अशा दोन वेगवेगळ्या भाषांमध्ये लिहिलेल्या लेखांचा समावेश केल्यामुळे या दोन्ही माध्यमांतून शिक्षण घेतलेल्या एकाच परिवारातील लहान-थोर अशा सर्वांना त्याचा आस्वाद घेता येईल अशी आमची धारणा आहे.

या पुस्तकाचे आमच्या दृष्टीने आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे यात वर्णन केलेल्या अनेक ठिकाणांना आम्ही एकत्रितरीत्या भेट दिली असली, तरी प्रत्येकाने आधी न ठरवतादेखील कुठल्याही ठिकाणावर एकापेक्षा जास्त लेखकाने लिहिलेले नाही. त्यामुळे पुस्तकात कुठेही द्विरुक्ती झालेली वाचकांना आढळणार नाही. उत्तर ध्रुवापासून दक्षिण ध्रुवापर्यंत

एक दक्षिण अमेरिका सोडली तर भारतासकट सप्तखंडांतून झालेल्या आमच्या मुशाफिरीचा आनंद आमच्या वाचकमित्रांपर्यंत पोहोचविण्यास आम्हांला मनापासून आनंद होत आहे.

जून २०१३मध्ये प्रा. सिंगवी यांचा ग्यानबाची भटकंती हा प्रवासवर्णनपर लेखसंग्रह प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर सप्टेंबर २०१४मध्ये प्रा. पुनम सिंगवी आणि प्रा. अच्युत ओक यांचे 'आमची जागतिक मुसाफिरी' हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले आणि त्याच वेळी या पुस्तकाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली होती. मात्र काहीनाकाही कारणास्तव या पुस्तकाचे काम आमच्याकडूनच लांबत गेले. मात्र आता ते वाचकांच्या सेवेत सादर करण्यात आम्हांला आनंद होत आहे. वाचकमित्रांकडून त्याचे स्वागत होईल अशी आम्हांला आशा आहे.

जगभरातील अधिकाधिक मराठी-इंग्रजी वाचकांपर्यंत पोहोचण्याच्या उद्देशाने या पुस्तकात दोन विभाग मराठी आणि एक विभाग इंग्रजी अशा तीन विभागांतून इ-साहित्यच्या माध्यमातून विनामूल्य उपलब्ध करून देण्याचा निर्णय आम्ही घेतला. इ-साहित्यच्या संचालकांनी मोठ्या आनंदाने ती जबाबदारी स्वीकारली त्यासाठी आम्ही त्यांचे खूपच आभारी आहोत.

या पुस्तकास प्रस्तावना लिहिण्यास सुप्रसिद्ध उद्योजिका आणि वीणा वर्ल्ड या प्रवासी कंपनीच्या संचालिका श्रीमती वीणा पाटील यांनी आनंदाने मान्यता दिली आणि खूपच थोड्या अवधीत ती प्रत्यक्ष लिहून दिली याबद्दल आम्ही त्यांचे अतिशय ऋणी आहोत.

त्याचबरोबर या पुस्तकावर प्रकाशनपूर्व सुंदर असे अभिप्राय सुहासिनी कीर्तिकर, श्री. नीलेश गायकवाड, प्रा. (डॉ.) माधुरी पेजावर आणि मराठीतील एक

सुप्रसिद्ध लेखक श्री. प्रदीप कुलकर्णी यांनी दिले, त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभार मानू तेवढे कमीच असतील.

या पुस्तकाच्या अक्षरजुळणीचे काम ठाण्यातील दीपक फडके यांनी केले आहे. पुस्तकाच्या मुखपृष्ठाची कल्पना सौ. संगीता ओक आणि विनीत निफाडकर यांची असून हे काम त्यांनी अतिशय सुबकरीत्या आणि वेळेवर केले आहे त्याबद्दल त्यांना धन्यवाद देतो.

आम्ही वेळोवेळी केलेल्या अशा प्रवासाची पूर्वतयारी करण्यासाठी आमच्या अनेक मित्रांची आणि मुलाबाळांची खूपच मदत झाली. त्यात सौ. संगीता आणि हर्षद ओक तसेच सौ. विभावरी चन्दे (सिंगवी) या तिघांचा खास उल्लेख करण्यास आम्हांला खूपच आनंद होत आहे.

या सर्वांचेच मनःपूर्वक आभार.

आमच्या सर्व सहकारी मुसाफिर मित्रांना हे पुस्तक अर्पण करण्यात आम्हांला खूप-खूप आनंद होत आहे.

प्रा. अच्युत ओक, प्रा. लक्ष्मण भोळे,
प्रा. पुनम सिंगवी

प्रस्तावना : पर्यटनाचा त्रिवेणी संगम

गेली ३५ वर्षे सातत्याने पर्यटन उद्योगात काम करत असूनही, हजारो पर्यटकांना जगभर घेऊन जाते तरीही, कायम सहलींचे नियोजन आणि व्यवस्थापन यात बुडून गेले असले तरीही मला आजही प्रवासवर्णन वाचायला आवडते. जी पर्यटनस्थळे मी स्वतः अक्षरशः शेंकडो वेळा पाहिली, दाखवलेली आहेत त्याबद्दलच पुन्हा काय वाचायचे? असा प्रश्नही माझ्या मनाला स्पर्श करत नाही. कारण पर्यटनस्थळे बदलत नाहीत, तीच असतात पण त्या स्थळांना भेट

देणारे पर्यटक वेगवेगळे असतात आणि त्यामुळेच त्या पर्यटनस्थळांकडे बघण्याचा त्यांचा दृष्टीकोन वेगळा, स्वतंत्र असतो, ज्यामुळे ते प्रवासवर्णन वाचकांना प्रभावित करते. हाच अनुभव मला 'आमची जागतिक मुसाफिरी-भाग २' वाचताना आला.

मराठी पर्यटक भारताबाहेर मुक्तपणे फिरायला लागून आता जवळजवळ तीस वर्षे होत आली. मराठी पर्यटकांचे पाऊल जगभरात पडण्यात माझाही अल्पस्वल्प सहभाग आहे, याचे मला नेहमीच समाधान वाटत आले आहे. गेल्या तीन दशकांमध्ये बदललेल्या जीवनशैलीमुळे, माहिती-तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे आणि पर्यटनविषयक जाणिवेची तीव्र झाल्यामुळे एकूणच पर्यटन, सहली, स्थलदर्शन यांत मोठा बदल घडताना मी पाहिला, अनुभवला आहे. या बदलांचे नेमके प्रतिबिंब 'आमची जागतिक मुसाफिरी-भाग २' या प्रवासवर्णनामध्ये पाहायला मिळते. प्रा. अच्युत ओक, प्रा. लक्ष्मण भोळे आणि प्रा. पुनम सिंगवी या तीन मित्रांनी वेळोवेळी (कधी एकत्रितपणे, कधी स्वतंत्रपणे) केलेल्या पर्यटनाचा लेखाजोखा म्हणजे हे पुस्तक. त्यामुळे या पुस्तकाला आपोआपच वैविध्य लाभले आहे. भारतातील नर्मदेच्या तीरावरील सरदार पटेलांच्या भव्य पुतळ्यापासून ते यु.एस.ए.मधील मुझरवूड पार्कमधील सहाशे वर्षे पुरातन रेडवूड वृक्षपर्यंत आणि महाराष्ट्रातील निसर्गनवल लोणार सरोवरापासून ते न्यूझीलंडमधील 'जिओ थर्मल व्हॅली'पर्यंत जगभरातील अनेक विस्मयकारक ठिकाणांची सफर हे पुस्तक वाचकांना बसल्याजागी घडवते. या पुस्तकाचे सगळ्यांत मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे या पुस्तकात मराठी आणि इंग्लिश अशा दोन्ही भाषांमधील लेख समाविष्ट करण्यात आले आहेत. प्रा. ओक आणि प्रा. भोळे यांचे लेख मराठीत तर प्रा. पुनम सिंगवी यांचे लेख इंग्लिशमध्ये आहेत.

एकाच पुस्तकातून दोन पिढ्यांना आकर्षित करण्याची ही कल्पना खरोखरच अनोखी आहे. नवी पिढी वाचत नाही, अशी केवळ तक्रार करत न बसता, नव्या पिढीला अनुकूल अशा मार्गाचा असा उपयोग करून वाचनाचा प्रवाह वाहता ठेवता येईल.

या पुस्तकाचे तीन विभाग आहेत. पहिल्या विभागात प्रा. अच्युत

ओक यांचे लेख आहेत. ज्यामध्ये लडाख, नर्मदेच्या तीरावरील स्टॅच्यू ऑफ युनिटी, चिखलदरा-लोणार-मेळघाट, लक्षद्वीप, बिहारमधील पाटणा, बोधिगया, नालंदा, उत्तर प्रदेशातील प्रयागराज (अलाहाबाद), वाराणसी, अयोध्या, लखनौ, मथुरा या स्थळांचा आणि पूर्व युरोपमधील जर्मनी, पोलंड, बुडापेस्ट या देशांचा समावेश आहे. पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागात प्रा. लक्ष्मण भोळे यांनी तारीखवार लिहिलेले प्रवासवर्णन आहे. त्यांनी ऑस्ट्रेलिया-न्यूझीलंड सागरी सफरीमध्ये नॉर्वेजियन ज्युएल क्रूझ प्रवासाचे बहारदार वर्णन केले आहे. पुस्तकाच्या तिसऱ्या भागात प्रा. पुनम सिंगवी यांनी इंग्लीशमध्ये लिहिलेले लेख समाविष्ट केले आहेत. यु.एस.ए.मधील मुझरवूड्स नॅशनल पार्क, अलास्काच्या बर्फाळ प्रदेशाची सफर घडवणाऱ्या क्रूझचा अनुभव, नॉर्वेच्या फियोर्डमधील क्रूझ सफारी, डेन्मार्क या ठिकाणांचा समावेश आहे. ही यादी बघितल्यावरच या पुस्तकाचा आवाका लक्षात येतो.

या पुस्तकातील प्रवासवर्णनपर लेख लिहिणारे तीनही पर्यटक मूळचे प्राध्यापक-शिक्षक आहेत. त्यामुळे प्रत्येकाची लिहिण्याची शैली वेगवेगळी असली, तरी त्यात काही साम्यही आहे. एकतर शिक्षकांना नेहमीच आपला विषय नीट समजून, त्याबाबत सखोल माहिती मिळवून मगच इतरांना तो सांगायला आवडतो. त्याचप्रमाणे हे तीनही प्रवासी

सहलीला जाण्याआधी जिथे जायचे त्या देशाचा, जी पर्यटनस्थळे पाहायची त्या ठिकाणांचा नीट अभ्यास करून, सखोल माहिती मिळवून जातात. साहजिकच या प्रवासवर्णनांमध्ये अनेक तपशील येतात; जसे त्या देशाचे-प्रदेशाचे क्षेत्रफळ, लोकसंख्या, एखाद्या ठिकाणाची समुद्रसपाटीपासूनची उंची, पुतळ्याची मोजमापे, अभयारण्यात दिसू शकणाऱ्या पशु-पक्ष्यांची यादी. याबरोबरच त्या-त्या ठिकाणच्या इतिहासातील वैशिष्ट्यपूर्ण घटना-घडामोडींचा उल्लेखही आवर्जून येतो. अलास्काचा बर्फाळ प्रांत आधी रशियाच्या मालकीचा होता आणि नंतर यु.एस.ए.ने विकत घेतला अशी मनोरंजक माहिती जशी मिळते त्याचप्रमाणे डेन्मार्कमधील क्रोनबार्ग कॅसल न बघताच शेक्सपियरने 'हॅम्लेट' नाटकात एल्सिनोर कॅसल म्हणून या कॅसलचं हुबेहूब वर्णन कसं केलं असेल, हे कुतूहलही लेखक रंजकपणे मांडतात. कोणतेही प्रवासवर्णन वाचकांना कधी भावतं, तर जेव्हा त्यामध्ये पर्यटनस्थळाच्या वर्णनाबरोबरच तिथल्या सुविधा किंवा उणिवा यांचीही माहिती मिळते.

या निकषावरही 'आमची जागतिक मुसाफिरी-२' उपयुक्त ठरते. गुजरातमधील सरदार पटेलांच्या पुतळ्याजवळ सावली नाही. बसायची सोय नाही आणि जवळपास चहाची टपरी वगैरे नाही, या उणिवांकडे लक्ष वेधताना टेन्ट सिटीमधील निवास व्यवस्था आरामदायी आहे, तिथे भोजनाची सोयही उत्तम आहे हे सांगायला लेखक विसरत नाहीत. तसेच यु.एस.ए.मधील मुझरवूड पार्कचे वर्णन करताना कमी वेळात तिथले वन्यजीवन बघणे शक्य नाही हे सांगून लेखक तिथल्या पर्यटनस्नेही सोयीसुविधा, पर्यटकांना जागरूक करणारे निसर्ग-शिक्षण केंद्र याचे कौतुक करायला विसरत नाहीत. वेगवेगळ्या शहरांतील हॉटेल्स, शासकीय विश्राम गृहे, आलिशान कुझेस,

त्यांवरील सुविधा (आणि गैरसोयीही) यांचे यथास्थित वर्णन केलेले असल्यामुळे त्या ठिकाणी जाण्याचा बेत आखणाऱ्या भावी पर्यटकांनाही हे पुस्तक मार्गदर्शक ठरू शकेल. बिहारसारख्या चर्चेत असलेल्या राज्यात झालेल्या सत्तांतरामागील कारण जाणून घ्यायला बिहारमधील पर्यटनस्थळांना भेट दिल्याचे लेखक जसे मोकळेपणाने सांगतात त्याचप्रमाणे उत्तर प्रदेशाची यात्रा करताना ऐतिहासिक स्थानांपेक्षा पौराणिक कथांशी निगडित ठिकाणांना महत्त्व दिल्याचेही लेखक सांगतात. नॉर्वेजियन ज्युएल क्रूझवर भेटलेले भारतीय वंशाचे प्रवासी आणि कर्मचारी यांच्याशी झालेलं संभाषण वाचताना 'वसुधैव कुटुंबकम्' हे आठवते. त्याचप्रमाणे अलास्काच्या क्रूझवर साजरा केलेला भारताचा ६९वा स्वातंत्र्यदिन वाचल्यावर ऊर देशाभिमानाने भरून येतो.

निवृत्त प्राचार्य अच्युत ओक सरांनी या पर्यटन-वर्णनाला मी प्रस्तावना द्यावी अशी विनंती केली,

त्यामुळे मलाही या त्रिवेणी संगमाचा लाभ घेता आला. पर्यटन उद्योग हे माझे सर्वस्व असल्याने जास्तीत जास्त लोकांनी पर्यटन करावे यासाठी मी नेहमीच प्रयत्नशील असते. अशा प्रवासवर्णनांमुळे वाचणाऱ्यांच्या मनात ती-ती ठिकाणे बघण्याची उत्सुकता निर्माण होते आणि आपोआपच पर्यटनाला चालना मिळते. 'आमची जागतिक मुसाफिरी-भाग २' वाचून इतर अनेकांना अशी मुसाफिरी करण्याची प्रेरणा मिळो आणि पर्यटनाची गंगा अक्षय वाहत राहो, ही सदिच्छा! प्रा. ओक, प्रा. भोळे आणि प्रा. सिंगवी या तीनही मुसाफिरांना नव्या मुसाफिरीसाठी बॉन व्हायेज! धन्यवाद!

वीणा पाटील
संस्थापक, संचालिका
वीणा वर्ल्ड

Part VII - Chapter 4

PARTICIPANTS FROM TIME TO TIME

Family members of Trupti Khariwal at Odense, Denmark during the Scandinavian Tour

Youngest Son-in-law Shri Mohit Khariwal with Sau Trupti and his parents Smt Manju ji & MahavirSa Khariwal

Riti Khariwal with her maternal & Paternal Grand Mothers (R to L) outside Kronborg Castle, Denmark above right)

Left: Punambhai & Pushpalata with the youngest daughter Trupti Khariwal on the ship

Cellular Jail & Swatantrya Veer Sawarkar Memorial at Andaman

TOURISTS GROUP IN ODISA IN DECEMBER 2017

BOATING IN CHILKA LAKE,

**BUDDHIST STUPA EXCAVATED AT
LALITAGIRI**

**CROCODILES FILLED
BHITARKANIKA SANCTUARY**

KAAS PATHAR MAHARASHTRA

Sahastrabuddhe. Oak & Khare

Tourist Group comprising of 11 persons during their tour of Bhutan in March 2015 shot at various

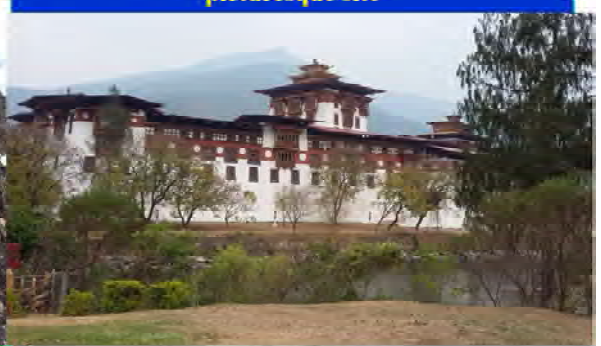
spots

Prin Achyut Oak & Punambhai at a picturesque site

Mrs Rama Sarawagi & Pushpalata Singavi in a playful mood on the snow

Bhutanese Parliament Building at Thampa

Tourist Group comprising of six persons at the Statue of Unity at Narmada Sagar in Gujarat in November 2018.

Family members of Trupti Khariwal at Odense, Denmark during the Scandinavian Tour

Youngest Son-in-law Shri Mohit Khariwal with Sau Trupti and his parents Smt Manju ji & MahavirSa Khariwal

Riti Khariwal with her maternal & Paternal Grand Mothers (R to L) outside Kronborg Castle, Denmark above right)

Left: Punambhai & Pushpalata with the youngest daughter Trupti Khariwal on the ship

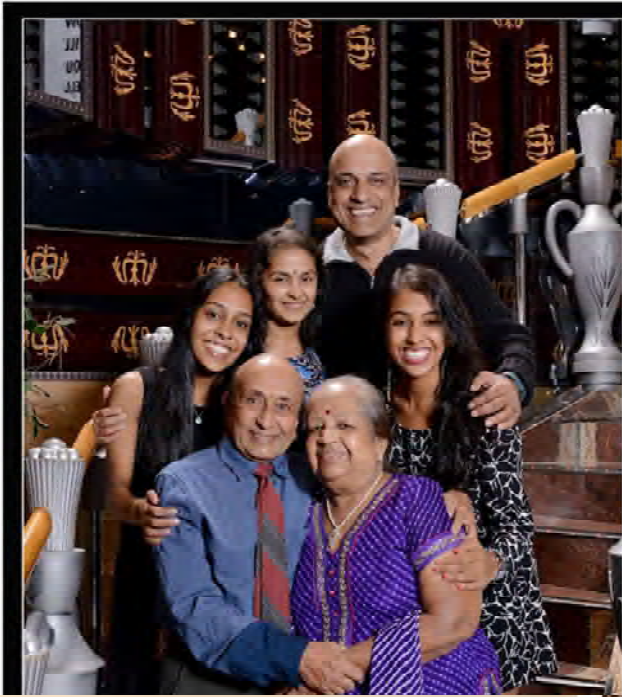

2004: From L to R: Dr Sunil & Veena Karnawat, Pushpalata, Trupti Singavi (now Khariwal), Punambhai, Nirali, Vidya-Sanjay Nahar, Kimaya Karnawat (Kam in the 'Baba Cart) & Saloni Nahar

2016: Down left: Pushpalata (Centre) with grand daughters Saloni (L) and Nirali @ Nahar. Right: Pushpalata with Vidya & Sanjayji Nahar

Renown fairy-tales writer Hans Andersen Museum at Odense, Denmark

Pushpalata captures Punambhai, Mohit-Trupti & Riti Khariwal on the ship

Beautiful view of Copen Hagen in Denmark from a tall building of a Museum

Daughter Trupti-Mohit Khariwal on the Cruise Ship MSC Fantasis

Grand daughter Riti relishing her breakfast with a painted face.

पिंपळवृक्ष

पिंपळाचे झाड पाहिले का कोणी मुद्दाम लावलेले ?
मी नाही पाहिले ; मी नाही लावले !
पिंपळाचे झाड
सांगते का कधी
मला इथेच लावा ; मला असेच लावा ?
मी नाही ऐकले ; मी नाही निवडले.
पिंपळाचे झाड
मागते का कधी
खत, माती आणि पाणी ?
मी नाही दिले ; मी नाही टाकले.
तरीदेखील पिंपळाचे झाड
येत नाही कुठे सांगा ?
रस्त्याच्या कडेला, देवळाच्या बाजूला !
पडक्या वाड्यात आणि मोडक्या विहिरीत !
काँक्रीटच्या भिंतीच्या खोबणीत
आणि उड्डाण पूलावरच्या बेचकीत !
घरीदारी आणि रानोमाळी !
रस्तोरस्ती आणि वस्ती-वस्ती !
आणि तरीदेखील,
पिंपळाचे झाड तोडले आहे का कोणी कधी ?
मी नाही पाहिले ; मी नाही तोडले !

महापुरुषांचेदेखील असेच असते, नाही का ?
कुठे आणि कसे निर्माण होतील अन् वाढतील,
सांगता येत नाही !
मुद्दाम निर्माण करावे अन् वाढवावे म्हटले तर
निर्माण होत नाहीत ; वाढत नाहीत !
आपले आपण वाढतात ;
संस्कार ग्रहण करीत
स्वतःच स्वतःला घडवितात !
नजरेला पडल्यानंतर
आपोआप लोक येतात ; संरक्षण देतात !
पिंपळासाठी नाही करीत मजबूत पार ?
तस्सेच !
लोक येतात ; पिंपळाच्या छायेसाठी पारावर बसतात.
सुख-दुःखाच्या गोष्टी करतात ;
इतिहास आठवतात ; इतिहास घडवितात !
माणसांसारखेच पशुपक्षीदेखील आसऱ्याला येतात.
पिंपळ का करतो कोणात भेदभाव ?
आणि म्हणूनच, माणसाने व्हावे कसे ?
तर, पिंपळ वृक्षासारखे ! स्वयंभू आणि अजातशत्रू !
पुनम सिंगवी
ठाणे, १२ मार्च २०१३

